

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİMİ VE SOSYAL DIŞLANMA
İLİŞKİSİNİN HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELİ İLE
ANALİZİ**

(DOKTORA TEZİ)

Murat EMİKÖNEL

KOCAELİ 2025

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİMİ VE SOSYAL DIŞLANMA
İLİŞKİSİNİN HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELİ İLE
ANALİZİ**

(DOKTORA TEZİ)

Murat EMİKÖNEL

DOÇ. DR. GÜLTEN DURSUN

KOCAELİ 2025

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİMİ VE SOSYAL DIŞLANMA
İLİŞKİSİNİN HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELİ İLE
ANALİZİ**

(DOKTORA TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Murat EMİKÖNEL

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 20.06.2025 / 25

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Nuray TERZİ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Gülten DURSUN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Selçuk KOÇ

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Selim İNANÇLI

KOCAELİ 2025

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
KISALTMALAR	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
EK TABLolar LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE	6
1.1. SOSYAL DIŞLANMA KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ ...	6
1.1.1. Yoksulluk	12
1.1.1.1. Mutlak Yoksulluk-Görelî Yoksulluk	13
1.1.1.2. Öznel Yoksulluk-Nesnel Yoksulluk.....	16
1.1.1.3. Kentsel-Kırsal Yoksulluk.....	17
1.1.1.4. İnsani Yoksulluk-Çok Boyutlu Yoksulluk.....	19
1.1.2. Yoksunluk	20
1.1.3. Sosyal Dışlanma, Yoksunluk ve Yoksulluk Arasındaki İlişki	21
1.1.4. Sosyal Dışlanma ve Çok Boyutluluk.....	24
1.1.4.1. Ekonomik Boyut	26
1.1.4.2. Sosyal Boyut	27
1.1.4.3. Siyasal Boyut	27
1.1.5. Sosyal Dışlanmanın Dinamik Yapısı.....	28
1.1.6. Sosyal Dışlanma ve Görecelik	29
1.1.7. Sosyal Dışlanmanın Nedenleri.....	30
1.1.7.1. Eğitim.....	30
1.1.7.2. Küreselleşme-Üretim ve İşgücü Piyasaları ile Teknoloji Kaynaklı Yapısal Değişim.....	31
1.1.7.3. Gelir Dağılımındaki Eşitsizlik.....	33
1.1.7.4. Göç Hareketleri.....	34
1.1.7.5. Yaş	36
1.1.7.6. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği.....	37
1.1.8. Kavramsal Çerçeveye İlişkin Literatüre Bakış	39
1.2. GELİR DAĞILIMI, SERMAYE BİRİKİMİ VE BÜYÜME	41

1.2.1. Gelir Dağılımı ve Büyüme	41
1.2.2. Ekonomik Büyüme Modellerinde Büyümenin Kaynağı Olarak Sermaye Birikimi.....	44
1.2.2.1. Klasik ve Keynesyen Gelenekte Büyüme ve Sermaye Birikimi.....	45
1.2.2.2. Neoklasik Büyüme Modellerinde Sermaye Birikimi	50
1.2.2.3. İçsel Büyüme Teorilerinde Sermaye Birikimi.....	54
1.2.3. Sermaye Birikiminin Gelir Dağılımı ve Sosyal Dışlanma ile İlişkisi	56
İKİNCİ BÖLÜM	61
2. TÜRKİYE’DE SERMAYE BİRİKİMİ VE SOSYAL DIŞLANMA	61
2.1. TÜRKİYE’DE SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNİN KISA TARİHÇESİ ..	61
2.1.1. 1923-1960 Dönemi	61
2.1.2. 1960-1980 Dönemi	63
2.1.3. 1980 Sonrası	65
2.2. TÜRKİYE’DE SOSYAL DIŞLANMA, GELİR DAĞILIMI VE STİLİZE GERÇEKLER	72
2.2.1. Türkiye’de Stilize Gerçekler ve Sosyal Dışlanma	73
2.2.2. Türkiye’de Gelir Dağılımı ve Sosyal Dışlanma	81
2.2.3. Türkiye ve Avrupa Birliği: Karşılaştırmalı Değerlendirme.....	90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	97
3. TÜRKİYE’DE SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNİN REFAH SONUÇLARI: HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELİ	97
3.1. HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELLERİNİN SINIFLANDIRILMASI	98
3.1.1. Walrasgil HGD Modelleri.....	98
3.1.2. Makro HGD Modelleri	99
3.1.3. Sosyal Hesaplar Matris Tabanlı ve Ekonometrik Yaklaşım	104
3.2. HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELLERİNİN AŞAMALARI	105
3.3. MODEL VE VERİ SETİ	108
3.3.1. Modelin Genel Yapısı ve Sosyal Hesaplar Matrisi’nin Oluşturulması	110
3.3.2. Sosyal Dışlanma Altında Olan Kesimin Belirlenmesi	120
3.3.3. Model Eşanlı Denklem Sistemi.....	126
3.3.3.1. Sektörlerin Yurt İçi Üretimlerinin Modellenmesi	126
3.3.3.2. İhracat ve Yurt İçi Arz Arasındaki İlişkinin Modellenmesi.....	129
3.3.3.3. İthalat ve Yurt İçi Talep Arasındaki İlişkinin Modellenmesi	131
3.3.3.4. Kamu Kesimi (Devlet) Davranışlarının Modellenmesi	133
3.3.3.5. Yatırım ve Tasarruf İlişkisinin Modellenmesi	134
3.3.3.6. İhracat ve İthalat Fiyatları ile Ödemeler Dengesi	135

3.3.3.7. Hanehalkı ve Kamu Kesimi Davranışlarının Güncellenmesi	137
3.3.3.8. Piyasa Temizlenme Koşulları	138
3.3.4. İçsel-Dışsal Değişkenler, Parametreler ve Kalibrasyon	138
3.3.5. Modele İlişkin Temel Yıl ve Simülasyon Sonuçları.....	140
3.3.5.1. Sektörlere Ait Sonuçlar	140
3.3.5.1.1. Tarım Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları	141
3.3.5.1.2. Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları	147
3.3.5.1.4. Sermaye Yoğun Sanayi Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları....	159
3.3.5.1.5. İnşaat Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları.....	165
3.3.5.1.6. Hizmetler Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları	170
3.3.5.2. Hanehalkı Tüketimine Ait Sonuçlar	177
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	196
EKLER	214
ÖZGEÇMİŞ	220

ÖZET

Sermaye birikimi, yalnızca ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olmanın ötesinde, toplumsal yapının oluşumunda ve bireylerin ekonomik faaliyetlere katılım biçimlerinde de merkezi bir rol oynamaktadır. Sermayeye erişim düzeyi, üretim araçlarına katılım kapasitesi ve yatırım fırsatlarından yararlanma imkânları, toplumsal grupların hem gelir hem de refah düzeylerini doğrudan etkilemektedir. Sosyal dışlanma ise yalnızca ekonomik yoksunluğu değil, bireylerin üretim, tüketim ve karar alma süreçlerine dahil olamamasını da kapsayan çok boyutlu bir olgudur. Dolayısıyla sermaye birikiminin hangi toplumsal kesimlere nasıl dağıldığı, sosyal dışlanmanın yönünü ve şiddetini belirleyebilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sermaye yoğun büyüme süreçleri, kimi zaman gelir eşitsizliğini azaltıcı, kimi zaman ise derinleştirici etkilere yol açarak sosyal dışlanma dinamiklerini yeniden şekillendirmektedir.

Bu tez, gelir eşitsizliği veya yoksulluk odaklı yürütülen sosyal dışlanma tartışmalarının ötesine geçerek, Türkiye ekonomisinde sermaye birikiminin sosyal dışlanma üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Tezdeki model, Türkiye'ye özgü Sosyal Hesaplar Matrisi verilerine dayanan, çok sektörlü ve gelir gruplarına göre ayrıştırılmış bir Hesaplanabilir Genel Denge modeli olup, toplumsal farklılıkların daha görünür biçimde analiz edilebilmesine olanak tanımaktadır. İki karşı olgusal senaryo üzerinden, üretim faktörlerinde meydana gelen değişimlerin gelir grupları üzerindeki etkileri refah düzeyi ve tüketim göstergeleriyle analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, sermaye birikiminin düşük gelirli hanelerin tüketim ve refah seviyelerinde artışa yol açtığını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, sermaye birikimine dayalı büyümenin gelir dağılımını daha dengeli hale getirebileceğini ve sosyal dışlanmayı azaltabileceğini göstermektedir. Öte yandan emek arzındaki artışın, düşük gelir grupları üzerinde olumsuz etki yarattığı ve dışlayıcı sonuçlar oluşturduğu tespit edilmiştir. Türkiye bağlamında sermaye-emek dinamiklerinin gelir grupları üzerindeki farklılaştırıcı etkilerini ampirik olarak değerlendiren kapsamlı çalışmaların sınırlı olması, bu tezin hem literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmasına hem de politika yapıcılar için yol gösterici bulgular sunmasına olanak tanımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sermaye birikimi, Sosyal dışlanma, Hesaplanabilir genel denge modeli

ABSTRACT

Capital accumulation, beyond being only one of the fundamental determinants of economic growth, also plays a central role in the formation of social structure and the ways in which individuals participate in economic activities. The level of access to capital, the capacity to participate in the means of production and the opportunities to benefit from investment opportunities directly affect both the income and welfare levels of social groups. Social exclusion, on the other hand, is a multidimensional phenomenon that encompasses not only economic deprivation but also the inability of individuals to participate in production, consumption and decision-making processes. Therefore, how and to which social segments capital accumulation is distributed can determine the direction and severity of social exclusion. Especially in developing countries, capital-intensive growth processes sometimes lead to reducing income inequality and sometimes to deepening effects, reshaping the dynamics of social exclusion.

This thesis aims to analyze the effects of capital accumulation on social exclusion in the Turkish economy by going beyond the social exclusion discussions focused on income inequality or poverty. The model in the thesis is a Computable General Equilibrium model based on the Social Accounts Matrix data specific to Turkey, multi-sectoral and disaggregated according to income groups, and allows for a more visible analysis of social differences. The effects of changes in production factors on income groups are analyzed with welfare level and consumption indicators through two counterfactual scenarios. The findings reveal that capital accumulation leads to an increase in the consumption and welfare levels of low-income households. This result shows that growth based on capital accumulation can make income distribution more balanced and reduce social exclusion. On the other hand, it has been determined that the increase in labor supply has a negative effect on low-income groups and creates exclusionary results. The limited number of comprehensive studies that empirically evaluate the differential effects of capital-labor dynamics on income groups in the context of Türkiye allows this thesis to both fill an important gap in the literature and provide guiding findings for policy makers.

Keywords: Capital accumulation, Social exclusion, Computable general equilibrium model

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının her aşamasında değerli bilgi ve birikimiyle yolumu aydınlatan, rehberliği, yapıcı görüşleri ve kıymetli katkılarıyla çalışmamın başarıyla tamamlanmasında büyük rol oynayan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Gülten DURSUN'a teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Tez izleme jürimde yer alarak görüş ve düşünceleri ile bana her zaman yol gösteren Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN ve Prof. Dr. Selçuk KOÇ hocalarıma teşekkür ederim. Tez savunmama katılarak değerli görüşlerini paylaşan Prof. Dr. Nuray TERZİ ve Prof. Dr. Selim İNANÇLI hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca doktora sürecimde çok büyük desteği olan hocam Dr. Öğretim Üyesi Muhammet Rıdvan İNCE ve her ne kadar kendisi bilemeyecek olsa da Nobuhiro Hosoe'ye teşekkür ederim.

Son olarak, hayatım boyunca her koşulda yanımda olan, maddi ve manevi desteklerini bir an olsun eksik etmeyen, varlıklarıyla bana güç veren sevgili annem Menekşe EMİKÖNEL ve babam Ali EMİKÖNEL'e yetersiz kalacağını bilsem de sonsuz teşekkür ederim. Her zaman yanımda olduklarını hissettiren sevgili ablalarım Hamide GÖRGÜLÜ ve Melek HANİLÇE'ye, hayatıma neşe ve umut katan yeğenlerim Hatice Kübra GÖRGÜLÜ ve Yunus Alperen GÖRGÜLÜ'ye teşekkür ederim. Zira, onların sevgisi, desteği ve varlığı, bu zorlu süreci aşmamda en büyük motivasyon kaynaklarımdan biri olmuştur.

Murat EMİKÖNEL

Kocaeli, 2025

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
CES	: Constant Elasticity of Substitution (Sabit İkame Esnekliği)
CET	: Constant Elasticity of Transformation (Sabit Dönüşüm Esnekliği)
CV	: Compensating Variation (Telafi Edici Değişim)
DÇM	: Dövizle Çevrilebilir Mevduat
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EV	: Equivalent Variation (Hicksian Eşdeğer Değişim)
GAMS	: General Algebraic Modeling System (Genel Cebirsel Modelleme Sistemi)
GSYH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HGD	: Hesaplanabilir Genel Denge
HPI	: Human Poverty Index (İnsani Yoksulluk Endeksi)
HÜNEE	: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
LES	: Linear Expenditure System (Doğrusal Harcama Sistemi)
MPI	: Multidimensional Poverty Index (Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi)
MRW	: Mankiw, Romer ve Weil
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
SHM	: Sosyal Hesaplar Matrisi
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TFV	: Toplam Faktör Verimliliği
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TL	: Türk Lirası
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UNCTAD	: United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı)
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Sosyal Dışlanmanın Üç Boyutu	25
Şekil 2: Türkiye’de 2024 Yılı Eğitim ve İşsizlik Oranları	74
Şekil 3: Eğitim Durumuna Göre Yoksulluk Oranı	75
Şekil 4: Türkiye’de Gençlerin (15-24 Yaş) Temel İşgücü Göstergeleri (%).....	76
Şekil 5: Tüm Yaş Gruplarında ve 0-17 Yaş Arası Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı	76
Şekil 6: Türkiye’de Yaş Gruplarına Göre Temel İşgücü Göstergeleri (%).....	77
Şekil 7: Tüm Yaş Gruplarında ve 65 ve Üzeri Yaş Grubunun Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı.....	79
Şekil 8: Cinsiyete Göre 15 ve Üzeri Yaş Grubunun Temel İşgücü Göstergeleri (%)80	
Şekil 9: Cinsiyete Göre Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı.....	94
Şekil 10: HGD Modeli Oluşturma Aşamaları	106

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk Kavramının Karşılaştırılması	23
Tablo 2: Küreselleşme-İstihdam ve Sosyal Dışlanma İlişkisi.....	32
Tablo 3: Dönemler İtibarıyla Sabit Sermaye Stokunun Sektörlere Göre Dağılımı (%)	67
Tablo 4: Türkiye’de Dönemler İtibarıyla Büyümenin Kaynakları 1972-2000 (%) ..	70
Tablo 5: Türkiye’de %20’lik Nüfus Dilimlerine Göre Bireysel Gelir Dağılımı ve Gini Katsayısı	84
Tablo 6: Türkiye’de %20’lik Nüfus Dilimlerine Göre Bireysel Gelir Dağılımı ve Gini Katsayısı (Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre, 2006-2024).	89
Tablo 7: Türkiye’de ve AB-27’de 2015-2024 Döneminde Yaş Gruplarına Göre Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı	91
Tablo 8: CET ve Armington Fonksiyonları İkame ve Dönüşüm Esneklikleri.....	139
Tablo 9: Modele Ait İçsel ve Dışsal Değişkenler	140
Tablo 10: Tarım Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)	141
Tablo 11: Tarım Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)	144
Tablo 12: Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)	147
Tablo 13: Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)	150
Tablo 14: Emek Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye).....	153
Tablo 15: Emek Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)	156
Tablo 16: Sermaye Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)	159
Tablo 17: Sermaye Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek).....	162
Tablo 18: İnşaat Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)	165
Tablo 19: İnşaat Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)	168
Tablo 20: Hizmetler Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)	171
Tablo 21: Hizmetler Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)	173
Tablo 22: Hanehalkı Tüketimi ve Faydasına İlişkin Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye).....	178
Tablo 23: Hanehalkı Tüketimi ve Faydasına İlişkin Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)	182
Tablo 24: Hanehalkına İlişkin EV Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Verileri.....	187
Tablo 25: Hanehalkına İlişkin CV Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Verileri	189

EK TABLOLAR LİSTESİ

EK 1: Sektörlere Göre 1972-2003 Yılları Arası Sabit Sermaye Stoku	214
EK 2: Sektörlere Göre 1972-2003 Yılları Arası Sabit Sermaye Stokundaki Değişme (%).....	215
EK 3: Sektörlerin Dönemler İtibarıyla Sabit Sermaye Stoku Artış Oranları	216
EK 4: Sosyal Hesaplar Matrisi (Milyar Dolar).....	217
EK 5: Kamu Tüketimi Harcamalarına İlişkin Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye ve Emek)	218
EK 6: Dünya İhracat Fiyatlarının ve Dünya İthalat Fiyatlarının %20 Artırıldığı Durumda Sektörel Duyarlılık Analiz Sonuçları.....	219

GİRİŞ

Ekonomik yapı içerisindeki politikaların temel ve nihai hedefi sosyal refahı maksimize etmektir. Bununla birlikte hanehalkı birimi birçok alt gruba ayrıldığından hangi politikaların hangi hanehalkı gruplarını ne yönde etkileyeceğinin de bilinmesi gerekmektedir. Uygulanan politikaların ekonomi üzerinde etkisi olsa da dışsal şokların da sosyal refah üzerinde doğrudan ve önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Son yıllarda hem ülkeler arasındaki gelir farkları hem de ülkelerin kendi içindeki çeşitli gelir grupları ve sınıflar arasında gözlemlenen gelir kutuplaşması giderek derinleşmektedir. Bu durum, yalnızca ekonomik farklılıkların artmasıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda toplumsal yapıda kalıcı eşitsizliklerin ve dışlanma biçimlerinin oluşmasına da zemin hazırlamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler açısından hızlı ve istikrarlı ekonomik büyüme, gelişmiş sanayi ülkeleriyle aralarındaki gelir farkını azaltmak ve yaşam standartlarını yükseltmek açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, mevcut kaynakların yeniden tahsisi yoluyla gelir düzeylerinin artırılması ve sürdürülebilir büyümenin sağlanması, büyük ölçüde sermaye birikiminin hızına ve niteliğine bağlıdır. Sermaye birikiminin doğası ve yönelimi, bu çerçevede hayati bir rol oynamaktadır. Özellikle sermayenin belirli sınıflarda yoğunlaşması ve üretken yatırımlardan ziyade spekülasyon alanlarına yönelmesi durumunda, gelir dağılımındaki adaletsizlikler daha da derinleşmekte, toplumsal hareketlilik engellenmekte ve sosyal dışlanma yapısal hale gelmektedir. Sermaye birikiminin yönlendirilmesi ve yeniden dağıtım mekanizmalarının toplumsal kapsayıcılık ilkesine uygun şekilde tasarlanması; önyargılara dayalı politika tercihleri ile ekonomik ve kurumsal yapıların dönüştürülmesi, sosyal dışlanmanın azaltılması açısından temel bir rol oynamaktadır.

Bu tez çalışmasının temel amacı, Türkiye’de sermaye birikiminin sosyal dışlanma üzerindeki etkilerini analiz ederek, özellikle farklı gelir gruplarına sahip hanehalklarının refah düzeylerinde meydana gelen değişimleri ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Hazari ve Mohan’ın (2015) *Social Exclusion, Capital Accumulation and Inequality (Sosyal Dışlanma, Sermaye Birikimi ve Eşitsizlik)* başlıklı kuramsal çalışması referans alınmış ve Hesaplanabilir Genel Denge (HGD) modeli aracılığıyla sermaye birikiminin hanehalklarının refahı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmada, toplam sermaye stokunda meydana gelen artışa dayalı karşı

olgusal bir senaryo kurgulanmış; bu senaryo kapsamında sosyal dışlanma, hanehalklarının tüketim kalıpları ve elde ettikleri refah üzerinden değerlendirilmiştir. Karşılaştırmalı analiz yapabilmek adına, toplam emek arzının artırıldığı alternatif bir senaryo daha oluşturulmuş ve her iki durumda da sosyal dışlanmanın farklı gelir grupları üzerindeki etkileri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, uygulanan şokların sektörel düzeyde yol açtığı yapısal dönüşümler ayrıntılı biçimde incelenmiştir.

Tez kapsamında geliştirilen model, Türkiye'ye özgü yapısal ve istatistiki koşullar doğrultusunda Hazari ve Mohan'ın çalışmasından önemli farklılıklar içermektedir. Bu çalışmanın literatüre katkısı ve Hazari ve Mohan'ın (2015) teorik temelli ve hipotetik varsayımlar çerçevesinde yaptıkları analizden en önemli farkı, Türkiye'ye ait resmi istatistiki verilere dayanarak ampirik bir temelde kurgulanmış olmasıdır. İkinci olarak, sektör ve hanehalkı sayısı artırılarak model, altı sektör ve beş farklı gelir grubundan oluşan bir hanehalkı yapısıyla oluşturulmuştur. Hanehalkları, gelir düzeylerine göre %20'lik dilimlere ayrılarak modellenmiş ve gelir dağılımında en düşük gelire sahip %20'lik hanehalkı, sosyal dışlanmadan en fazla etkilenen kesim olarak tanımlanmıştır. Böylece, sosyal dışlanma hanehalklarının tüketimleri üzerinden değil, aynı zamanda gelir dağılımındaki eşitsizlikler aracılığıyla da kavramsallaştırılmıştır. Üçüncü olarak, model, kamu harcamaları, vergiler, tasarruflar, yatırımlar ve dış ticaret gibi makroekonomik değişkenleri de kapsayacak biçimde detaylandırılmıştır. Dördüncü olarak, Hazari ve Mohan'ın çalışması yalnızca sermaye artışı çerçevesinde değerlendirilmişken, bu çalışmada her iki üretim faktörü ayrı ayrı artırılarak analiz edilmiştir.

Çalışmanın önemi, üretim faktörlerinde meydana gelen değişimlerin yalnızca makroekonomik dengeler üzerinde değil, aynı zamanda gelir grupları arasındaki refah farklılıkları ve sosyal dışlanma düzeyleri üzerinde nasıl etkiler yarattığını ortaya koymasında yatmaktadır. Literatürde sosyal dışlanma genellikle yoksulluk, işsizlik ya da eşitsizlik gibi göstergeler üzerinden tartışılırken, bu çalışma sermaye ve emek arzındaki değişimlerin gelir gruplarına göre ayrılan etkilerini HGD modeliyle analiz ederek katkı sunmaktadır. Bu bağlamda, çalışma yalnızca refah farklılıklarını ölçmekle kalmayıp, aynı zamanda üretim faktörlerindeki yapısal değişimlerin hangi grupları dışlayıcı etki yarattığını göstermektedir. Özellikle Hazari ve Mohan (2015)

tarafından geliştirilen modelin Türkiye ekonomisine özgü koşullar altında test edilmesi, dışlayıcı ya da kapsayıcı büyüme dinamiklerinin hangi mekanizmalar aracılığıyla ortaya çıktığını göstererek çalışmayı ampirik düzeyde özgün kılmaktadır. Ayrıca, sermaye ve emek şoklarının gelir dilimlerine göre farklılaşan etkilerinin ayrıntılı biçimde analiz edilmesi, sosyal politika tasarımı açısından da anlamlıdır. Bu yönüyle çalışma, Türkiye’de kapsayıcı büyüme hedeflerine ulaşılabilmesi için üretim faktörlerinin dağılım yapısını dikkate alan bütüncül ve veri temelli bir perspektif sunmakta; eşitsizlik ve sosyal dışlanma ile mücadelede kanıta dayalı politika önerileri geliştirilmesini sağlamaktadır.

Sosyal Hesaplar Matrisi’nin (SHM) oluşturulmasında iki temel veri kaynağından yararlanılacaktır. Birincisi, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development - OECD) tarafından Rew-3 ve Rew-4 sınıflandırmalarına göre oluşturulan uluslararası karşılaştırılabilir girdi-çıkıtı tablolarıdır. İkincisi ise kamu maliyesi, milli gelir ve sosyal güvenlik hesaplarını içermektedir. Ancak bu iki farklı kaynaktan elde edilen veriler, metodolojik uyumsuzluklar nedeniyle SHM’nin bütüncül ve tutarlı bir yapıda oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Verilerin çeşitli kaynaklardan temin edilmesinden kaynaklanan bu dezavantajlar SHM’nin oluşturulmasındaki en büyük zorluk olarak öne çıkmaktadır. Buna karşın, HGD modelleri, sosyal dışlanma ve gelir eşitsizliklerinin azaltılmasına yönelik politika analizlerinde önemli bir analitik araç olarak öne çıkmaktadır. Bu modeller, kapsayıcı politikaların ekonomik etkilerinin öngörülmesine, politika önceliklerinin belirlenmesine, önerilen reformların maliyet-fayda analizlerinin yapılmasına ve söz konusu reformlardan etkilenecek grupların tespit edilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca, ekonomide meydana gelen şokların sektörel ve dağılımsal etkilerini tahmin etme kapasitesi açısından da işlevsel modellerdir.

HGD modelinin temel veri kaynağını oluşturacak SHM, Türkiye’de ikamet eden hanhalklarının gelir ve harcama verileri çerçevesinde ayrıştırılarak oluşturulacaktır. Refah düzeyindeki değişimi ölçmek için Hicksian Eşdeğer Değişim (Equivalent Variation - EV) ve Telafi Edici Değişim (Compensating Variation - CV) göstergeleri kullanılacak; farklı şok senaryoları altında hanhalklarının refah değişimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Bu doğrultuda tezin amacı kapsamında üç soruya ya da soru grubuna cevap aranmaktadır. Birincisi, sermaye birikimi sosyal

dışlanmaya neden olur mu? İkincisi, Türkiye ekonomisinde dışsal değişimlerinin hanehalkı gruplarının refah seviyeleri üzerindeki etkisi nedir? Gelir dağılımındaki değişimler, hanehalklarının tüketim kalıplarını ve tüketim dağılımını hangi yönde etkilemektedir? Üçüncüsü, karar alıcılar dışlanmış grupların refah seviyelerinin artırılması adına iktisadi yapı üzerinde ne gibi değişiklikler yapmalıdır? Şokların ya da parametre değişimlerinin gelir dağılımı üzerindeki negatif etkileri nasıl giderilebilir? Üçüncü soru grubu, aynı zamanda politika önerilerine de zemin hazırlamakta olup, modele uygulanan şokların sosyal olarak dışlanmış grupların refah düzeylerini olumsuz etkilemesi hâlinde, bu grupların refahının artırılmasına yönelik uygulanabilecek politika seçeneklerine ilişkindir. Bu araştırma soruları içerisinde Türkiye bir dizi nedenden dolayı incelenmesi gereken bir ülke konumundadır. Türkiye’de ortalama gelir anlamında iyileşmeler olmasına rağmen, sosyal gruplar arasında hâlâ önemli farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle son dönemde, fırsat eşitliği ile piyasa ve kaynaklara erişim alanlarında bazı toplumsal kesimler açısından belirgin gerilemeler yaşanmıştır. Yapısal nedenlerle sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı konumda bulunan bireylerin fırsatlara eşit koşullarda erişememesi, toplumsal katılımın önünde önemli engeller oluşturmaya devam etmektedir. Bu durum, sosyal dışlanma olgusunu Türkiye bağlamında inceleyen çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, sosyal dışlanma olgusu kuramsal bir çerçevede ele alınarak, kavramın yoksulluk ve yoksunluk ile olan ilişkisi tartışılmış ve sosyal dışlanmanın boyutları açıklanmıştır. Bu kapsamda, dışlanmanın ekonomik, sosyal ve siyasal boyutları ortaya konulmuş; eğitimdeki eşitsizlikler, küreselleşmenin etkileri, işgücü piyasalarındaki dönüşümler, teknolojik gelişmeler, gelir dağılımındaki adaletsizlik, göç hareketleri, yaş ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi yapısal nedenler ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Ayrıca gelir dağılımı, sermaye birikimi ve ekonomik büyüme ilişkisi kuramsal düzlemde analiz edilmiş; sermaye birikiminin gelir dağılımı ve sosyal dışlanma üzerindeki etkilerine odaklanılmış, büyümenin belirleyici unsurlarından biri olarak sermaye birikiminin rolü tartışılmıştır. İkinci bölümde ise, birinci bölümde sunulan kuramsal ve kavramsal yaklaşımlar Türkiye bağlamında değerlendirilmiş; Türkiye’de sermaye birikiminin tarihsel süreci, sosyal dışlanma biçimleri ve gelir dağılımındaki yapısal özellikler incelenmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan HGD modelinin teorik temelleri,

yapısal bileşenleri ve işleyiş dinamikleri ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Literatürdeki benzer HGD modellerine ve bu modellerin sınıflandırılmasına yer verilmiş; ardından çalışmada kullanılan model yapısı ve veri seti tanımlanmıştır. Bu kapsamda, önceki bölümlerde ortaya konulan kavramsal ve ülke düzeyindeki analizler ile HGD yaklaşımı bir araya getirilerek, Türkiye’de sermaye birikiminin sosyal dışlanma ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri baz yıl ve karşı olgusal senaryolar çerçevesinde HGD modeli aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde, çalışmada uygulanan HGD modeli aracılığıyla elde edilen simülasyon bulguları kapsamlı bir biçimde değerlendirilmiştir. Bulgular aracılığıyla politika yapıcılar ve ekonomik aktörler için önerilere yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde sosyal dışlanma kavramı ele alınarak sosyal dışlanmanın tarihsel gelişim süreci, yoksulluk, yoksunluk kavramları ile sosyal dışlanmanın boyutu, yapısı, göreceli oluşu ve nedenlerine yer verilecektir. İzleyen kısımda ise sosyal dışlanma ile birlikte gelir dağılımı, sermaye birikimi ve büyüme kavramları açıklanacaktır.

1.1. SOSYAL DIŞLANMA KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Sosyal dışlanma kavramı, kökeni Fransa'ya dayanan ve özellikle 1960'lı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanan bir olgudur. Bu dönemde, politikacılar, akademisyenler ve gazeteciler, yoksullukla bağlantılı olarak belirli toplumsal gruplardan dolayı bir biçimde dışlanmış bireyler olarak bahsetmişlerdir. Fransa'nın standart sosyal hizmetler sistemini geç hayata geçirmesi ve II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ekonomik büyümenin yavaşlaması, sosyal dışlanmanın önemli bir toplumsal sorun olarak görülmesine neden olmuştur. Kavramın ilk sistematik kullanımı ise 1974 yılında, dönemin Fransa Sosyal İşlerden Sorumlu Devlet Bakanı René Lenoir tarafından, *Les Exclus: Un Français sur Dix (Dışlanmışlar: On Fransız'dan Biri)* adlı eserinde gerçekleştirilmiştir. Lenoir, Fransız toplumunun yaklaşık onda birinin sosyal dışlanmaya maruz kaldığını ifade etmiş ve bu kavramı özellikle “fiziksel engelliler”, “zihinsel engelliler” ve “toplumsal olarak uyumsuz bireyler” için kullanmıştır. Ayrıca, dışlanmış olarak tanımladığı gruplar arasında zihinsel ve fiziksel engelliler, intihar eğilimli bireyler, ileri yaştaki kişiler, istismara maruz kalan çocuklar, suçlular, sorunlu aile yapılarındaki bireyler, marjinal ve asosyal kişiler ile diğer sosyal uyumsuzluk gösteren bireyler yer almaktadır.

Lenoir (1974), savaş sonrası Fransa'da tarım toplumundan sanayileşmiş kent toplumuna hızlı geçişin, yalnızca ekonomik yoksulluğu derinleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda Fransız Cumhuriyetçiliği'nin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerine meydan okuyan bir sosyal dışlanma ve toplumsal kutuplaşma sürecini tetiklediğini belirtmektedir. Lenoir'in yaklaşımına göre sosyal dışlanma, yalnızca bireylerin yoksulluk koşulları içinde bulunmalarıyla sınırlı olmayan, bunun ötesine geçerek bireylerin siyasal karar alma süreçlerine katılamamaları, sağlık hizmetleri gibi temel kamu hizmetlerinden yeterince yararlanamamaları ve coğrafi izolasyon nedeniyle toplumsal etkileşimden uzaklaşmaları gibi çok boyutlu bir dışlanma biçimini ifade

etmektedir. Toplumdaki bu türden yapısal kutuplaşmaların önüne geçilebilmesi için kamu yatırımlarının artırılmasını, gelir dağılımının daha adil bir biçimde yeniden düzenlenmesini ve dışlanmış kesimlerin toplumsal bütünleşmesini teşvik edecek kapsamlı sosyal politikaların geliştirilmesini gerekli görmektedir (Davies, 2005: 4).

Fransa'da 1980'lerde art arda yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal krizlerin bir sonucu olarak, toplumsal yapıda dezavantajlı konuma sürüklenen yeni sosyal grupların ortaya çıkması, sosyal dışlanma kavramının kapsamının yeniden değerlendirilmesini ve bu yeni toplumsal dinamikleri içerecek şekilde tanımlarının güncellenmesini zorunlu kılmıştır (Silver, 1994: 532). Bu gelişmelerin ardından sosyal dışlanma kavramı, Jacques Delors'un öncülüğünde Avrupa Birliği (AB) müzakerelerinde de kullanılmaya başlanmış ve kavram, AB politikalarının şekillendirilmesinde önemli bir referans noktası haline gelmiştir (Davoudi ve Atkinson, 1999: 226).

Sosyal dışlanmanın işgücü piyasasından dışlanma, derin yoksulluk, maddi yoksulluk ve temel sosyal haklara erişememe gibi çok boyutlu toplumsal sorunlar çerçevesinde ele alınmasıyla birlikte, AB'nin 1990'lı yıllar boyunca politika odağı, yoksullukla mücadeleden sosyal dışlanma ile mücadeleye evrilmiştir (Bak ve Larsen, 2015: 20). Sosyal dışlanmanın toplumsal bütünlük ve siyasal istikrar açısından potansiyel tehditler oluşturabileceği yönündeki kaygılar ve bu durumun Avrupa bütünleşme süreci üzerindeki olası olumsuz etkileri, Avrupa Birliği'ni bu olgu karşısında sorumluluk üstlenmeye yöneltmiştir. Bu çerçevede, sosyal dışlanma AB tarafından yalnızca bireysel ya da ulusal düzeyde değil, aynı zamanda bölgesel ölçekte ele alınarak incelenmeye başlanmıştır (Lovering, 1998: 36). Bu süreçte, sosyal dışlanma kavramı AB'nin ve diğer uluslararası kuruluşların sosyal politika alanındaki stratejilerinin şekillenmesinde belirleyici bir unsur haline gelmiş ve ilgili politika yapım süreçlerinde önemli bir referans noktası olarak işlev görmüştür. Avrupa Sosyal Şartının 1990 yılında imzalanmasıyla sosyal dışlanma ile ilgili çalışmalar artmış Maastricht ve Amsterdam anlaşmaları sosyal dışlanmaya yönelik çalışmalar için önemli aşamalar olmuştur. Kopenhag'da 1995 yılında Dünya Sosyal Zirvesiyle beraber Birleşmiş Milletler'e bağlı kurumlar tarafından yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Genel anlamda dışlanma, daha çok başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinde sermaye birikim sürecinden ve adil gelir dağılımından toplumun belirli kesiminin mahrum bırakılmasına odaklanan bir kavram olarak kullanılmıştır (Şenses,

2003: 90). Kavram, dezavantajlı olanları kapsayacak şekilde genişlemiş ve daha ayrıntılı bir anlam kazanmıştır (Evans ve Deluca, 2001: 1).

Çok yönlü sorunları kapsamı nedeniyle farklı tanımlanan sosyal dışlanma kavramı iktisadi konular ile birlikte aynı zamanda sosyo kültürel, siyasal, vb. alanlardaki konularda da sorun olduğunu göstermektedir. Kavramın sosyal, siyasi, ekonomik konularla ilişkili olması farklı tanımlamaların oluşmasına yol açmıştır. Daly ve Silver (2008: 538), “çağrışımıcı, muğlak, çok boyutlu, esnek olması” sebebiyle birçok şekilde tanımlanabilmesine (Silver, 2007a: 18), toplum ile birey arasında ‘sosyal bağların’ çok boyutlu şekilde bozulmasına dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, sosyal dışlanma kavramının yalnızca maddi yoksulluk ya da ekonomik kaynaklara erişimdeki eksiklikle sınırlı olmadığı, aynı zamanda belirli birey ve grupların toplumsal yaşamdan dışlanma süreçlerini de kapsayan çok boyutlu bir olgu olduğu yönünde ortak bir anlayış ortaya çıkmaktadır. Kavramın hem bir durumu hem de dinamik bir süreci ifade etmesi, farklı toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlamlarda - özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler¹ arasında- anlam ve uygulama bakımından çeşitlilik göstermesine neden olmaktadır. Nitekim benzer dışlanma biçimlerine maruz kalan bireylerin yaşadığı etkiler, içinde buldukları yapısal koşullara bağlı olarak büyük ölçüde farklılaşabilmektedir (Çakır, 2002: 84). Bu

¹ Avrupa Birliği’nde sosyal dışlanma kavramı eşitsizlik, ayrımcılık, yoksulluk, istihdam ve sosyal koruma politikalarının yanı sıra mülteci sorunları, uzun süreli işsizlik ile mevcut hakların yitirilmesi kapsamında da değerlendirilerek genişleme göstermiştir (Sapançalı, 2005: 52-58). Amerika Birleşik Devletleri’nde dışlanma kavramından ziyade istihdam olanaklarının azalması sonucu işgücü piyasasında kendine yer bulamayan iktisadi yapının ve sosyal hayatın dışına itilen kişileri tanımlayan sınıf-altı kavramı kullanılmıştır (Mead, 1991: 3-4; Segal, 1991: 454; Hajnal, 1995: 500). Latin Amerika’da sosyal dışlanma kavramı eşitsizlik, yoksulluk ve yoksunluk kapsamında değerlendirilmiştir (Faria, 1995: 117). Sibiry’a da (Tchernina, 1995: 137) gizli işsiz sınıfında bulunan orta katmandaki ücretli sınıf, kırsal alanda yaşayanlar ve uzun süreli işsizler için kullanılırken, Kamerun’da etnik azınlıklar, Tayland’da eğitimsiz çiftçiler, kadınlar, evsizler ve kayıtdışı sektörde çalışan işçiler için kullanılmaktadır (Saith, 2001:9). Yemen’de sosyal dışlanma belirli grupların sosyal ve ekonomik kalkınmadan dışlanmasıyla ilişkilidir (Hashem, 1995: 176). Hindistan’daki dışlanma olgusu Das ve Mehta tarafından Dünya Bankası adına hazırlanan raporda Planlanmış Kabileler -Scheduled Tribes (STs)-, Planlanmış Kastlar -Scheduled Castes (SCs)- ve kadınlar üzerinden ele alınmaktadır (Das ve Mehta, 2012: 1). Kummitha’ya (2015) göre ise Hindistan’da liberalleşmenin ilk on yılında dışlanma ve yoksunluk katlanarak artmış ve insanların çoğunluğu sosyalist Hindistan’ın ortaya koyduğu kalkınma gündeminin dışında kalmıştır. Uygulanan pek çok sosyal politikaya rağmen, liberalleşmenin Hindistan’a getirdiği zarar telafi edilememiştir. Hindistan, sırasıyla 2004 yılında Birleşik İlerici İttifak Hükümeti ve 2008 yılında Üniversite Hibeler Komisyonu tarafından Ortak Asgari Program aracılığıyla hem politika hem de araştırmada sosyal dışlanma kavramını benimsemiştir. Kummitha, Dalitler, kabileler ve dini azınlıklar gibi dışlananların büyük bir kısmının ele alınan politikalarda belirtildiği şekilde kapsandığını ileri sürmektedir. Ancak Kummitha, Hindistan nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan yoksullar, kadınlar ve engelliler gibi başka bir dışlanmışlar grubunun bu girişimde “dışlanmış” olarak tanımlanmadığı için Hindistan’daki dışlanma kavramının Avrupa bağlamındaki tanımından uzak kaldığını ifade etmektedir (Kummitha, 2015: 9-10).

nedenlerden dolayı sosyal dışlanma kavramının genelleştirilmiş her kesim tarafından kabul gören ve ortak görüş birliğine varılan tek bir tanımı bulunmamaktadır. Bu çerçevede sosyal dışlanma, yalnızca bireylerin maddi refaktan ve yaşam standartlarından uzak kalmaları anlamına gelmemekte; aynı zamanda bireylerin kendi yaşamlarına ilişkin karar alma fırsatlarından, tercihlerini gerçekleştirme olanaklarından ve temel toplumsal şanslardan da sistematik biçimde dışlanmaları sürecini kapsamaktadır (Millar, 2007: 2).

Fransız literatüründe “toplumsal bağların kopması” şeklinde tanımlanan sosyal dışlanma, daha geniş bir çerçevede bireylerin ya da grupların içinde buldukları toplumla olan ilişkilerinin zayıflaması veya tamamen kopması sonucu yaşanan kısmi ya da tümüyle dışlanma süreci olarak değerlendirilmektedir (De Haan, 2000: 25-26). Bir başka tanımlamada ekonomik, sosyal ve siyasal süreçlerden mahrum olmayı ifade eden sosyal dışlanma kavramı belirli kesimlerin toplumdan ve maddi olanaklardan yararlanamamasıyla yoksulluk ve yoksunluk kavramları bağlamı üzerinden tanımlanmaktadır. Adaman ve Keyder’e (2006: 9) göre sosyal dışlanma, yalnızca yoksulluk durumlarını içeren ekonomik bir olgu olmanın ötesinde, aynı zamanda mekânsal, kültürel ve politik boyutları da bünyesinde barındıran çok boyutlu bir kavramdır. Bu bağlamda sosyal dışlanma, bireylerin ve toplumsal grupların ekonomik kaynaklara erişimde karşılaştıkları engellerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda sosyal ilişkiler açısından dışlanmaları, kültürel aidiyet hissini zayıflaması ve siyasal süreçlere katılım imkânlarının kısıtlanması gibi unsurları da içermektedir. Bu nedenle, sosyal dışlanmanın ekonomik, sosyal ve siyasal boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi ve bu çerçevede bir "toplumsal bütünleşememe süreci" olarak kavramsallaştırılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır (Dominelli, 1999: 16).

Beall ve Piron (2005: 18-20), sosyal dışlanmayı ‘geçim kaynaklarına’, ‘insani gelişime’ ve ‘eşit vatandaşlığa’ erişimde karşılaşılan engellerle ilişkilendirerek yoksulluğa ek olarak ‘eşitsizliklerin’ de nedeni olarak görmektedir. Walker ve Walker (1997: 8), sosyal dışlanmayı sosyal bütünleşmenin karşıtı olarak bireylerin toplumla bütünleşememesi ve siyasal, ekonomik ve sosyal haklara erişememesi olarak tanımlarken, Marshall (1999: 150), bireylerin ya da grupların yaşadıkları toplumdan koparılması olarak tanımlamaktadır. Levitas vd. (2007: 25), sosyal dışlanmanın karmaşık ve çok boyutlu bir süreç olduğunu belirterek kaynakların, hakların, malların

ve hizmetlerin yokluğunu ve bireylerin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik süreçler dahil toplumsal faaliyetlere katılamaması olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda bu yoksunlukların bireylerin yaşam kalitesini ve toplumun eşitliğini ve uyumunu etkilediğini ifade etmektedir.

Avrupa Komisyonu'na göre yoksulluk ve sosyal dışlanma, bireyleri içinde yaşadıkları toplum tarafından kabul edilebilir görülen bir yaşam standardı ve yaşam kalitesinden mahrum bırakacak kadar ekonomik, sosyal ve medeni hayata katılmalarının engellendiği yetersiz durumu ifade etmektedir. Bu bağlamda söz konusu bireyler, temel haklara tam ve eşit erişim imkânından mahrum kalmaktadırlar (European Commission DJR, 2001: 11). Bununla birlikte, bireyin ekonomik açıdan güçlü bir konumda bulunması dahi, belirli toplumsal yapıların, kültürel normların veya siyasal gelişmelerin etkisiyle, bazı ülkelerde haklara erişimin sınırlandırılması ya da engellenmesi sonucunda sosyal dışlanmaya maruz kalmasını engellemeyebilir (Labonté vd., 2012: 19). Avrupa Komisyonu'nun bir başka raporunda sosyal dışlanma belirli kişilerin temel eğitim ve becerilerden mahrum olmaları nedeniyle veya ayrımcılığın sonucu olarak toplumun dışına itilmeleri ve katılımlarının engellendiği aynı zamanda iş, gelir, eğitim ve öğretim imkânlarına ek olarak sosyal ve karar alma süreçlerine erişimlerindeki yaşadıkları yetersizlikler olarak tanımlanmaktadır (European Commission, 2012).

Sosyal dışlanma gelire ilgili olsa da beklentiler, sosyal ağlar ve yaşam haklarını da kapsamakta, aynı zamanda refah sistemi tarafından korunmayan ve vatandaşlık ile ilgili haklardan dışlanan toplumdaki en savunmasız grubu ifade etmektedir (Chou, 2018). Bireyleri etkileyen ve yaşamın çeşitli alanlarında çok boyutlu bir yoksunluktan kaynaklanan bir durumdur (Pirani, 2013). Benzer şekilde Silver (2007b: 15) sosyal dışlanmayı, toplum içindeki bireyler ya da gruplar olsun onları sosyal ilişkilerinden ayıran, toplumun normatif olarak belirlediği faaliyetlere katılımını engelleyen sosyal kırılganlığın çok boyutlu bir süreci olarak ifade etmektedir. Bu bağlamda sosyal olarak dışlanmış kişiler, sosyal üyeliğin kriterlerine bakılmaksızın sosyal fırsatlara erişimlerden mahrum kalmaktadır (Sen, 2000). Bu erişemezlikler, özgüvene maddi yoksulluktan daha zarar verici olmakla birlikte toplum için daha yıpratıcı ve nesilden nesile aktarılma olasılığı daha yüksektir. Yoksulluk ve yoksunluk kavramlarının da ötesinde sosyal süreçlere ve sonuçlarına ilişkin daha geniş bir anlayışı kapsamaktadır.

Bu kapsamlı yaklaşım çerçevesinde, sosyal dışlanma kavramı da öne çıkmakta; ancak literatürde bu olgunun üzerinde uzlaşılan ortak ya da basit bir tanımı bulunmamaktadır. Power ve Wilson (2000: 1), sosyal dışlanmayı grupları ve bireyleri, sosyal olarak bölümlere ayrılmış toplumda sosyal faaliyetlere katılmalarının engellenmesi olarak tanımlamıştır. Room (1995: 5), sosyal dışlanmayı “yetersiz sosyal katılım, sosyal bütünleşme eksikliği ve güç eksikliği” ile ilişkilendirerek toplum içindeki ilişkisel yönler vurgu yaparken, Cushing (2003: 9), "ahlaki düzenden kopma süreci" şeklinde görerek psikososyal bir olgu olarak tanımlamaktadır.

Sosyal dışlanma, yalnızca bireylerin tüketim olanaklarından mahrum bırakılmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda, toplumun üretim kapasitesi ve verimliliğini olumsuz yönde etkileyerek bireyleri üretim süreçlerinden dışlamakta; eşitsiz haklara erişim ve karar alma mekanizmalarına katılımın engellenmesi yoluyla da siyasal süreçlerin dışında bırakılmalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu dışlanmışlık sadece insanlara ekonomik olarak yansımamakta, duygusal olarak da insanları inciterek toplumun sosyal düzeninde bozulmalara yol açmaktadır. Dışlanan bireyler, zamanla kolektif hareket biçiminde şiddet ve suç eylemlerine yönelebilmektedir. Bu durum, günümüzde küresel ölçekte çatışma ve toplumsal güvensizliğin başlıca nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Littman ve Paluck, 2015; Domínguez ve Montolio, 2021). Bu çerçevede, sosyal dışlanma olgusunu yalnızca bireysel tutum ve davranışlara indirgemek ve bu yolla çözüm arayışına gitmek yetersiz kalacaktır. Sosyal dışlanma, bireysel eğilimlerden çok, toplumun yapısal dinamikleri içerisinde kurumsallaşmış ve zamanla derinleşmiş bir olgudur. Bu nedenle, yalnızca tutum değişiklikleriyle ortadan kaldırılması mümkün değildir. Buna ek olarak, sosyal dışlanma süreçlerinden doğrudan etkilenmeyen ya da bu süreçlerden dolayı biçimde fayda sağlayan toplumsal grupların, mevcut yapısal eşitsizliklerin sürdürülmesinden çıkar sağlamaları nedeniyle, söz konusu toplumsal dönüşüm çabalarına direnç göstermeleri muhtemeldir. Dışlanan kesimler ise, maruz kaldıkları dışlama ve ayrımcılık biçimlerine karşı direndiklerinde daha yoğun baskılara uğrama endişesi taşıdıklarından, mevcut sosyal yapıyı dönüştürebilecek örgütlü ve etkili bir karşı duruş sergileyememektedir.

1.1.1.Yoksulluk

Yoksulluk kavramı, insanlık tarihi boyunca farklı dönemlerde çeşitli perspektiflerden ele alınmış olmakla birlikte, coğrafi koşullara, esas alınan ölçütlere ve tanımlayıcı aktörün yaklaşımına göre değişkenlik gösteren ve çoğunlukla ortadan kaldırılması hedeflenen toplumsal bir olgu olarak varlığını sürdürmektedir. Bu kavramın evrensel düzeyde kapsayıcı ve üzerinde fikir birliğine varılmış tek bir tanımı bulunmamaktadır. Genel anlamda yoksulluk, bireylerin en temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumu olarak ifade edilmekle birlikte, bu tanımın içeriği büyük ölçüde hangi ihtiyaçların "temel" olarak kabul edildiğine bağlı olarak şekillenmektedir. Bu nedenle, yoksulluk tanımları hem zaman hem de mekân bağlamında farklılık göstermekte, sosyoekonomik bağlamın niteliğine göre yeniden yapılandırılmaktadır. Elektrik gibi geçmişte olmaması yoksulluk göstergesi olmayan ihtiyaçlar bugün için karşılanamadığı zaman yoksulluk göstergesi olabilmektedir. Dolayısıyla ihtiyaçları, günü ve şartlarına göre değerlendirmek gerekmektedir. Bireyler eşit imkânlarla sahip olsalar dahi istekleri nedeniyle toplumun diğer kesimine göre daha yoksul kabul edilirken bireyden bireye, toplumdan topluma ve ülkeden ülkeye göre farklı anlam içermektedir.

Yoksulluk kavramı ilk olarak Seebom Rowntree tarafından 1901 yılında elde edilen gelir karşılığında insanın varlığını devam ettirebilmek için gerekli olan asgari düzeydeki ihtiyaçlarını karşılayamaması olarak ifade edilmiştir (Moatsos ve Lazopoulos, 2021: 2). Bradshaw (2007: 9) da yoksulluğu benzer şekilde temel gereksinimlerin yokluğu olarak tanımlamaktadır. Ancak Pete Alcock ise yoksulluk kavramının politik ve bilimsel olarak kabul edilmiş bir tanımının olmadığını ileri sürmektedir (Alcock, 1997: 197). Tanımındaki farklılıklara rağmen yine de yoksulluk denilince akla ilk olarak bireylerin harcama ve gelir düzeyleri gelmektedir. Ancak bazı kamu mallarının satın alınmadığı gibi parasal olmayan özellikli mal ve hizmetler yoksulluğun gelire indirgenemeyeceğini göstermektedir (Thorbecke, 2013: 5).

Dünya Bankası, yoksulluk olgusunu ölçümlemede temel göstergeler olarak bireylerin gelir ve tüketim düzeylerini esas almakta; belirli bir parasal eşik altında kalan bireyleri yoksul olarak sınıflandırmaktadır. Bu bağlamda yoksulluk sınırı kavramı, ilk kez 1963 yılında Mollie Orshansky tarafından, bir ailenin asgari düzeydeki beslenme ihtiyacını karşılayabilmesi için gerekli harcama tutarının üç katı

olarak tanımlanmıştır (Bradshaw, 2007: 9). Günümüzde yoksulluk sınırı, aynı satın alma gücünü temsil edecek biçimde yıllık bazda güncellenmekte, ülkeler ve bölgeler arasında ekonomik farklılıklar nedeniyle değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle, yoksullukla mücadeleyle yönelik politika tasarımlarının zaman içerisindeki etkilerini izleyebilmek ve uluslararası karşılaştırmalar gerçekleştirebilmek amacıyla, mutlak bir yoksulluk sınırının belirlenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Haughton ve Khandker, 2009: 45; Chen ve Ravallion, 2010: 1577).

Ekonomik boyut, yoksulluğun ortaya çıkma nedeni olması ve diğer boyutları da etkileme gücü ile öne çıkmaktadır. Ancak yoksulluk sosyo-kültürel özelliklere göre değişiklik gösterebildiği için tek bir boyutta açıklamak mümkün değildir. Bu bağlamda yoksulluk ekonomik bir sorun olmanın yanı sıra sosyo-kültürel ile politik süreçleri ve sonuçları da kapsayan karmaşık bir olgudur (Karakaş, 2010: 2)

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ise yoksulluk kavramını, yetersiz gelire ek olarak, gıda eksikliği (açlık veya yetersiz beslenme), kötü sağlık, eğitim ve diğer temel kamu hizmetlerine yetersiz erişim, yüksek geçim kaynağı kırılganlığı, sosyal ayrımcılık ve dışlanmayı içeren hayatta kalma kaynaklarının çok boyutlu bir kıtlığı olarak tanımlamaktadır (UNDP, 2010: 94).

Sen (1976), yoksulluğun ölçümünde iki farklı aşamadan bahsetmektedir. Birinci aşama toplumdaki yoksulların belirlenmesi, ikinci aşama ise belirlenen yoksullar hakkındaki mevcut bilgilerin kullanılmasıyla yoksulluk endeksinin oluşturulmasıdır (Sen, 1976: 219). Literatürde yoksullukla ilgili tanımlamalarda daha çok basite indirgenmiş ve sayısal tanımlamalar kabul edilmiştir. Bu bağlamda Dünya Bankası'nın mutlak ve göreceli yoksulluk adlı iki yaklaşımı 1990 yılında yayımlanan Dünya Kalkınma Raporu'nda tanımlanmış ve bu tanımları genel anlamda kabul görmüştür (World Bank, 1990). Ancak yine de literatürde yoksun olmanın türüne göre çeşitli yoksulluk kavramları tanımlanmıştır. Bu kapsamda yoksulluk kavramı mutlak ve göreceli yoksulluk, öznel ve nesnel yoksulluk, kırsal ve kentsel yoksulluk ile insani ve çok boyutlu yoksulluk gibi çeşitli yoksulluk kavramlarıyla açıklanacaktır.

1.1.1.1. Mutlak Yoksulluk-Göreceli Yoksulluk

Yoksulluk tanımları içerisinde en eski ve en temel görünümü olan mutlak yoksulluk kavramı bireylerin veya hanehalkının yaşamını sürdürebilecek temel ihtiyaçlarını karşılayamaması ve asgari refah düzeyini yakalayamaması olarak ifade

edilmektedir. Mutlak yoksulluğun en olumsuz sonucu açlık sınırının altında devam ettirilmeye çalışılan bir hayattır. Bu bağlamda bireyin ya da hanehalkının geliri mutlak yoksulluğun belirleyici en önemli unsurudur.

Mutlak yoksulluk gıda ve gıda dışı bileşenleri ayrı ayrı belirlenip gıda yaklaşımları ve temel ihtiyaçlar yaklaşımı olarak iki farklı şekilde açıklanmaktadır. Gıda yaklaşımında bir kişinin günlük alması gereken asgari kalori miktarı veya temel gıda maddesinden oluşan gıda sepetinin maliyeti dikkate alınırken temel ihtiyaçlar yaklaşımında asgari gıda tüketimine ek olarak barınma, ısınma, eğitim ve sağlık ihtiyaçları da dikkate alınmaktadır (Şenses, 2003).

Mutlak yoksulluk dünyanın her yerinde görülse de az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde daha fazla görülmektedir. Dünya Bankası 2015 yılına kadar günlük 1,25 dolar üzerinden belirlediği mutlak yoksulluk sınırını 2015'den 2022 Eylül'üne kadar 1,90; 2022 Eylül ayından bu yana 2,15 dolar (2017 SGP ile) üzerinden belirlemektedir. Ayrıca Dünya Bankası bir insanın hayatta kalabilmesi için günlük alacağı kalori miktarını 2400k/cal olarak kabul etmiş ve günlük geliri bu kalori miktarını almaya yetmeyen kişileri mutlak yoksul olarak tanımlamıştır. Tüm nüfus için aynı kalori miktarının esas alınması ve bu miktarın ülkeden ülkeye hatta yaş, cinsiyet, meslek gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak kişiden kişiye değişebileceğinin göz ardı edilmesi açısından mutlak yoksulluk yaklaşımı eleştirilmektedir (Arpacıoğlu ve Yıldırım, 2011: 63). Bir diğer eleştiri yoksul kesime yönelik iyi bir kamusal hizmet sunan ülkelerde yoksulluk sınırının diğer ülkelere kıyasla daha düşük kalacağına dikkate alınmamasıdır. En önemli eleştiri ise bireyin sosyal ihtiyaçlarının dışarıda bırakılmasının ve gelirin sadece fiziki devamlılık için kullanılıyor olmasının genel yoksulluğu ifade etmede yetersiz kalması üzerinedir.

Görelî yoksulluk, insanın toplumun bir parçası olmasına dayanarak sahip olunan mutlak gelir düzeyinden daha çok gelir ve refahın dağılımındaki farklılıkları kapsamaktadır. Dolayısıyla görelî yoksulluk, kişisel kaynakların yetersizliği sonucu birey ya da grupların toplumun genel refah düzeyi altında kalması ve toplumla bütünleşmesinin engellenmesini içermektedir. Görelî yoksullukta hanehalkı kullanılabilir fert geliri veya harcamanın belirli bir yüzdesi dikkate alınarak bu oranın altında gelir ya da harcamaya sahip hanehalkı veya birey yoksul kabul edilmektedir (Aslan, 2020: 90).

Yoksulluk kavramının sosyal yönüne dikkat çekerek ve görelî bir kavram olarak yorumlayanlara göre görelî yoksulluk, bireyin gereksinimlerini karşılama düzeyinin toplumun diğere bireyleri ile karşılaştırılması şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka tanımlamaya göre ise, temel ihtiyaçların karşılanabildiğı ancak çok sayıda sosyal beklentinin karşılanamadığı yoksulluk biçimidir.

Yoksulluk olgusu görelî olarak ele alındığında ülkenin refahı ve gelir dağılımı belirleyici olmaktadır. Ülkenin refahının düşük olması durumunda görelî yoksulluk sınırı temel ihtiyaçların dahi karşılanamayacağı bir seviyede olabilecektir. Diğere yandan ise gelir dağılımındaki eşitsizlikler ortalama geliri etkileyeceğinden görelî yoksulluk üzerinde doğrudan etkili olacaktır. Bu bağlamda özellikle alt gelir grupları arasındaki gelirin adil dağılımı ise görelî yoksulluk oranının düşük hesaplanmasına yol açabilecektir.

Mutlak yoksulluk ile görelî yoksulluk arasındaki farklılık yoksulluğa olan yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Mutlak yoksullukta maddi kaynaklardan yoksun olma dikkate alınırken görelî yoksullukta sosyal ve kültürel yoksunluklar dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla görelî yoksulluk mutlak yoksullukla karşılaştırıldığında, sosyal eşitlikle daha fazla ilgilenmektedir (Xie vd., 2023: 561). Ancak küresel bir yoksulluk sınırının belirlenmesine ve ülkeler arası karşılaştırmaya izin vermesi bakımından mutlak yoksulluk az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha çok kullanılmaktadır. Görelî yoksulluk ise daha çok gelişmiş ülkelerde kullanılmaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde mutlak yoksul olarak kabul edilenlerin bir kısmı yoksulluk sınırının üzerinde gelire sahip olduklarında görelî kabul edilmeyeceklerdir. Bu sebeple gelişmekte olan ülkeler için de görelî yoksulluk sorunlu bir ölçümdür. Görelî yoksulluğun bir diğere eksikliği bireyin temel ihtiyaçlarını karşılamış olsa dahi toplumun ortalamasından düşük refah seviyesinde olup olmadığını tespit edememesidir. Başka bir ifadeyle yoksulluğun ölçütü olan yoksunlukları ayırtıramamasıdır (Yüksel Arabacı, 2017: 154-155). Mutlak ve görelî yoksulluk tanımlarındaki çeşitli eksiklikler düşük gelirin tek başına sanayi sonrası refah devletlerinde yoksulluk sorununu ifade etmede yetersiz kalmıştır. Böylece “modern yoksulluk” ve “kentsel alt sınıfın” yükselişi konusunda tartışmaları başlamıştır. Bu tartışmalar kentlerin sosyal yapılarının ve insanların uzun vadeli beklentilerinin anlaşılmasında geniş bir zemin sağlamıştır. Ayrıca yoksulluk kavramı,

mutlak ya da görel olarak tanımlansa da, düşük gelir seviyesinin sanayi sonrası refah devletlerinde yoksulluk sorununu tek başına yeterince açıklamaktan uzak olduğu görüşü, tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır (Van Kempen, 1994: 1003-1004).

1.1.1.2. Öznel Yoksulluk-Nesnel Yoksulluk

Adam Smith'e göre bireyler, eşit imkânlarla ve tercih seçeneklerine sahip olup, bu imkân ve seçenekleri çeşitlendirebilecek haklara da sahiptirler. Smith, öznel yoksulluğun ölçüsünü gelir veya fırsatlardan yararlanmaktan ziyade kişinin kendini yoksul olarak tanımlaması ve yapamadıkları ya da erişemediklerinden dolayı kendinden ve çevresinden utanmakla sınırlandırmaktadır (Smith, 1853: 71). Hagenars ve Van Praag (1985: 139-154) ise öznel yoksulluğu mutlak ve görel yoksulluğun karışımı olarak ifade etmektedir.

Öznel yoksulluk, bireylerin yoksulluk algıları dikkate alınıp asgari temel ihtiyaçlarının giderilip giderilmediğini yoksul bireylerin kendi algılamalarına göre tanımlamaktadır. Bireyin kendini yoksul hissedip hissetmemesi yoksulluğun belirleyici unsurudur (Flik ve Van Praag, 1991: 313). Bu yaklaşımda yoksulluk çizgisi asgari yaşam şartlarına yönelik beklenti ve gereksinimleri yansıtan büyük ölçekli anketlerle belirlenmektedir (Kapteyn vd., 1988: 222). Bu sebeple bireyin tatmin düzeyine bağlı olarak temel ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmadığının değerlendirilmesi ve ölçülmesi zordur. Bunun yanı sıra bazı bireylerin ihtiyaçlarını olduğundan az, diğerlerinin ise daha fazla göstermesi yoksulluk çizgisinin yanlış belirlenmesine neden olabilecek bir durumdur.

Nesnel yoksulluk yaklaşımı, kişilerin yoksulluğu ya da refahını yoksulluğu meydana getiren ve kişileri yoksulluktan kurtarmak için gerekli olan kıstaslara göre belirlemektedir (Lok-Dessallien, 1999: 3; Aktan ve Vural, 2002: 6). Normatif değerlendirmeleri içerdiğinden nesnel yoksulluk yerine refah yaklaşımı da denilmektedir (Lok-Dessallien, 1999: 3). Bu yaklaşımda mutlak yoksulluk ve görel yoksulluk ölçütleri göz önüne alındığında bireyin ya da hanehalkının temel ihtiyacını karşılayamayan gelir düzeyi belirlenen yoksulluk çizgisinin altında kaldığında nesnel yoksulluk durumu oluşmaktadır (Başaran ve Çetinkaya, 2013: 245).

Öznel ve nesnel yoksulluk birlikte değerlendirildiğinde öznel yoksulluğun ölçümündeki zorluk ve yanlışlıklara rağmen araştırmacının yoksul olarak nitelediği kişi veya grubun kendisini yoksul görmemesi ya da sonuçların kişi veya grubun yoksul

olmadığını ortaya çıkarması öznel yoksulluğun sağladığı yararlarından biridir (Alemdar vd., 2012: 325). Ancak yine de insanların toplam faydasının hesaplanmasındaki zorluklar, ülkeler arasında hatta aynı ülkede bölgeler arasındaki karşılaştırmadaki güçlükler nedeniyle nesnel yoksulluk yaklaşımı daha çok tercih edilmektedir. Diğer yandan nesnel yoksulluk yaklaşımı ise literatürde daha çok tercih edilse de gelir esasına dayanması, yoksulların kendileri hakkındaki görüşlere dayanmaması ve aksine yoksulların dışında yapılan değerlendirmelerin göz önünde bulundurulması yoksulluğun ölçümünde eksik kaldığı noktalardır. Son zamanlarda da yoksullukla mücadele kapsamında politikaların oluşturulmasında yoksul bireylerin düşüncelerinin değerinin giderek artması ile beraber öznel yoksulluğun ölçümüne de ilgi artmıştır.

1.1.1.3. Kentsel-Kırsal Yoksulluk

Kırsal yoksulluk, yalnızca maddi eksikliklerle sınırlı olmayıp; bireylerin hukuki ve siyasal haklara erişimi, bağımsızlık, güvenlik, sosyal ilişkiler kurabilme kapasitesi ile karar alma süreçlerine katılım özgürlüğü gibi niteliksel unsurlar temelinde de değerlendirilmektedir. Literatürde kırsal yoksulluk, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamalarının yanı sıra eğitim, sağlık, barınma, ulaşım ve telekomünikasyon gibi temel hizmetlere erişim düzeylerinin bir göstergesi olarak ele alınmaktadır. Dünya Bankası'nın (2000) verilerine göre, yalnızca düşük gelirli ülkelerde değil, dünyanın en gelişmiş ekonomilerinde dahi yoksul nüfusun önemli bir kısmı kırsal alanlarda yaşamaktadır. Kırsal bölgelerde yoksulluk, genellikle tarım, hayvancılık, balıkçılık, ormancılık gibi sektörlerde veya küçük ölçekli sanayi ve hizmet alanlarında çalışan bireylerde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda kırsal yoksulluğun temelinde çoğunlukla topraksızlık ve düşük nitelikli iş gücü yer almakta olup, özellikle tarım işçileri ile küçük veya hiç toprağa sahip olmayan köylüler arasında yaygınlık göstermektedir (Öztürk, 2008: 611–615).

Kentlerde yoksul ve varlıklı kesimlerin bir arada bulunabilmesi, toplumsal yapıdaki dönüşümlerin daha görünür hâle gelmesine olanak tanımakta ve bu bağlamda kent mekânı, sosyal değişim süreçlerinin izlenmesinde önemli bir gözlem alanı sunmaktadır (Buffoni, 2010: 318). Kentsel yoksulluk kavramı, özellikle modernleşme, küreselleşme ve kapitalist üretim ilişkileriyle birlikte ortaya çıkan sınıfsal ayrışmalar bağlamında tartışılmaya başlanmıştır. Kent ölçeğinde yaşanan yoksulluk, kırsal bölgelerle benzer düzeyde kalori ihtiyacı bulunmasına rağmen, tüketim kalıplarındaki

farklılıklar, mal ve hizmet fiyatlarındaki değişkenlikler ile ulaşım ve erişim maliyetlerinin yüksekliği gibi etkenler nedeniyle kırsal yoksulluktan ayrışmaktadır (Es ve Güloğlu, 2004: 85). Bu bağlamda ekonomik yetersizliklerin yanı sıra, eğitim, sağlık, barınma, güvenlik ve sosyal hizmetlere erişim eksiklikleri, kentsel yoksulluğun derinleşmesine katkı sunan temel yapısal faktörler arasında yer almaktadır.

Kent yaşamının sunduğu hak ve imkânlarla kent halkının ulaşıp ulaşmaması kent yoksulluğunu ortaya çıkarırken kent yaşamına katılamayan kişi ise kent yoksulu olarak adlandırılmaktadır (Wilson ve Aponte, 1985). Kentsel yoksulluk çekenleri ifade eden kent yoksulları kavramı Birleşmiş Milletler HABİTAT raporunda çeşitli sebepler dolayısıyla temel yaşam standardını sağlayabilecek kaynaklar ile barınmaya ulaşamayan ve toplumsal anlamda sorunlara yol açabilecek konumda olan kişiler için kullanılmıştır. Plansız yerleşim yerlerinde ve tipik olarak gecekondu mahallerinde barınan kentsel yoksullar kalabalık, kötü sağlık koşulları, kirli su, zorla tahliye, sel ve toprak kaymaları ve kimyasal kirlilik ile mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar (UN, 1996: 92, 115). Ancak kentlerdeki bu plansız yerleşim alanları ise tarım alanlarının daralması, verim düşüklüğü, tarımda makineleşmeye bağlı olarak insan gücüne ihtiyacın azalması ile kentin eğitim, istihdam ve sosyo-kültürel imkânlarının sonucu kapsamında kırdan kente göçlerle oluşmuştur (Kule ve Es, 2005: 272). Bu bağlamda kentsel yoksulluk kentin veya belirli bir bölgenin yoksunluğu değil aynı zamanda kentin görelî dengesizliği, düzensizliği ve bozulmuş işlevselliği olarak anlaşılmaktadır (Özcan ve Karakılçık, 2007: 441).

Kırsal yoksulluk ile kentsel yoksulluk arasındaki temel farklılık gelir kaynaklı olsa da bu iki kavram yoksun olunanın türü, boyutu ve etkisi bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır (Kartal ve Demirhan, 2014: 142). Kırsal yoksullar kent yoksulları ile karşılaştırıldığında eğitim, sağlık, teknoloji ve birçok kamu hizmetlerinden ve kültürel faaliyetlerden daha yoksundur. Dolayısıyla kırsal alanda görülen bu yoksunluk kırsal kent arasında önemli fark oluşturmaktadır. Bu farklılıklar kırdan kente göçü artırarak aynı zamanda kırsal yoksulluğun yansıması olarak kentsel yoksulluğa da neden olmaktadır (Bayraktutan ve Akatay, 2012: 3). Bunun yanı sıra kent ve kır arasındaki eşitsizlikler nedeniyle kente göç edilmesi kırsal kaynaklar ile özellikle kırsal arazilerin hızlı bir şekilde tarım dışı dönüşümden geçmesine neden olmaktadır (Young, 2013). Ancak hızlı kentleşme kentlerdeki yükü artırırken, kırsal kesimdeki değişimin dikkate

alınmaması kırsal kalkınma için içsel gücü zayıflatarak hem kentsel hem kırsal yoksulluğun azaltılmasını engellemektedir (Wu vd., 2022: 1; Liu ve Li, 2017: 275-277). Bu sebeple dünyada kırsal yoksulluk baskın yoksunluk biçimi olarak yer almaktadır (Tickamyer, 2006: 411).

1.1.1.4. İnsani Yoksulluk-Çok Boyutlu Yoksulluk

İnsani yoksulluk, mutlak ve görelî yoksulluk kavramlarını da içermekle birlikte, bunların ötesine geçen daha geniş kapsamlı bir yaklaşım olarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme - UNDP) tarafından geliştirilmiştir. Bu kavram, bireylerin yetersiz beslenme, sağlık hizmetlerine erişim eksikliği, eğitim imkânlarından mahrumiyet ve düşük yaşam süresi gibi temel haklardan yoksun bırakılmalarını ifade etmektedir (UNDP, 1997). İnsani yoksulluk, yalnızca gelir düzeyine indirgenmeyen; bireyin onurlu bir yaşam sürdürebilmesi için gerekli olan olanaklara ve tercih yapabilme özgürlüğüne sahip olmamasıyla tanımlanmaktadır. İnsanların yaşamlarını ve temel yeteneklerini idame ettirebilecek mal, hizmet, altyapı, enerji, eğitim ve sağlığa erişim yoksunluğu ya da sınırlanması yoksulluğun insani boyutu olarak ifade edilmektedir. UNDP'nin 1997 yılında yayımladığı İnsani Gelişme Raporu'nda, yoksulluğun çok boyutlu bir olgu olduğu vurgulanmış ve yalnızca gelir temelli ölçütlere dayanan yoksulluk tanımlarının bireylerin karşılaştığı çok yönlü yoksunlukları yansıtmakta yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Raporunda yoksulluğun temel boyutları olarak hayatta kalma, bilgiye ve eğitime erişim ile ekonomik olmak üzere üç tür yoksunluk ön plana çıkarılmış; bu bağlamda İnsani Yoksulluk Endeksi geliştirilmiştir. Söz konusu endeks, yoksulluğun farklı boyutlarını bütüncül bir şekilde bir araya getirerek gelir temelli yoksulluk ölçütlerinin sınırlarını aşmakta ve çok boyutlu yoksunlukları daha kapsayıcı biçimde analiz etmektedir (UNDP, 1997: 1-5). Dolayısıyla insani yoksulluk kavramı, mutlak ve görelî yoksulluk tanımlarının ötesinde, bireyin yaşam kalitesini etkileyen temel hak ve hizmetlerden mahrumiyet durumunu daha geniş bir çerçevede değerlendirmektedir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme - UNDP), 2009 yılına kadar insani yoksulluğu ölçmek amacıyla geliştirdiği İnsani Yoksulluk Endeksi (Human Poverty Index - HPI) kapsamında yaşam süresi, eğitim düzeyi ile ekonomik ve sosyal olanaklara erişim gibi temel göstergeleri esas almıştır. Bu çerçevede, yaşam süresi göstergesi bireylerin uzun ve

sağlıklı bir yaşamdan mahrumiyetlerini dikkate alarak 40 yaşın altındaki beklenen yaşam süresini yoksulluk göstergesi olarak değerlendirmiştir. Eğitim boyutu, yetişkin nüfus içerisindeki okuryazar olmayan bireylerin oranı üzerinden ölçülmüştür. Ekonomik ve sosyal imkânlarla erişim ise, güvenli içme suyuna ulaşamayan nüfus oranı ile temel sağlık hizmetlerinden yoksun kalan ve beş yaş altındaki çocuklar arasında yeterli beslenemeyenlerin oranı dikkate alınarak belirlenmiştir.

UNDP, yoksulluğa ilişkin ölçüm yaklaşımını çok boyutlu bir perspektifle ele alarak 2010 yılından itibaren İnsani Yoksulluk Endeksi'nin yerine Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi'ni (Multidimensional Poverty Index - MPI) geliştirmiştir. Söz konusu endeks; sağlık, eğitim ve yaşam standardı olmak üzere üç temel boyutu esas almakta ve bu alanlara ilişkin toplam on altı göstergeden oluşmaktadır. Bu göstergelerden en az ikisi ile altısı arasında yoksulluk yaşayan haneler, çok boyutlu yoksul olarak tanımlanmaktadır (UNDP, 2010: 95).

UNDP'nin 2022 yılında yayımladığı İnsani Gelişme Raporu'na göre, 2021 yılı itibarıyla dünya genelinde yaklaşık 1,3 milyar insan çok boyutlu yoksulluk koşulları altında yaşamaktadır. Bu bireyler, sağlık, eğitim ve maddi yaşam standartları gibi insani gelişmenin temel boyutlarında ciddi yoksunluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bölgesel dağılıma bakıldığında, çok boyutlu yoksulluk içinde bulunan nüfusun %53,4'ü Sahra Altı Afrika'da yer almaktadır; bu oran yaklaşık 694,2 milyon kişiye tekabül etmektedir. Güney Asya, %29'luk oranla ikinci sırada gelirken, Arap Devletleri %14,5; Latin Amerika ve Karayipler %6,9; Doğu Asya ve Pasifik %5,4; Avrupa ve Orta Asya ise %1 oranında çok boyutlu yoksullukla karşı karşıyadır (UNDP, 2022: 33, 216, 297).

1.1.2. Yoksunluk

Yoksunluk (deprivation), yoksulluktan farklı bir kavramdır. Berghman'a (1995) göre yoksulluk, gelirin eksikliğini gösteren statik bir olgu iken, yoksunluk çok boyutlu bir olgudur. Dolayısıyla, yoksulluk ve yoksunluk arasındaki temel ayrım, tek ve çok boyutlu olmasına dayanmaktadır (Julkunen, 2002: 240).

Yoksunluk, bireylerin ve hanehalkının asgari yaşam düzeyini sağlayabilmesi için gerekli temel ihtiyaçlarını karşılayamama, sahip olamama ve mahrum kalma durumu olarak tanımlanmaktadır. Bir başka tanımlamada birey ve hanehalkının maddi ve sosyal imkânlarının toplumun diğer kesimlerine göre yetersizliği olarak ifade

edilmektedir. Townsend ise yoksunluk kavramını bireyin, hanehalkının veya bir topluluğun daha geniş bir topluluğa ya da ülkeye kıyasla kanıtlanabilir ve gözlemlenebilir şekilde dezavantajlı olması durumu şeklinde tanımlamaktadır. Kaynaklardan ziyade fiziksel, çevresel ve sosyal gibi belirli belirli koşullara uygulanmaya başlanmıştır (Townsend, 1987: 125). Bu nedenle yoksunluk bireyler ve hanehalkları tarafından tecrübe edilen ve mevcut koşulların yetersiz olduğu maddi ve sosyal koşulları ifade etmektedir (McIntyre vd., 2002: 31).

Yoksunluk, topluluğu oluşturan bireylerin benzerlikleri ile farklılıklarını ölçerek o toplumun özelliklerini belirtmektedir. Bu benzerlikler maddi koşulları etkilediği gibi sosyal ve kültürel koşulları da etkileyebilmektedir (Testi vd., 2004: 3). Yoksunluk, daha çok maddi sebeplerden dolayı ortaya çıksa da toplumun koşulları sebebiyle siyasi ve sosyal haklardan mahrum kalma şeklinde de ortaya çıkabilmektedir.

Yoksunluk kavramı, literatürde genellikle maddi ve sosyal yoksunluk olmak üzere iki ana kategori altında incelenmektedir. Maddi yoksunluk, bireyin içinde yaşadığı toplumda genel kabul gören asgari yaşam standardının altında kalmasına neden olan kaynak eksiklikleriyle ilgilidir. Bu durum, bireyin temel gereksinimlerini karşılayamaması ya da toplumsal olarak zorunlu addedilen mal ve hizmetlere erişimden yoksun olması şeklinde tanımlanmaktadır (Boarini ve d'Ercole, 2006: 13; Bradshaw ve Finch, 2003: 515; Callan vd., 1993: 144).

Sosyal yoksunluk, bireylerin toplumsal yaşama tam katılımının önündeki yapısal ve kültürel engellere işaret etmektedir. Bu yoksunluk türü, cinsiyet ve etnik kökene dayalı ayrımcılık, yalnız ebeveynlik durumu, yetersiz sosyo-kültürel etkileşim olanakları ya da istihdama erişimde karşılaşılan zorluklar gibi nedenlerle bireyin toplumla bütünleşememesi olarak tanımlanmaktadır. Sosyal yoksunluk, bireylerin sosyal bağlarını zayıflatarak yalnızlık, dışlanmışlık ve aidiyet eksikliği gibi sonuçlar doğurabilmektedir.

1.1.3. Sosyal Dışlanma, Yoksunluk ve Yoksulluk Arasındaki İlişki

Yoksunluk kavramı ile sosyal dışlanma ilişkisi incelendiğinde yoksunluklar sadece sosyal dışlanmanın nedeni değil aynı zamanda sonucudur. Sen (2000), sosyal dışlanmayı yeteneklerden yoksunluk olarak tanımlarken sosyal dışlanma yaşayan bireyler ya da toplumlar ekonomik, sosyal ve siyasal temel hakları kullanamadıkları ya da bu haklardan yeterince yararlanamadıkları için yoksunluk yaşayabilmektedirler.

Sosyal dışlanmanın kişiden kişiye, bölgeden bölgeye ve sürece göre farklılıklar göstermesi sadece az gelişmiş ülkeler özelinde değil bireylerin yaşadıkları yoksunluklar sonucu gelişmiş ülkelerde de ortaya çıkabilmektedir.

Toplumsal yaşama katılımın mümkün olduğu herhangi bir alanda karşılaşılan yoksunluk, diğer alanlarda da benzer yoksunlukların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Özellikle işsizlikle bağlantılı olarak gelir yoksunluğu, bireylerin ekonomik hayata etkin katılımını sınırlayarak maddi temelli sosyal dışlanmayı beraberinde getirmektedir. Ancak yoksunluk ve sosyal dışlanma yalnızca ekonomik eksiklikler çerçevesinde değerlendirilemez. Temel yurttaşlık haklarına erişimde yaşanan sınırlılıklar da bireylerin demokratik katılım olanaklarını azaltarak "eksik yurttaşlık" olgusunu gündeme getirmekte ve bu durum sosyal dışlanmanın kurumsallaşmasına zemin hazırlamaktadır (Chou, 2018). Bossert vd. (2007) yoksunluk olgusunu sosyal dışlanma bağlamında ele alarak, sosyal dışlanmanın bireyin toplumun diğer üyeleriyle kıyaslandığında kurumsal ve toplumsal işleyişlere kalıcı ve görece olarak sınırlı erişimi şeklinde tezahür ettiğini ileri sürmektedirler. Bu durum, zaman içerisinde bireyin çok boyutlu bir yoksunluk sürecine sürüklenmesine neden olmaktadır (Bossert vd., 2007: 777).

Yoksulluk, sosyal dışlanmanın hem nedeni hem de sonucu olarak işlev görmektedir; bu iki olgu arasındaki karşılıklı ilişki, kavramların birbirinden bağımsız olarak ele alınmasını güçleştirmektedir. Dışlanmış bireylerin, maddi durumlarını iyileştirmeye yönelik fırsatlara erişimden yoksun bırakılması, onların gelir elde etme kapasitelerini artırmalarını ve sosyal hareketlilik imkânlarını sınırlandırmaktadır. Nitekim kimi zaman sosyal dışlanma, yoksulluk kavramının yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Ancak birçok araştırmacı bu iki kavram arasında bir ayrım oluşturmaya çalışmıştır. İlk ayrım, yoksulluk genellikle bireylerin belirli bir andaki ekonomik durumunu yansıtan statik bir olgu olarak değerlendirilirken, sosyal dışlanma yoksulluğu doğuran toplumsal süreçlere odaklanan dinamik bir çerçeve sunmaktadır. İkinci ayrım, yoksulluğun esasen ekonomik eksikliklere referans verdiği; buna karşılık sosyal dışlanmanın bireylerin toplumla bütünleşme düzeyine ilişkin daha geniş bir değerlendirme sunduğu yönündedir. Bu bağlamda sosyal dışlanma, yoksulluğu kapsamakla birlikte, onun ötesine geçen birçok boyutluluğu ifade ederken; yoksulluk, her durumda dışlanma anlamına gelmemektedir (Abrahamson, 1995: 125). Üçüncü

ayrım çerçevesinde ise sosyal dışlanma, aşırı yoksulluk biçiminde tanımlanarak sosyal dışlanmış bireyler, yoksul nüfus içerisindeki en dezavantajlı grubu temsil etmektedir.

Yoksulluk, gelir, servet, barınma, sağlık ve güvenlik gibi kaynaklara erişimdeki yetersizliklerle ilişkiliyken; sosyal dışlanma bu kaynak yoksunluklarının bireyin toplumsal yaşama katılımını engelleyici biçimde süreklilik kazanmasıyla ilgilidir (Gordon, 1998: 13). Öte yandan sosyal dışlanma kavramı, yoksulluktan daha geniş ve çok boyutlu bir içerik taşımakta; yoksulluk, bireyin sahip olduğu ya da erişemediği kaynaklarla sınırlı kalırken, sosyal dışlanma bireyin gerçekleştirebildiği ya da gerçekleştiremediği toplumsal eylemler üzerinden şekillenmektedir. Bu iki kavram tam anlamıyla örtüşmemekle birlikte, aralarındaki ilişkinin analizi ancak sosyal dışlanmaya özgü bağımsız ölçütler aracılığıyla mümkün olabilmektedir (Levitas, 1998: 41). Kavramsal örtüşmeler, ikame ilişkileri ve ince ayrımlara rağmen, yoksulluk ve sosyal dışlanma arasında göz ardı edilemeyecek ölçüde kuramsal ve ampirik farklılıklar mevcuttur. Sosyal dışlanma ve yoksulluk kavramlarının karşılaştırılması Tablo 1’de belirtilmektedir. Tablo 1’de kavramların karşılaştırılması temel varsayım, referans noktası, özellikler, sosyal eşitsizlikler boyutu ve göstergeler bağlamında yapılmaktadır. Sosyal dışlanma toplumla bütünleşememe durumunda ortaya çıkarken, yoksulluk gelir eşitsizliği ile ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1: Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk Kavramının Karşılaştırılması

	Sosyal Dışlanma	Yoksulluk
Temel Varsayım	Sosyal istikrar için tehdit unsuru olarak sosyal katılıma sınırlı olanak	Eşitsizliğin nedeni olarak düşük gelir
Referans Noktası	Toplumun bir parçası olmak ya da olmamak Sosyal katılım/Toplumla bütünleşme Sosyal haklar	Eşitlik/Eşitsizlik Kaynakların dağılımı Asgari gelir
Özellikler	Çok boyutlu Kümülatif özellik/Süreç Yapısal faktörler ve bireysel algı ile ilintili	Tek boyutlu Durumsal Yapısal faktörlerle ilintili
Sosyal Eşitsizlik Boyutu	Kutuplaşma	Dikey/Dağıtım
Göstergeler	Çeşitli ekonomik, sosyal, politik ve kültürel boyutlarla ilgili	Gelir

Kaynak: Böhnke, 2001: 11

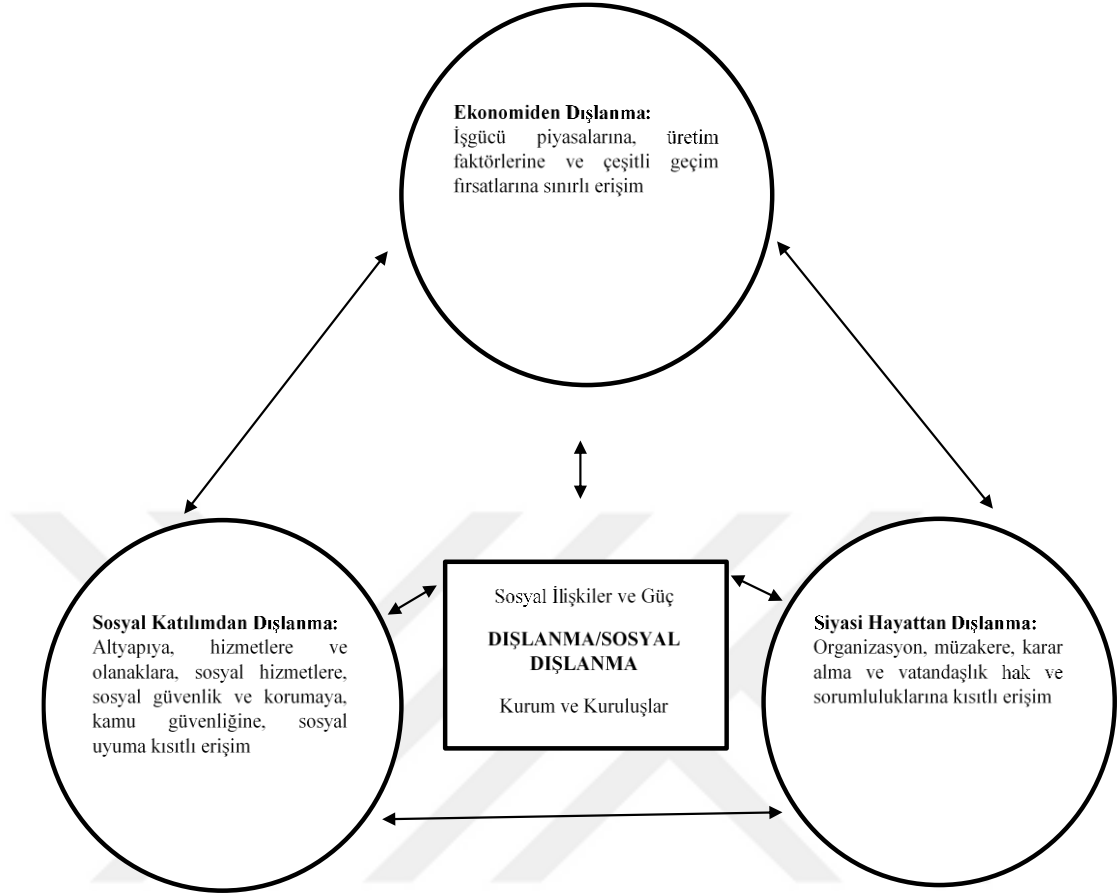
Sosyal dışlanma yoksulluğa neden olan çok boyutluluğa ve süreçlere, yoksulluk ise gelir düzeyine odaklanmaktadır. Yoksulluk kavramının, mutlak ve geçim düzeyine dayalı tanımlamalardan çıkarak, görel ve “toplumsal olarak algılanan ihtiyaçlara” dayanan daha geniş bir çerçevede ele alınması (JRF, 2000: 10), gelir

yetersizliğinin doğurduğu sonuçların kabulünü içermekle birlikte, ekonomik ve maddi ihtiyaçlara odaklanmayı sürdürmektedir. Buna karşılık, sosyal dışlanma kavramı, yalnızca ekonomik yoksunlukla sınırlı kalmayarak, bireylerin toplumsal yaşama katılım olanaklarının sınırlandığı çok boyutlu yapısal süreçleri de dikkate alarak bu maddi odaklanmanın ötesine geçip (Kenyon vd., 2002: 208) ilişkiselliğe vurgu yapmaktadır (Bhalla ve Lapeyre, 1997; Dibben, 2001). Bu çerçevede, yoksulluk sosyal dışlanmanın sadece bir boyutu olarak değerlendirilebilir; zira yoksulluk içinde yaşayan bireyler aynı zamanda toplumsal katılımdan dışlanma, karar alma süreçlerine dahil olamama, marjinalleşme gibi daha geniş sosyal ve yapısal sorunlarla da karşı karşıya kalmaktadır. Yoksulluğu hafifletmeye yönelik politikalar, genellikle toplumun en alt ve en üst gelir grupları arasındaki eşitsizlikleri azaltmayı hedefleyerek bireylerin ekonomik hiyerarşi içerisinde aşağıdan yukarıya doğru hareket etmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Sosyal dışlanma olgusuna odaklanan yaklaşımlar ise, bireylerin toplumsal, kültürel ve siyasal alanlara katılım olanaklarından mahrum bırakılmalarını esas alır ve toplumda katılımdan dışlananları dışarıdan içeriye taşımayı amaçlayan bütüncül bir perspektif sunmaktadır (European Commission, 1992: 7).

1.1.4. Sosyal Dışlanma ve Çok Boyutluluk

Çok boyutluluk olgusu, yoksulluğun yalnızca ekonomik ve sosyal yönleriyle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda birey ile devlet arasındaki ilişkilerde şekillenen medeni, yurttaşlık ve siyasal haklar ekseninde de değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede sosyal dışlanma, bireyin yalnızca maddi kaynaklardan mahrum kalması değil, aynı zamanda haklara erişim ve toplumsal katılım süreçlerinden dışlanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, sosyal dışlanmanın çok boyutlu yapısı, bireyin yaşamındaki farklı alanları kuşatmakta ve bu yönüyle toplumun bütününe dair yapısal bir değerlendirme sunmaktadır. Bu bağlamda sosyal dışlanmayı oluşturan boyutlar arasındaki karşılıklı etkileşim ve bu çok katmanlı yapının dinamik doğası, Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Sosyal Dışlanmanın Üç Boyutu

Kaynak: Beall ve Piron (2005: 9).

Şekil 1'e göre birey veya grupların dışlanması güce dayalı dışlayıcı ilişkilerden kaynaklanan sosyal, ekonomik ve siyasal yaşama katılım ve hakların aranmasını engelleyen süreç sonucunda gerçekleşmektedir. Bireylerin yaşadıkları toplumda yardım almadan sosyal haklarının kullanımında yaşadıkları güçlükler ve maddi yetersizlikleri sonucu ekonomik imkânlardan yararlanamamaları sosyal dışlanmanın oluşmasındaki önemli aşamalarıdır. Sosyal dışlanmanın boyutları genel olarak üç boyutta incelense de sosyo-kültürel boyutu bağlamında, sınırlı sosyal katılım ve normatif bütünleşme² ile yapısal-ekonomik boyutu bağlamında maddi yoksunluk ve sosyal haklar açısından işlevsel eksiklikler olarak dört boyutta da incelenmektedir (Sen, 1993, 2000; Jehoel-Gijsbers vd., 2009; Vrooman ve Hoff, 2013).

² Normatif bütünleşme, bireyin kendini toplumun hakim değer ve normlarına uygun davranmasını ifade etmektedir. Aksi takdirde kendini toplum tarafından dışlanmış biri olarak bulacaktır. Bu durumda ise yetersiz normatif bütünleşme söz konusudur (Jehoel-Gijsbers vd., 2009: 20).

1.1.4.1. Ekonomik Boyut

Ekonomik boyut, sosyal dışlanmanın temel bileşenlerinden biri olarak kabul edilmekte; bireylerin işgücü piyasalarına katılımı, gelir elde etme imkânları, üretim süreçlerine dahil olma kapasiteleri ve mal ile hizmetlere erişim düzeyleri ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, işgücü piyasalarına erişimde yaşanan zorluklar ya da tamamen erişim eksikliği, ekonomik dışlanmanın başlıca nedenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Sosyal dışlanma olgusu, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren AB belgelerinde dar kapsamlı biçimde, işsizlik ve ücretli istihdamdan dışlanma bağlamında ele alınmıştır. AB, işgücü piyasalarında karşılaşılan sorunları birey düzeyindeki etkilerinden ziyade sosyal uyumun sağlanması ve toplumsal bütünleşmenin desteklenmesi perspektifinden değerlendirmiştir (Gordon, 1998: 13). İşgücü piyasasından dışlanma ise, istihdam süreçlerinde karşılaşılan yapısal engeller ve uzun süreli işsizlik olgusu ile kendini göstermekte olup, sosyal dışlanmanın ekonomik boyutunu derinleştiren bir unsur olarak literatürde yer bulmaktadır (Percy-Smith, 2000: 7).

Üretim faktörlerinden, girişim fırsatlarından ve geçim kaynaklarından dışlanma da sosyal dışlanmanın ekonomik boyutunda yer alan diğer dışlanma türleridir (Beall ve Piron, 2005: 9). Bu kişiler aynı zamanda barınma, sağlık, eğitim gibi temel ihtiyaçlardan da dışlanabilmektedirler (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 418-419). Dolayısıyla sosyal dışlanma ekonomik boyutta incelendiğinde aynı toplumda yaşayan bireyler arasında sosyal farklılıklar olmakta, toplumun bir kısmı ekonomik büyümeden ve refaktan pay alamamakta, işgücüne katılım sağlayamamakta ve barınma gibi temel gereksinimlerini sağlama konusunda mahrum bırakılmaktadır. Mal ve hizmetleri satın alma kapasitesinden yoksun bırakılan bireyler, yalnızca tüketim faaliyetlerinden dışlanmakla kalmamakta; aynı zamanda ekonomik ve sosyal yaşamın önemli organizasyonlarına katılım olanaklarını da kaybetmektedirler (Burchardt vd., 2002: 31). Sen (2000), yoksulluğun azaltılmasında istihdamı dolaylı bir araç olarak değerlendirmekte ve istihdam olgusunu gelir, üretim ve tanınma olmak üzere üç boyutta ele almaktadır. Gelir ve üretim unsurları ekonomik bağlamda, tanınma ise bireyin toplum içindeki statüsü ve sosyal aidiyeti açısından değerlendirilerek sosyal bir boyut kazanmaktadır. Bu çerçevede, ekonomik nedenlere dayalı toplumsal dışlanma, insan hayatının bugünü ve geleceğini önemli derecede şekillendiren bir yapıya sahiptir.

1.1.4.2. Sosyal Boyut

Sosyal boyut, bireylerin buldukları toplumda toplumsal faaliyetlere katılım eksikliklerini ifade etmektedir. Bu boyut, bireyler arasındaki sosyal ilişkileri, dolayısıyla aile, arkadaş, komşu ve yerel topluluklarla kurulan bağları kapsamaktadır. Bu tür sosyal ilişkiler, bireylere hem maddi hem de manevi destek sağlamakta, aynı zamanda kişisel gelişimlerine katkıda bulunmaktadır. Sosyal ağların varlığı, toplumsal dayanışmanın yanı sıra bir "yaşam ağı" oluşturmaktadır (Böhnke, 2008), bilgiye ve sosyal temasa erişimi kolaylaştırarak (Granovetter, 1985) işsizlik oranlarının düşürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bireylerin toplum içinde faaliyetlere katılamamaları, ırk, cinsiyet, etnik kimlik, kast sınıfı gibi sosyal kimliklerin yanı sıra savaş veya izole bölgelerde yaşamaları gibi faktörlerle de şekillenmektedir. Bu durum, bireylerin sosyal güvenlik, kamu hizmetleri ve altyapı gibi temel alanlardan dışlanmalarına yol açmaktadır (Beall ve Piron, 2005: 9, 18-20). Farklı bir bakış açısında ise sosyal dışlanmanın sosyal boyutu üç ana kategoride ele alınmaktadır. İlk olarak, bireylerin sağlık ve eğitim gibi temel sosyal hizmetlere erişim eksiklikleri sosyal dışlanmayı doğurmaktadır. İkinci olarak, işsizlik veya iş gücü piyasasına erişimdeki zorluklar, bireylerin toplumda üretkenliklerine dair rollerinin tanınmamasıyla ilişkilidir. Üçüncü olarak ise, bireylerin toplumun geri kalanıyla bütünleşmesine engel teşkil eden faktörler, birey ile devlet ve birey ile toplum arasındaki ilişkisel yönleri kapsamaktadır (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 419).

1.1.4.3. Siyasal Boyut

Siyasal boyut, sosyal dışlanmanın bir diğer boyutudur. Bu boyut, ifade özgürlüğü, hukukun üstünlüğü gibi medeni haklar, siyasi gücün kullanılmasına katılma hakkı, kişisel güvenlik ile fırsat eşitliği gibi sosyoekonomik haklardan oluşmaktadır. Siyasal hayattan dışlanmaya, insanların engellenmeler sonucu bir araya gelememeleri, demokratikleşme sürecini içerecek şekilde karar verme ve vatandaşlık haklarına erişememe örnek verilmektedir.

Siyasal boyut, vatandaşlık hakları bağlamında değerlendirildiğinde, temel haklar ön plana çıkmaktadır. Bireylerin vatandaşlık haklarından yoksun bırakılması, sosyal dışlanmanın temel sebeplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu haklar, Marshall (1950: 30) tarafından medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar bağlamında "yurttaşlık hakları" başlığı altında ele alınmıştır. Marshall'a göre, medeni haklar,

bireysel özgürlük, düşünce, inanç ve ifade özgürlüğü, mülkiyet hakkı, sözleşme yapma hakkı ve adalet hakkı gibi temel hak ve özgürlükleri kapsamaktadır. Siyasal haklar ise seçme ve seçilme hakkı gibi katılım haklarını içermektedir. Sosyal haklar ise, bireylerin yaşadıkları toplumun refah düzeyine uygun şekilde, sosyal mirası paylaşma ve ekonomik güvenlik ile sosyal güvenlik haklarına sahip olma gibi unsurları ifade etmektedir (Marshall, 1950: 30).

Sosyal dışlanma, temel haklardan yoksunluk olarak tanımlanırken, aynı zamanda bu hakların sağladığı hukuki sistemlere erişim eksikliğini de içermektedir. Bu hakların tamamı, her birey için aynı anda sağlanmayabilir. Sosyoekonomik haklar güvence altına alınmış olsa da siyasal haklar her bireye verilmeyebilir. Bu bağlamda, Marshall'ın önerdiği medeni haklar ve özgürlükler, pratikte her zaman geçerli olmayabilir. Bireylerin Marshall'ın yurttaşlık hakları olarak tanımladığı haklardan mahrum bırakılması hem sosyal dışlanmaya hem de eksik vatandaşlık durumuna yol açmaktadır (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 419-420). Bu bağlamda, bireylerin siyasi faaliyetlerde bulunmalarının engellenmesi ve vatandaşlık haklarından yoksun olmaları, sosyal dışlanmanın önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

1.1.5. Sosyal Dışlanmanın Dinamik Yapısı

AB içerisinde sosyal eşitsizlikler ve sosyal politikalar bağlamında önemli bir yer tutan sosyal dışlanma terimi komisyon belgelerinde, sosyal uyum ve sosyal dayanışma çerçevesinde sıklıkla kullanılmıştır (Atkinson ve Davoudi, 2000: 428). Sosyal dışlanma kavramı yoksulluk kavramının yerine kullanılsa da tam anlamıyla sosyal dışlanma olgusunu yansıtamamaktadır. Esping-Andersen'e (1990: 14) göre sosyal dışlanma, toplumun parçalanmış ve birbiriyle sürekli rekabet halinde olan bireylerden oluşan liberal bir modelin egemen olduğu Anglo-Sakson geleneğindeki yoksulluk kavramından farklıdır. Yoksulluk dinamik bir süreçten ziyade bir sonuç olarak görülür ve belirli gelir eşliğini oluşturan statik bir kavramdır (Townsend, 1979).

Avrupa Toplulukları Komisyonu, sosyal dışlanmayı çoğu zaman gelirle ilişkilendirilen yoksulluk kavramından farklı olarak hem süreçlere hem de süreç sonucundaki durumlara atıfta bulunan bir kavram olarak görmektedir. Aynı zamanda komisyona göre bireylerin ve grupların sosyal mübadelelerde yer almalarından, sosyal bütünleşme ve kimlik uygulama haklarından mahrum bırakan mekanizmaların çok boyutlu doğasını da ifade etmektedir (Commission of The European Communities,

1992: 8). Bu bağlamda sosyal dışlanma, bireyin temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaması sonucu yaşadığı toplumla bağlarının kopmasına kadar geçen dinamik bir süreçtir. Bu süreç, bireyin toplumla bütünleşmesinin önündeki engelleri ve yapıları ortaya koymaktadır. Kaynakların nasıl ve kimler tarafından ne ölçüde kullanıldığı, ekonomik politikalar ve tercihler açısından açıklayıcı bir rol üstlenmektedir (Sapançalı, 2005: 54). Ancak, bireyler yalnızca gelir ve istihdamdan yoksun olmalarıyla sosyal dışlanmış sayılmazlar. Beklentiler dikkate alındığında, gelecek kaygısının yarattığı umutsuzluk, bireylerin sağlıklı bir aile yapısı kuramamalarına yol açmakta ve bu durum eş ve çocuklarını da sürece dâhil eden bir dışlanmaya sebep olmaktadır. Nesiller boyu sürececek olan bu durum, sosyal dışlanmayı mevcut analizlerin ötesinde bir anlam taşır kılmaktadır. Başka bir ifadeyle, sosyal dışlanma yalnızca geleceğe ulaşma meselesi değil, aynı zamanda geleceğe yönelik beklentileri de ifade etmektedir (Atkinson, 1998: 14). Dinamik yapısı nedeniyle sürekli olarak güncellenmesi gereken bir olgu olarak, Avrupa Toplulukları Komisyonu, yapısal değişiklikler için yoksulluk yerine sosyal dışlanma kavramını daha uygun bir adlandırma olarak görmüştür (Cameron ve Davoudi, 1998: 236).

1.1.6. Sosyal Dışlanma ve Görecelik

Sosyal dışlanmanın göreceli doğası, bireylerin toplumdan belirli bir zaman diliminde ve belirli bir mekânda dışlanmış olmalarıyla ilgilidir. Bu durumun, bireyde nasıl bir duygu uyandırdığı ve dışlanmışlık durumunun anlık mı yoksa uzun vadede, bireyin geleceğini de etkileyecek şekilde mi şekillendiği ise belirsizdir. Sosyal dışlanma, bireylerin toplumsal alanlara katılımındaki yetersizliği ifade ederken, zamana ve mekâna bağlı olarak farklılık göstermektedir. Aynı zamanda, sosyal dışlanma, birey ve grupların toplumlarındaki kaynaklara, fırsatlara ve haklara ne ölçüde erişebildikleriyle de ilişkilidir, bu da onun göreceli yapısını ortaya koymaktadır. Görecelik, sosyal dışlanmanın gerçekleştiği anda belirginleşirken, mutlak bir dışlamadan ziyade, bireyin diğer bireylerle olan ilişkisi ve karşılaştırılması önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, bir bireyin sosyal dışlanmaya maruz kalıp kalmadığının belirlenebilmesi, ancak toplumdaki diğer bireylerle kıyaslanarak mümkündür (Bossert vd., 2007: 777-778). Ayrıca, dışlanma, herhangi bir sosyal alandan başlayarak diğer alanlara doğru yayılarak gerçekleşebilir. Bu süreçte, hangi alanın daha önce etkileneceğini veya etkilenmeyeceğini kesin bir şekilde söylemek mümkün değildir. Bu nedenle, sosyal dışlanma, bireyden bireye ve toplumdan topluma

farklı anlamlar taşır ve yarattığı duygular da bu bağlamda değişkenlik gösterdiğinden, göreceli bir özellik arz etmektedir.

1.1.7. Sosyal Dışlanmanın Nedenleri

Sosyal dışlanmanın nedenleri bireylerin bakış açısı, psikolojik, ekonomik ve davranışsal durumlara vereceği tepkiler ile ülkenin sosyal dışlanmayı algılayış biçimi, gelişmişlik düzeyi, coğrafi konumu, kültürel, ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuki durumuna göre değişiklik göstermektedir. Bazı ülkeler için sosyal dışlanma kabul edilen eğitim gibi durumlar başka bir ülke için sosyal dışlanma olarak kabul edilmemekte, hatta o ülkenin refah durumunu yansıtabilmektedir. Diğer yandan sosyal dışlanmanın nedenleri birbiri içine geçebilmekte ve bir diğer nedenin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır. Bu kapsamda sosyal dışlanmanın nedenlerini temel olarak eğitim, küreselleşme, işgücü piyasaları, teknoloji, gelir dağılımı, göç, yaş ve cinsiyete bağlı ayrımcılığın yer aldığı nedenler olarak incelemek mümkündür.

1.1.7.1. Eğitim

Kişinin bilgi ve becerilerini artırarak kişinin gelişimini ve yeterliliğini etkileyen, hayata hazırlayan eğitim, devlet tarafından hiçbir ayrımcılık gözetilmeden vatandaşlara sağlanan en temel kamu hizmetidir. Alt gelir gruplarındaki bireylerin üst gelir grupları arasına yükselme şansı eğitimin fırsat eşitliği ve sosyal farklılaşmanın sağlanmasıyla olmaktadır. Bu yönüyle eğitim, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan katılımcı bir süreci ifade etmekte ve sosyal içerilmeyle beraber işgücü piyasasına erişimi kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla bireyin iyi bir eğitime sahip olması yoksullukla karşılaşma olasılığını azaltmaktadır. Ancak bireyin eğitimsiz veya eğitim seviyesinin düşük olması bireyin işe girmedi ya da mevcut işinde dezavantajlı olmasına neden olmaktadır (Şişman, 2014: 63). Kaliteli bir eğitim sürecine dahil edilemeyen bireyler yetişkinlik dönemlerinde meslek edinemeyerek işgücü piyasalarına erişememekte ve bu erişememezlik sonucu gelirden, tüketimden, barınmadan ve sosyal güvencelerden dışlanmaktadır. Bu dışlanmalar sonucu bireylerin toplumla bağı zayıflayarak yetişkinlik dönemlerinde karşılaştıkları sosyal dışlanmanın da temelini oluşturmaktadır. Ayrıca eğitimden dışlanma bireyin gelecekte sosyal dışlanmanın diğer biçimleriyle de karşılaşmasına neden olmaktadır (Sapancalı, 2005: 81).

1.1.7.2. Küreselleşme-Üretim ve İşgücü Piyasaları ile Teknoloji Kaynaklı Yapısal Değişim

Küreselleşme, başta siyasi ve ekonomik koşullar olmak üzere teknolojik, sosyo-kültürel gelişmelere paralel olarak etkisini gösteren yerel ve ulusal sınırları aşan bir süreci ifade etmektedir. Bretton Woods sisteminin çökmesi ve ticaretin serbestleşmesiyle dünya ekonomisinin küreselleşmesi hızlanmıştır (Aytekin, 2013: 124). Bireylerin dünyadaki mevcut refahı paylaşma ve herkesin eşit koşullarda hayatlarını idame edebileceği bir düzeni oluşturma fikriyle ortaya çıkan küreselleşme süreci bugünkü ekonomik yapıda yoksul ülkelerin ekonomik durumlarının daha da kötüleştiği ve sosyal devlet anlayışından uzaklaşılana süreci yansıtmaktadır. Sosyal dışlanma kavramı, küreselleşmenin getirdiği sorunlardan biri olarak da 1990'lı yılların sonu itibarıyla sosyal politika literatürüne girmiştir. Sosyal dışlanmanın tüm boyutlarında kendini gösteren istihdam sorunu ve sosyal dışlanma ile arasındaki bu güçlü ilişki kavramların sebep-sonuç ilişkisi kapsamında değerlendirilmesine neden olmuştur.

Küreselleşmenin bir diğer etkisi teknolojik gelişmeler sonucunda işgücü piyasasının yapısı üzerinde görülmektedir. Teknolojik gelişme insan faaliyetlerinin her alanına girerek işgücünü ücret ve çalışma koşulları bakımından etkilerken aynı zamanda işgücü piyasasında işsizlik ve bölünmelere neden olmaktadır (Çakır, 2002: 89). Teknolojik gelişmelere bağlı olarak nitelikli işgücüne olan ihtiyaç artarken niteliksiz ya da düşük nitelikli işgücüne olan talep azalmaktadır (Uyanık, 2008: 215).

Küreselleşme bir yandan yeni teknolojiler ile günümüzdeki teknolojinin geldiği son aşama ile kendini göstermektedir. Sanayi devrimi ile başlayan teknik dönüşüm aynı zamanda toplumsal yapı ve ekonomik dönüşümü beraberinde getirerek endüstrileşme aşamasını başlatmıştır. İlk kez 2011 yılında Almanya'da telaffuz edilen Endüstri 4.0 ile endüstrileşmenin aşaması ve dönüşüm süreci günümüzde de devam etmektedir.

Refah devleti anlayışından rekabet devleti anlayışına dönüşümle sanayileşmiş ülkelerde uluslararası faaliyetlerin artırılması ve hizmetler sektörünün büyümesi bazı temel üretim faaliyetlerinin gelişmiş ülkelere kaydırılmasıyla sonuçlanmıştır (Uyanık, 2008: 213). Dünya ekonomisinde 1970'lerin ortasından itibaren görülen iç pazardaki daralma, dış ticarete artan rekabet, verimlilik

artışlarını geçen ücretler ve azalan kar marjları kişilerin işsiz olması ya da eksik istihdamla çalıştırılması gibi sorunları ortaya çıkarmış ve esnek üretim sistemine uygun Neo-Liberal politikaları gündeme getirmiştir (Erdoğan ve Kutlu, 2014: 68). Esneklik kavramı farklı şekillerde tanımlansa da genel anlamda değişen ekonomik, sosyal, teknolojik ve uluslararası rekabet şartlarına kurumların uyum sağlayabilmeleri için tarafların çalışma tür ve koşullarını belirleyebilme serbestisi olarak ifade edilmektedir (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu-TİSK, 1994: 10). İşveren açısından ise piyasa şartlarına göre ihtiyaç duyulan işgücünün belirlenebilmesine imkân veren “sayısal esneklik” şeklinde tanımlanırken işçi açısından çalışma tür ve koşullarını ihtiyaçları doğrultusunda belirleyebilmek olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca çalışma sürelerinin sözleşmelerle belirlendiği “çalışma sürelerinde esneklik”, işgücünün iş tanımının koşullar ve iş yüküne göre değişebildiği “fonksiyonel esneklik”, değişen işgücü piyasa ekonomi koşullarınca belirlenen “ücret esnekliği” ve işletmede uzmanlık gerektiren işlerde yaygınlaşan “alt işveren esnekliği” şeklinde esneklik tanımlamaları mevcuttur (Demir ve Gerşil, 2008: 69-71). Küreselleşme-istihdam ve sosyal dışlanma bağlamında temsili bir durum Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Küreselleşme-İstihdam ve Sosyal Dışlanma İlişkisi

	Sosyal Bütünleşme	Sosyal Dışlanma
İşgücü Piyasasına Katılma	A	B
İşgücü Piyasasından Dışlanma	C	D

Kaynak: Van Kooten, 1999.

A ile gösterilen kategoride çekirdek işgücünü temsil eden işgücü piyasasındaki birinci grup içerisinde yer alan kişiler yer almaktadır. Bu kategorideki kişilerin sosyal ilişkileri iyi ve toplumla bütünleşmesi gerçekleşmiştir. B kategorisinde kötü çalışma koşulları altında düşük ücretli, kısmi süreli çalışanlar ile kısa süreli işsizler yer almaktadır. Ancak bu kişiler aynı zamanda işgücü piyasasına katılmış olsalar dahi toplumla bütünleşemeyip sosyal dışlanmış kişilerdir. C kategorisi işgücüne katılmayan ancak farklı gelir kaynaklarıyla toplumla bütünleşebilen kişileri kapsamaktadır. D kategorisi ise yoksul, sosyal yardımlardan yararlanan, uzun süreli işsiz kişilerden oluşmaktadır.

1.1.7.3. Gelir Dağılımındaki Eşitsizlik

Gelir dağılımı ekonomik olmakla birlikte toplumun sosyo-kültürel yapısından, nüfus artışından, toplumun eşitlik ve adalet kavramlarına yaklaşımından etkilenmektedir. Gelir dağılımı, üretim sonucu elde edilen gelirin kişilere ve üretim faktörlerine dağılımını ifade eden fonksiyonel gelir dağılımı ile gelirin toplum refahını etkileyecek şekilde yeniden dağıtılmasını ifade eden kişisel gelir dağılımı olarak ikiye ayrılmaktadır.

Sosyal dışlanmanın bir sonucu olarak toplumdaki bireylerin yaşam standartlarındaki farklılığı gösteren eşitsizlik, gelirin adil dağılmamasıyla ortaya çıkmaktadır. Gelir dağılımındaki bu eşitsizlik de yaşam standardının belirlenen bir seviyenin altına inmesi hali olan yoksulluğu beraberinde gerektirmektedir (McKay, 2002: 1). Eşitsizlik her ne kadar gelirin adil dağılmamasıyla ortaya çıksa da sosyal ve politik açıdan da farklı yapıları etkilemektedir. Dolayısıyla gelir dağılımındaki eşitsizlik toplumun sosyo-ekonomik yapısının bozulmasına neden olmaktadır. Gelir düzeyindeki büyük farklılıklar bireylerin toplumla bütünleşmesi açısından önemli olup bireyler ya da grupları dezavantajlı konuma getirerek sosyal dışlanmanın nedeni olmaktadır (Biçerli, 2016: 27). Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ve bu ülkelerde yaşayan bireylerin mevcut imkânlardan eşit bir şekilde yararlanamamaları ve ekonomik büyümeden eşit pay alamamaları toplumdaki dışlanmalarıyla sonuçlanmaktadır.

UNDP (2013), eşitsizlik kavramının doğası gereği hem ayrımcılık hem de dışlamayla bağlantılı olduğunu ve genellikle ayrımcı veya dışlayıcı uygulamaların sonucu veya bunlara katkıda bulunan bir faktör olarak kabul edildiğini ileri sürmektedir. Baskın gruplar, kaynaklara daha iyi erişim sağladıkça, bu kaynaklardan elde ettikleri faydayı sürdürebilmek adına, eşitsizlik koşullarını meşrulaştırmak için çeşitli fikirler geliştirmektedirler. Bu fikirlerle mücadele etmeye ve eşitsizliğin azaltılması için destek oluşturmaya yardımcı olan bazı müdahaleler arasında, ayrımcılığa karşı mevzuatın çıkarılması, yoksulların, dışlanmışların ve dezavantajlıların adalete erişiminin iyileştirilmesi ve medya ve diğer kamuoyu oluşturuçularla iş birliği yapılması yer almaktadır. Bu kapsamda politika yapıcılarının eşitsizliği azaltmak için destek ve ivme oluşturmak, paydaşları harekete geçmeye zorlayan açık hedefler ve eylem noktaları içeren tutarlı, kanıta dayalı ve değer odaklı

bir politika anlatısı geliştirmesi ve takip etmesi gerekmektedir. Bu önlemlerin yanısıra önyargıları ve ayrımcılığı artıran diğer kültürel normları da ortadan kaldırmak gerekmektedir. Sosyal dışlanmayla mücadele etmek ve fırsatlara erişimde eşitliği sağlamak, gelirleri veya kimlikleri nedeniyle dezavantajlı durumda olan grupların temsilinin, söz hakkının ve siyasi katılımının güçlendirilmesini de gerektirecektir. Bu bağlamda, sosyal dışlanmaya maruz kalan bireyler, çevrelerini ve refahlarını etkileyen karar alma süreçlerinde daha fazla söz sahibi olma imkânına kavuşacaklardır (UNDP, 2013). Bu durum, eşitsizlikleri azaltmanın ve ekonomik olarak dezavantajlı grupların gelir seviyelerini yükseltmenin toplumsal açıdan kritik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

1.1.7.4. Göç Hareketleri

Göç bireysel veya kitlesel olarak ekonomik, sosyal ve siyasal gibi çeşitli nedenlerden dolayı bir yerden başka bir yere geçici ya da kalıcı olarak gerçekleşen nüfus hareketidir (Tümtaş ve Ergun, 2016: 1349). Göç Terimleri Sözlüğü'nde ise göç kavramı "bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi; süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği hareketlerdir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik göçmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla hareket eden kişilerin göçü de dâhildir" şeklinde tanımlanmaktadır.

Göç edenlerin büyük bir kısmı, buldukları yerde istedikleri hayat standardını sağlayamadıkları ya da dışlandıkları için başka bir yere göç ederek çözüm aramaktadır. Göç sosyal yapı ve göç eden arasındaki ilişkiye bağlı olup (Massey, 1990: 8) mevcut sosyal, politik ve ekonomik yapılara ek olarak sosyal dışlanmanın derecesine bağlıdır (Gurung, 2012: 40). Dolayısıyla göç olgusunun hem bireysel hem de toplumsal açıdan incelenmesi önemlidir (Wolfel, 2005: 21). Ancak göçün ne amaçla gerçekleştiğine bakılmaksızın her türlü göç hareketi sosyal dışlanmanın en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir.

Göç bireyler üzerinde farklı etkiler yaratmaktadır. Özellikle kırsaldan kentsel alana göç eden bireylerin, yerleşik oldukları toplumun norm ve değerleriyle uyumsuzluk yaşaması, çevrelerine yabancılaşmalarına ve dışlanma sürecine girmelerine yol açabilmektedir. Göç eden kişilerin toplumla bütünleşmesi için her ne kadar bilgi birikimi önemli olsa da göç edilen yerin kültürüne yabancı olmaları da

toplumla bütünleşmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca göçle beraber yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar ve bu sorunların getirdiği işsizlik ile eğitim ve beceri eksikliği bireylerin göç ettikleri yerde sosyal dışlanmaya maruz kalmalarını kolaylaştırmaktadır (Casas ve Latta, 2004: 60). Bu kapsamda bireyler bazen kendini toplumdan soyutlarken bazen de toplum tarafından soyutlanmaktadır. Bu anlamda göçün etkileri göç edilen yere göre farklılık gösterirken göç edenlerin sosyal dışlanmaya maruz kalmalarının da kaçınılmaz olduğunu göstermektedir.

Göçün sosyal dışlanma ile sonuçlanmasındaki bir başka unsur, göç edilen yer veya ülkenin medya ile kamuoyu tarafından göç edenleri ötekileştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Kendi ülkelerinde dışlanmış olduklarını düşünerek başka bir ülkeye göç eden bireyler “istenmeyen yabancılar” olarak bu ülkelerde de dışlanma ile karşılaşmaktadırlar. Göçmenler, göç ettikleri ülkede yasal bir statüye sahip olmadığı için bu haliyle özellikle siyasal etkinliklere katılamayarak aktif sosyal dışlanmış grubu oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu durum da bireylerin sosyal olarak dışlanma nedenlerinden biridir.

Küreselleşme süreci ile beraber iş bulma amacıyla başka bir ülkeye göç eden kişilerin göç ettikleri yerde çoğunlukla çevresel işgücü şeklinde istihdam edilmeleri, mesleki anlamda kendilerini geliştirmelerinin engellenmesi ve kötü çalışma koşulları altında çalışmak zorunda olmaları göçmen işçileri sosyal dışlanma ile karşı karşıya bırakmaktadır (Sapançalı, 2003: 101). Örneğin, Cimpoeru (2020) 23 Avrupa ülkesi için genç göçmen ve Avrupa’lı gençler için yaptığı çalışmada makro değişkenlerin yoksulluk ve sosyal dışlanma üzerindeki etkilerini incelemiştir. Yazarlar bu iki fenomenin esas olarak genç göçmenler için işsizlik ve eşitsizlikten kaynaklandığı bulgusunu elde etmiştir. Gençlerin sahip olduğu işlerin kalitesizliği, güvencesiz çalışma koşullarından kaynaklanmakta; yasal ve sosyal korumanın yetersizliği gerek eğitim gerekse kariyer gelişiminde sınırlı fırsatlar sunmaktadır. Bu durum gençlerin karşı karşıya kaldığı sosyal dışlanma riskinin artmasının başlıca nedenlerinden biridir (ILO, 2020). Sonuç olarak ev sahibi ülkelerdeki ayrımcı uygulamalar, konuşulan dildeki yetersizlikler, eğitim ve işgücü piyasalarına erişimdeki zorluklar, sosyal ağların sınırlılığı gibi nedenler göçmenlerin sosyal olarak dışlanmasına katkıda bulunan temel unsurlardır (Lukasiewicz, 2017).

Göçmenlerin sosyal dışlanmaya konu olması vatandaşlık bağlamında yapılan çalışmalarla da araştırılmaktadır. Bu bağlamda göçmenlerin tarihsel süreçteki yaşadıkları deneyimler doğrultusunda Castles ve Miller (1998) dört model geliştirmiştir. Birinci model, imparatorluk modeli olarak adlandırılan ve imparatorluğun ırk ve etnik bakımından farklılığı olan kişileri bir araya getirmektedir. Bu modele İngiltere ve Fransa örnek olarak gösterilmektedir. İkinci modelde, bütünleşme belirli bir etnik kimlik etrafında tanımlamaktadır ve Almanya, bu modelin örneği olarak gösterilmektedir. Üçüncü model Fransa'nın örnek gösterildiği cumhuriyetçi -göçmen entegrasyonu- modeldir. Bu modelde göçmenler ülkenin politik normları ve uygulamalarını kabul ettikleri takdirde kabul edilmektedirler. Dördüncü model ise çok kültürlülük esasından hareketle göçmenlerin ülkenin politik normlarını, kültürünü ve uygulamalarını kabul ettikleri sürece kendi kültürlerine de uyulacağı fikrine dayanmaktadır. Ancak günümüzde vatandaşlık temeli üzerinden sosyal dışlanmayı ele alan çalışmalar, yasa dışı ve döngüsel göçmenlerin sayısındaki artış nedeniyle açıklayıcı gücünün zayıflaması sonucu azalmıştır. Günümüzde ise göçmenlerin sosyal dışlanma sorunları ve hakları vatandaşlık bağlamında değil birey kavramı etrafında ele alınarak sosyal ve politik haklar çerçevesinde tartışılmaktadır (Dedeoğlu, 2011: 30).

1.1.7.5. Yaş

Belirli yaş gruplarındaki bireylerin işsizlik, yoksulluk ve sosyal güvencesizlik gibi olgularla karşılaşma olasılığı, diğer yaş gruplarına kıyasla daha yüksek bir düzeyde seyretmektedir. Bu durumu daha fazla yaşayan gruplar, özellikle çocuklar, gençler ve yaşlılardır. Çocuklar, işsizlik, gelir dağılımındaki eşitsizlik ve yoksulluk gibi etmenlerle doğrudan ilişkilendirilen en önemli sorunlardan biri olan çocuk işgücünün oluşumunda temel faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Maddi zorluklar nedeniyle eğitimden uzaklaşarak erken yaşta çalışmak zorunda kalan çocuklar, yalnızca mevcut sosyal, psikolojik ve fiziksel sorunlarla mücadele etmekle kalmaz, aynı zamanda eğitim hayatlarını terk etmeleri sonucu gelecekteki yaşam koşulları da tehlikeye girmektedir (Gökbayrak, 2005).

Dışlanma ile karşı karşıya kalan bir diğer grup gençlerdir. Bir ülkenin en önemli sermayesi görülen ve özgürlük ile bağımlılık çerçevesinde durumları analiz edilen gençlerin sosyal dışlanmaya maruz kalmaları ülke için önemli kayıplara yol

açmaktadır (Baş, 2017: 264). Gençlerin gelecek yaşamlarındaki belirsizlikler, işgücü piyasasının yapısından doğan sorunlar sosyal dışlanmayı oluşturmaktadır (Roberts, 2005). Özellikle gençler, işgücü piyasasından dışlanmanın sonucu olarak hem gelirden yoksunlukla hem de tecrübe eksikliğiyle sosyalleşme sürecinden mahrum kalmaktadır (Fahmy, 2006).

Dışlanma ile karşı karşıya kalan bir diğer grup fiziksel yoksunluklar sonucu işgücü piyasalarından uzaklaşan yaşlılardır. Burada yaşlı insanlar dışlanmaya maruz kalıp yaşamları boyunca farklı dışlanma biçimlerini deneyimleyebilmektedirler (Walsh vd., 2021: 7). Yaşlılık dönemi, diğer yaşam evreleriyle kıyaslandığında daha riskli bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Yaşlı bireyler, işgücü piyasasında talebi düşük olan emek arz eden kesimler arasında yer almaktadır. Toplumun, yaşlıları bağımlı ve yetersiz olarak görmesi, mesleki eğitim ve yeni becerilerin kazandırılmasının güç olması ve çalışma hayatında üretken olamayacakları yönündeki genel kanı, onların işgücü piyasasına erişimini zorlaştırmaktadır (Çayır, 2012: 5; Kneale, 2012: 7). Yaşlıları sosyal dışlanmaya iten bir diğer unsur aktif çalışma dönemine göre yoksun kalınan gelir ve bunun sonucunda yaşanan yoksulluk durumudur. Gelir transferindeki adaletsizlikler, sosyal güvenlik sistemindeki eksiklikler yaşlı yoksulluğunun önemli nedenlerindedir. Ayrıca, çok sayıda ülkede yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranının artmasıyla birlikte, küresel ölçekte önemli bir demografik geçiş süreci yaşanmaktadır (Hossein vd., 2022). Bu süreçte özellikle sağlık hizmetlerine erişimde çeşitli engellerle karşılaşan yaşlı bireyler, sistematik dışlanma riskiyle karşı karşıya kalmakta ve bu durum, onları olumsuz sağlık sonuçlarına karşı daha savunmasız hâle getirmektedir (Walsh vd., 2017). Bu nedenlerle yaşlıların toplumla bütünleşmesi için sosyal politikaların gerekliliği ortaya çıkmaktadır ve bu doğrultuda sosyal ve ekonomik politikalar uygulanmalıdır (Karadeniz ve Öztepe, 2013: 78).

1.1.7.6. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve sosyal dışlanma, çağdaş toplumlarda sosyal adaletin gerçekleştirilmesinin önünde önemli engeller arasında yer almaktadır (Niumai, 2025). Kadınlar, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve yapısal eşitsizlikler nedeniyle toplumsal alanlara katılımında sistematik dışlanmaya maruz kalmaktadır. Özellikle alt sınıfa mensup kadınlar hem ataerkil toplumsal düzenin hem de küresel

düzyeydeki emperyalist yapısal ilişkilerin etkisiyle çifte dışlanma yaşamaktadır (Spivak, 1988). Bu kadınların sesleri, egemen güç odakları tarafından ya görünmez kılınmakta ya da temsil edilirken çarpıtılmaktadır. Benzer şekilde Butler (1990), kadınlık ve erkeklik gibi toplumsal cinsiyet kategorilerinin, bireylerin öznelliğini bastıran (ötekileştirilmiş kadınların) toplumsal normlar aracılığıyla inşa edildiğini savunmaktadır. Bu çok katmanlı dışlanma süreci, yalnızca sembolik temsilde değil, aynı zamanda kadınların yaşamlarının erken evrelerinden itibaren karşılaştıkları yapısal engeller aracılığıyla da somutlaşmaktadır. Özellikle erken yaşta eğitim ve öğretime erişimde yaşanan yapısal eşitsizlikler ile kadınların istihdam piyasasına katılımının önündeki engeller, onların sosyal sermaye birikimini ve kamusal etkinliklere katılımını sınırlandırmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin geleneksel anlayışın kadına öncelikle annelik ve çocuk bakımı gibi roller atfetmesi, kadınların karar alma süreçlerine katılımını sınırlamakta ve onları toplumsal yaşamın diğer alanlarından uzaklaştırmaktadır. Bu durum, kadınların kendilerini yetersiz, güçsüz ve toplumsal olarak dışlanmış hissetmelerine yol açmaktadır (Adaman ve Keyder, 2006: 6).

Dünya nüfusunun hemen hemen yarısı kadınlardan oluşmasına rağmen ekonomik yaşama katılmada kadınlar erkeklerin gerisinde kalmaktadır. Cinsiyete bağlı olarak dışlama, bireyler ile ilgili kararlarda performanslarından veya niteliklerinden ziyade cinsiyet göz önünde bulundurularak alındığında ortaya çıkmaktadır. Rondon vd. (2016), bireylerin cinsiyet kimliğinin, yoksullukla mücadelede veya sosyal yaşama katılmada ek bir dışlanma faktörü oluşturduğunu belirtmektedir. Cinsel kimlik, çoğu zaman sosyal reddedilme ve dışlanma risklerinden kaçınmak amacıyla gizlenen, görünmez bir damga olarak değerlendirilmektedir. Buna ek olarak, bir bireyin birden fazla alt kimlik grubuna mensup olması (örneğin, etnik azınlık kadınlar gibi), o kişiyi yalnızca tek bir kimlik grubuna ait bireylere kıyasla daha görünmez kılmaktadır. Purdie-Vaughns ve Eibach (2008) tarafından geliştirilen “kesişimsel görünmezlik” hipotezi, birden fazla marjinal kimliğe sahip bireylerin ne kendi cinsiyet gruplarının ne de etnik gruplarının prototipik üyeleri olarak algılanmadıklarını ortaya koymakta ve bu durumun sosyal dışlanmayı daha karmaşık bir düzeye taşıdığını savunmaktadır.

Sosyal dışlanma olgusu özellikle kadın açısından ele alındığında kadının toplumla bütünleşmesini engelleyen sosyal, ekonomik ve siyasal sistemlerin dışında

bırakılmasını ifade etmektedir (Çakır, 2008: 26). Çalışma hayatında kadınlar özelinde görülen dışlama, işgücüne katılamama, işgücü piyasasından ayrılma veya beceri ile deneyim gerektirmeyen düşük ücretli işlerde istihdam edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

1.1.8. Kavramsal Çerçeveye İlişkin Literatüre Bakış

Sosyal dışlanmanın çok boyutlu doğası nedeniyle yapılan ampirik çalışmalar gerek mekansal gerekse de metodolojik olarak farklılıklar içermektedir. Sosyal dışlanmayı dışa açıklık, büyüme, yoksulluk ve eşitsizlik bağlamında inceleyen (Nolan ve Marx, 2009; Teraji, 2011; Modi, 2015; Hazari ve Mohan, 2015) çalışmalar olduğu gibi eğitim eşitsizliği (Klasen, 1999; Waters, 2006; Wang, 2011); işgücü ve sosyal dışlanma (Belt ve Richardson, 2006; Levitas, 2006;); yoksulluk, işsizlik ve sosyal dışlanma (Atkinson, 1998) bağlamında inceleyen çalışmalar da vardır. Sosyal dışlanma konusunu ele alan çalışmaların kısa bir özeti sunulmuştur.

Adato vd. (2006), Güney Afrika için, 1993-1998 yılları arasında nitel ve nicel verileri kullanarak yoksulluk tuzaklarını ve sosyal dışlanmayı araştırmışlardır. Elde edilen bulgular, Güney Afrika'da dinamik bir yoksulluk eşiğini ve düşük düzeyli bir yoksulluk tuzağı dengesinin olduğunu göstermiştir. Gelir dağılımı ve değişen yoksulluk modelinde sosyal ilişkilerin rol oynadığını belirtmişlerdir.

Viet (2008), 2002-2004 yılları arasında Vietnam için Vietnam hanehalkı yaşam standardı anketi verilerini kullanarak 4008 hanehalkı için yabancı işçi dövizlerinin hanehalkı refahı, yoksulluk ve eşitsizlik üzerindeki etkisini araştırmıştır. Araştırma sonucunda yabancı işçi dövizlerinin, hanehalklarının gelirini ve tüketimini arttırdığını ancak eşitsizlik üzerinde ise etkisinin az olduğunu tespit etmiştir.

Geçgin (2009), Ankara-Polatlı'ya bağlı Beylikköprü Köyü, Yassıhöyük Köyü ve Sazılar Köyü yakınlarında çadırlar kuran mevsimlik tarım işçilerinin sosyal dışlanma durumunu 170 kişi ile görüşmeler yaparak araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre, mevsimlik tarım işçilerinin sosyal dışlanmaya maruz kaldıklarını belirtmiştir.

Giannetti vd. (2009), dört Doğu Avrupa Ülkesi için (Slovenya, Polonya, Çekya ve Macaristan) EU-SILC 2005 mikro veri setini (Gelir ve Gelir Üzerine Topluluk İstatistikleri) kullanarak göç ve işçi dövizlerinin, eşitsizlik ve sosyal dışlama

üzerindeki etkisini incelemiştir. Elde edilen bulgular, işçi dövizlerinin eşitsizliği, yoksulluğu ve sosyal dışlanmayı azalttığını göstermiştir.

Bask (2010), 1979-2003 yılları arasında İsveç'teki yaşam koşullarına ilişkin yıllık anketlerden elde edilen verilerle İsveç nüfusunda sosyal dışlanma riskini dengesiz panel yöntemiyle incelemiştir. Analiz sonucunda erkeklerin kadınlara nazaran daha fazla sosyal dışlanma yaşadıklarını ancak zamanla göreceli durumlarının değiştiğini tespit etmiştir. Ayrıca göçmenlerin ve çocuğu olan bekar kişilerin sosyal dışlanma yaşadıklarını gözlemlemiştir.

Bayram vd. (2011), 2493 katılımcının olduğu SEM (Yapısal Eşitlik Modellemesi) yöntemiyle Türk toplumunda sosyal dışlanmanın duygusal etkilerini incelemiştir. Sosyal dışlanma etkisi üzerinde maddi koşulların ve yaşam kalitesinin etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Hazari ve Mohan (2015), genel denge analiziyle teorik bir model kurgulayarak sosyal dışlanmayı incelemiştir. Analiz sonucunda sosyal olarak dışlanmış grupların yoksullaştığını, sermaye getiri oranındaki artışın ve sosyal olarak dışlanmış grupların ücret oranındaki düşüşün sosyal dışlanmadaki eşitsizliği arttırdığını belirtmişlerdir.

Karataşoğlu ve İslamoğlu (2016), 385 katılımcının olduğu anket yöntemiyle Mardin için gelir seviyesi ile sosyal dışlanma arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Elde edilen bulgular, gelir seviyesi ile sosyal dışlanma arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ayrıca araştırmacılar gelir seviyesi arttıkça sosyal dışlanmanın azaldığını tespit etmişlerdir.

García ve Giraldo (2018), Kolombiya için vergi sistemindeki değişikliklerin büyüme, refah ve gelir dağılımı üzerindeki etkilerini ve verimliliğini HGD yöntemiyle incelemiştir. Gelir vergisi uygulamasında düşük gelirli kesimlerin vergi dışı bırakılması ve şirketlerin vergi yükünün hafifletilerek sermaye birikiminin teşvik edilmesi, orta ve uzun vadede ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğine katkı sağlayabilecek politika araçları arasında yer almaktadır.

Piketty vd. (2019), 1978-2015 yılları arasında Çin'in gelir, servet birikimi ve dağılımı hakkındaki bilgileri ulusal hesap anketlerinden elde ettikleri verilerle yorumlamışlardır. Toplam ulusal servet-gelir oranının %350'den %700'e yükseldiğini, kamu mülkiyetinin ulusal servet içindeki payının ise yaklaşık %70'ten %30'a

düşüğünü belirtmişlerdir. Bu yıllarda en üst %10'luk gelir payına sahip kesimin milli gelir içindeki payı ise %27'den %41'e yükselirken, alttaki %50'lik kesimin payı %27'den %15'e düşmüştür. Yıllar itibarıyla artan bu eşitsizliklerle beraber daha önceleri İskandinav ülkelerine yakın olan Çin'in eşitsizlik seviyelerinin ABD'nin eşitsizlik seviyelerine yaklaştığını açıklamışlardır.

Özsoy ve Gürler (2022), Avrupa Birliği ve Türkiye'deki yaşlıların artan sayısının ve sosyal dışlanmasının önemini karşılaştırmalı olarak analiz etmişlerdir. Araştırmada, kişi başına düşen gelirin artmasıyla doğum oranlarının azaldığı ve yaşam süresinin uzadığı; bunun sonucunda yaşlı nüfus oranının toplam nüfusa göre daha hızlı arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca, yoksulluk ve sosyal dışlanma riskinin Avrupa ülkeleri arasında farklılık gösterdiği, 2016 yılı verilerine göre en yüksek riskin Bulgaristan, Letonya ve Estonya'da, en düşük riskin ise Lüksemburg, Danimarka, Fransa ve Hollanda'da olduğu belirlenmiştir. Türkiye'nin yaşlı bağımlılık oranının ise, Avrupa Birliği ve dünya ortalamasına kıyasla çok daha yüksek bir artış gösterdiği saptanmıştır.

Roblek ve Kejžar (2025), yoksulluk ve sosyal dışlanma olgusunu sistematik literatür taraması yaparak Ocak 2000 ile Ağustos 2023 arasında yayınlanan 513 makale üzerinden değerlendirmiştir. Yazarlar, yoksulluğu yalnızca bireylerin ekonomik yoksunluklarıyla sınırlı bir durum olarak değil, aynı zamanda toplumsal yapıdaki eşitsizliklerin bir sonucu olarak kavramsallaştırmaktadır. Yoksulluğun azaltılmasıyla, bireylerin refah düzeylerinin iyileştirilmesinin yanı sıra toplumsal bütünlüğü zedeleyen eşitsizliklerin de giderileceğini ifade etmişlerdir.

1.2. GELİR DAĞILIMI, SERMAYE BİRİKİMİ VE BÜYÜME

1.2.1. Gelir Dağılımı ve Büyüme

Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi tek başına refahın sağlanmasında yeterli olmamaktadır. Büyüme sürecindeki gelir dağılımının bölüşümündeki adaletsizlikler gibi yetersizlikler refahın önündeki önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle artan gelir eşitsizlikleri, demografik dönüşümler ve çevresel krizler, bireylerin refah talebini daha da artırmakta; bu durum, ekonomik büyümeyi bu sorunlara karşı sürdürülebilir bir çözüm olmaktan çıkarmaktadır (Walker vd., 2021). Bu bağlamda ekonomik büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişki, gelir dağılımının ekonomik sürecin sonucu olması sebebiyle uzun yıllardan beri çok sayıda teorik ve ampirik çalışma ile araştırılan ancak üzerinde fikir birliğine varılamayan konu olmaya

devam etmektedir. İktisadi literatür incelendiğinde ise ekonomik büyüme ile gelir dağılımındaki eşitsizliğin yönünü analiz eden çalışmalarda hem eşitsizliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi hem de ekonomik büyümenin eşitsizlik üzerindeki etkisi vurgulanmaktadır.

Ekonomik büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiye yönelik farklı iktisat okullarına göre görüşler ifade edilse de gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerinde etkisine yönelik tartışmaların başlangıcı Simon Kuznets (1955) tarafından ortaya konulan *Economic Growth and Income Inequality (Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği)* isimli çalışmada ele alınmıştır. Kuznets çalışmasında bir ülkenin ekonomik büyüme sürecinde eşitsizliğin nasıl seyir izlediğini, gelir eşitsizliğinin düzeyini ve eğilimini hangi faktörlerin belirlediğini ve kişisel gelir dağılımındaki uzun dönemdeki değişiklikleri açıklamayı amaçlamıştır. Bu bağlamda beş özellik üzerinde durmuştur. Birincisi, gelir alan bireyler yerine her birindeki kişi sayısına göre uygun şekilde ayarlanmış gelirlerin kaydedildiği ve gruplandırıldığı hanehalkı harcama birimleridir. İkincisi, gelir dağılımının üst ya da alt gelir gruplarını kapsayan bir kesimden ziyade ülkedeki tüm birimleri kapsayacak şekilde gelir dağılımının olmasıdır. Üçüncüsü, mümkün olduğu takdirde ana gelir sahiplerinden yaşam döngüsünde öğrenme ya da emeklilik aşamalarındaki bireylerin ayrılarak³ karmaşıklıktan kaçınılmalıdır. Dördüncüsü, gelirin tanımlanması milli gelirden olduğu gibi olmalıdır. Beşinci olarak, gruplar farklı gelir seviyesine⁴ göre yeterince uzun bir süre⁵ boyunca sınıflandırılmalıdır. Gruplar arası kayma yaşanması ihtimali nedeniyle grupların ayrı ayrı incelenmesinin sonuçlar açısından daha yararlı olacağı vurgulanmaktadır. Örneğin, bir grubun son yirmi yılda toplam gelirden aldıkları payın arttığını ya da azaldığını söyleyebilmek için üyelerinin bu 20 yıl boyunca o grubun içinde yer alması gerekmektedir. Aksi halde yakın zamanda bu gruplara girmiş ya da çıkmış olanlar için sonuçlar doğru olmayacaktır (Kuznets, 1955: 1-2).

Kuznets belirlediği özellikler doğrultusunda sadece ABD, Almanya ve İngiltere için yaptığı araştırmada öne sürdüğü hipoteze göre ekonomik büyüme ve gelir dağılımındaki eşitsizlik, ekonomik büyümenin ilk aşamasında artarken ileri safhalarında azalmaktadır (Kuznets, 1955: 4). Bu ilişki ters-U şeklinde şematize

³ Ekonomik faaliyete tam zamanlı, tam teşekküllü katılımla ilişkili olmayan gelirlerin dahil edilmemesi.

⁴ Yüzdeleri, ondalık ve beşlik dilimler vb.

⁵ Bir nesil veya yaklaşık 25 yıl.

edilirken “Kuznets eğrisi” olarak adlandırılmaktadır (Weil, 2012: 368-369). Ekonomik büyümenin gerçekleştiği ilk aşamada yüksek gelir grupları toplum içerisinde tasarruf yapabilen tek grubu oluşturmakta, düşük gelirli grubun toplam tasarruf içindeki payı ise sıfıra yakındır. Ayrıca bu hipotez, kırsal tarım sektörünün düşük ortalama gelir ve düşük eşitsizlikten oluştuğunu, kentsel endüstriyel sektörünün ise, yüksek ortalama gelir ve yüksek eşitsizlikten oluştuğunu varsaymaktadır. Kuznets’e göre büyüme sürecinde tarım sektörünün ağırlığının azalması ve nüfus artışı ile sanayileşme süreciyle şehirleşmenin artması, daha eşitsiz olan sektörün toplam içindeki payını artırarak eşitsizliğin artması sonucunu doğurmaktadır. Bu sebeplerle büyümenin erken döneminde artan eşitsizlik bir süre boyunca sabit kaldıktan sonra teknolojik gelişmeler, kırsal alandan şehre göç edenlerin şehir yaşamına ayak uydurması, düşük gelir grubuna yönelik uygulanan politikalarla ileri aşamada azalmaktadır (Kuznets, 1955: 9-10). Ayrıca, kırsal sektörden kentsel sektöre göçün gerçekleştiğini ve bu durumun toplam eşitsizliği artırdığını varsaymaktadır.

Erken aşamada ekonomik büyüme ve eşitsizliğin aynı yönde hareket etmesi iki görüşe dayalı açıklanmaktadır. Birinci görüşte düşük kalkınma seviyelerinde eşitsizliğin artması kalkınmayı sağlarken ikinci görüşte ise kalkınmanın kendisi eşitsizliğe neden olmaktadır. Birinci görüşü savunanlar kalkınma yelpazesinin alt kesiminde yer alan ülkelerin tasarruf ve yatırım yapma araçlarından yoksun yoksul nüfusa sahip olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla ülke ekonomisinin tarımsal üretimden sanayi üretimine geçmesi için gerekli olan her türlü yatırımın ülkenin zengin kesimi tarafından yapılması gerekmektedir. Daha yüksek eşitsizlik, ekonomik büyüme için daha fazla yatırımın yapılmasına olanak sağlamak adına ülkenin finansal kaynaklarından daha büyük payın zengin kesime aktarılması anlamına gelmektedir. Kalkınmanın eşitsizliği artırdığı görüşünü savunanlara göre ise yoksullar temelde aynı ekonomik seviyede kalırken ülke zenginleştikçe zenginlerin daha da zenginleşme eğiliminde olduğu iddia edilmektedir. Ülkenin zengin kesimi eğitim de dahil geniş kaynaklara daha fazla erişim sağlayarak geleneksel sektörlerden daha yüksek kar oranlarına sahip yeni sektörlerden avantaj elde etmektedirler. Geleneksel Kuznets eğrisinin ikinci bölgesi, birinci bölgeden daha yüksek bir gelişmişlik düzeyine karşılık gelmektedir. Bu bölgede ekonomik büyüme ve eşitsizlik ters yönde hareket etmektedir. Ekonomik büyümedeki artış ülkenin eşitsizlik seviyesinin azalmasına neden olmaktadır (Theyson ve Heller, 2015: 104-106). Bu bölgedeki bir ülkede

sermaye tabanı yeterince yerleştiği için büyüme artık eşitleyici bir güç olarak eşitsizliği azaltmaktadır (Galor ve Moav, 2004).

Klasik yaklaşım, bölüşümün belirleyicileri hakkında bir teori geliştirmekten bölüşümün piyasada toprak ve sermaye sahipleri ile işçilerden oluşan toplumsal sınıflar arasında kendiliğinden çözüleceğini belirtmektedir. Yaklaşım, sanayileşme sonrası dönemde eşitsizliğin ekonomik kalkınma için faydalı olduğu hipotezini ileri sürerek eşitsizlik ve tasarruf eğilimi arasındaki ilişki ile ekonomik büyüme sürecini açıklamaktadır (Galor, 2011: 1). Bu yaklaşıma göre tasarruf oranları, servetin artan bir fonksiyonudur ve eşitsizlik, kaynakları marjı daha yüksek olan bireylere yönlendirerek toplam tasarrufları ve sermaye birikimini artırarak kalkınma sürecini geliştirmektedir (Galor ve Moav, 2004: 1001). Neoklasik yaklaşımda ise eşitsizliğin ekonomik büyüme üzerinde bir etkisinin olmadığı ileri sürülerek klasik yaklaşımın aksine eşitsizliğin ekonomik büyümeyi artırdığı hipotezi reddedilmektedir. Bu yaklaşımda gelir dağılımı tüm üretim faktörlerinin değer yarattığı anlayışıyla faktörlerin marjinal verimliliği üzerinden açıklanmaktadır.

1.2.2. Ekonomik Büyüme Modellerinde Büyümenin Kaynağı Olarak Sermaye Birikimi

Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi, sürdürülebilir olması ve işgücü sayesinde üretkenliği artırabilmek için sermaye birikimi önemli rol oynamaktadır. Sermaye birikimi ise yatırımlara bağlı olarak değişmektedir. İktisadi literatürde sermaye stoku her ne kadar fiziki olarak tanımlansa da fiziki olmayan unsurları barındırması, fiziki ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeye etkilerinin daha net ortaya konulabilmesi kapsamında fiziki sermaye ve beşeri sermaye olarak ikiye ayrılmıştır. Beşeri sermaye kavramının geçmişi klasik iktisadın ortaya çıktığı 18. yüzyıldan itibaren var olsa da anlamsal nitelik ve özelliklerini 20. Yüzyılın ortalarından itibaren kazanmıştır. Bu süreçte beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine yönelik ilgi artmış ve 1961 yılında ilk defa Schultz tarafından kişinin çalışma kapasitesini iyileştirmeye yönelik yatırımların birleşimi olarak tanımlanmıştır (Schultz, 1961). Kavram, daha sonra "Chicago Okulu" temsilcileri tarafından geliştirilmiştir (Verulava, 2019: 57). Becker de beşeri sermaye kavramını doğuştan gelen yeteneklerle beraber mal ve hizmet üretiminde kullanılan ve insani ve sosyal gelir kaynağı olan edinilmiş beceri, bilgi ve motivasyonun bir bileşimi olarak tanımlamıştır (Becker, 1962; 1975; 1992). Beşeri sermaye kavramı için farklı

tanımlamalar olsa da en temel anlamıyla, emekte meydana gelen değişim ve gelişim olarak tanımlanmaktadır.

Smith, beşeri sermaye kavramını tanımlarken işgücünü niteliksiz emek ve nitelikli emek arasında ayrıma gitmiş ve nitelikli emeğin topluma da fayda sağladıklarını belirtmiştir (Smith, 1937: 314-333). Emeğin üretken gücünden yararlanabilmek için niteliksiz ve nitelikli olarak sınıflandırdığı işgücünün yaptığı işlerinin de niteliklerine göre uygun bir şekilde ayarlanması gerektiğini vurgulamıştır (Awan, 2012: 2198-2199). Rosen (1989) da beşeri sermayeyi insanların, üretkenliğinin artırılması için kendilerine yaptıkları yatırım olarak açıklayarak yapılan tanımlamaları desteklemiştir. İnsanların kendilerine yaptığı bu yatırımlar sonucunda meydana gelen bu gelişim ise üretkenlik ve verimlilik olarak ekonomiye yansımakta ve diğer üretim faktörlerinin de verimliliğini artırmaktadır. Bu bağlamda, beşeri sermayeye yapılan yatırımlar, stratejik yatırımlarla birlikte, kalitenin artırılması ve mevcut toprak kaynaklarının verimliliğinin yükseltilmesi açısından benzer etkilere sahiptir. Beşeri sermaye, yalnızca bu etkileri yaratmakla kalmaz, aynı zamanda teknolojik gelişmelerin yayılmasına ve istihdam olanaklarının artmasına da katkı sağlar. Ancak, ekonomik büyümenin sağlanmasında asıl belirleyici faktör, beşeri sermaye ile fiziki sermaye arasındaki tamamlayıcılığın niceliksel ve niteliksel olarak gerçekleşmesidir (Taban ve Kar, 2014: 143-144). Dolayısıyla, nitelikli bir beşeri sermaye ile fiziki sermaye artışı, fiziki sermayenin optimum şekilde kullanılması yoluyla üretim miktarının artmasını ve buna bağlı olarak ekonomik büyümeyi teşvik edecektir (Qadri ve Waheed, 2011). Maddison ise sermaye stoku ile büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade etmiş ve sermaye birikiminin hızlanmasının, lider ülkeye yakınsama sürecinin karakteristik bir özelliği olarak değerlendirildiğini belirtmiştir (Maddison, 1994: 45-48).

1.2.2.1. Klasik ve Keynesyen Gelenekte Büyüme ve Sermaye Birikimi

Klasik iktisadi anlayışta sermaye birikimi ile yatırım arasındaki ilişki iş bölümü üzerinden anlatılmaktadır. Smith'e göre iş bölümü sayesinde işgücündeki artan uzmanlaşma ile sermaye stokundaki genişleşme verimlilik artışına yol açacaktır. Değer yaratan ve değer fazlası oluşturan üretken işgücünün çalıştırılmasıyla elde edilen gelirlerin bir kısmı tasarruf edilerek -sermaye stoku artırılarak- yatırımlar gerçekleştirilmekte ve sonunda ekonomik büyüme sağlanmaktadır.

Smith'e göre tasarruflar ve karlar sermaye birikiminin kaynağını oluşturmaktadır. Doğal kaynakların ise sermaye birikiminden fazla olduğunu belirterek kar oranlarındaki artışın sermaye stokunda artışa yol açacağını belirtmiştir. Ancak sermayenin azalan verimler kanununa bağlı olduğu varsayımı doğrultusunda Smith'in büyüme analizinde sermaye stoku arttıkça kar oranı düşmektedir. Artan sermaye stoku ile işgücüne olan talep ve buna bağlı olarak ücretler de artmaktadır. Ücretlerdeki artışlar aynı zamanda nüfus artışına yol açmaktadır. Bu artışların sınırı olarak ifade edilen "tam zenginlik aşamasına" gelindiğinde ise ekonomik büyüme durmakta ve durağan süreç başlamaktadır. Durağan süreç ile birlikte ücretler ve kar oranları azalmakta bunun sonucu olarak da nüfus artışı durma noktasına gelmektedir. (Smith, 1937: 3-17).

Smith'e göre ekonomik büyüme serbest piyasa yolu ile gerçekleşmektedir. İktisadi refaha giden yolun işleyişi Smith'e göre ilk olarak sermayenin en verimli kullanılacağı alan olan tarıma yönlendirilmesi ve daha sonra imalat ile iç ve dış ticarete gitmesi şeklindedir⁶. Bu sıralama bir müdahale ile bozulmadığında kapitalistlerin azami kar çabası doğal ve toplumsal açıdan yararlı düzene uygun olarak büyümeyi gerçekleştirmektedir. Bu sebeple ekonomi, Smith'e göre doğal bir düzen içerisindedir ve piyasalardaki tam rekabet koşulları çerçevesinde piyasaların kendi kuralları ile ideal bir şekilde yönlendirileceğini belirtmektedir (Smith, 1937).

Klasik iktisat okuluna yön veren bir diğer iktisatçı David Ricardo, İngiltere'nin 19. yy başlarındaki sosyo-ekonomik sorunlarına bağlı olarak büyüme modelini azalan verimler yasası ve bölüşüm üzerine kurmuştur. Tarımdaki azalan verimlerin ekonomik büyüme sürecini destekleyip desteklemediğini incelemiştir. Ricardo'ya göre büyüme karlar ve sermaye birikimi ile gerçekleşmektedir. Ancak toprağın azalan getirisi ve yükselen marjinal maliyetler yiyecek fiyatlarını yükselterek geçimlik ücret ile toprak kiralılarının artmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla ücret ve toprak kirasına ödenecek tutarlar karı baskılamaktadır.

Ekonominin erken aşamasında nüfus, doğal kaynaklar ile karşılaştırıldığında azdır ve dolayısıyla karlar, birikim oranı ve ücretler nispeten yüksektir. Ricardo'ya göre toprak azalan getiriye sahip olduğundan kullanılan sermayedeki artış kadar

⁶ Bu sermayenin verimliliği sıralaması aslında Smith'in inandığı ekonominin doğal düzeni göstermektedir.

üretim azalmaktadır. Sermaye birikimindeki artış işgücüne olan talep ile ücretleri artırırken diğer taraftan karların da düşmesine yol açmaktadır (Letiche, 1960: 20). Sermaye biriktikçe ve nüfus da arttığı sürece reel ücretin sabit olduğu durumda kar oranları düşecektir. Dolayısıyla sermaye birikim oranı da düşecektir (Kurz ve Salvadori, 2003: 8). Gelirin ne kadar büyük bir kısmı ücret olarak çalışana verilirse karlar o kadar azalırken, kar oranı ne kadar büyük olursa da ücretler o kadar azalacaktır (Kurz, 2010: 1193-1205). Tarım sektöründe görülen kar oranlarındaki düşüş sermayenin bir kısmının sanayi alanına aktarılmasına yol açacaktır. Ancak buradaki geçimlik ücretlerin yükselmesi ile karlar düşecektir. Kar oranlarının sifıra kadar düşmesiyle sermaye birikimi duracak ve ekonomi durgun duruma gelecektir.

Malthus, nüfus artışının büyüme ve gelir dağılımı üzerindeki etkilerini açıklamıştır. İnsan nüfusu geometrik şekilde artarken gıda üretimi aritmetik diziler kadar artmaktadır. Nüfus artışı ile gıda artışı arasındaki bu orantısızlık, kontrol edilmezse gıda kaynaklarının sınırlılığı nüfus artışını mutlak şekilde kontrol altına alacaktır (Hodgson, 2004: 1-2). Malthus, nüfus artışını kontrol altına alan mutlak kontrol unsurları olarak kıtlığı öne sürmüştü bunun yanında açlık, yoksulluk, hastalık, savaş, çocukların kötü bakımı, yiyecek ve giyecek yetersizliği, bebek öldürme ve her türlü aşırılığı nüfusun kontrol unsurları olarak belirlemiştir (Thornton, 2005: 8-11). Malthus'un nüfusun büyümesini önleyici bu önerileri iktisadi yazında büyüme ve nüfusun birlikte değerlendirilmesini sağlamıştır. Malthus her ne kadar insanların gıda kaynaklarını genişletme potansiyeline sahip olduğuna inansa da üretken potansiyelinin üreme kapasitesinden önemli ölçüde daha az olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim sonunda nüfus artışı gıda üretimindeki artışla kontrol altına alınacak ve kişi başına tüketim çok düşük bir seviyeye düşecektir. Bu sonuç ise Malthus tuzağı olarak ifade edilmektedir (Thornton, 2005: 8-11; Ehrlich ve Lui, 1997: 206-210).

Malthus, nüfusun gelir dağılımı üzerindeki etkisini iki bileşen üzerinden açıklamaktadır. Birinci bileşen toprağın arzının sınırlı olması sonucu diğer faktörlerin getirisinin de sınırlanacağı ve faktör gelirlerinin ölçüğe göre azalacağıdır. İkinci bileşen ise yaşam standartlarının, nüfus artış oranını olumlu yönde etkileyen bir faktör olarak işlev görmesidir. Ancak nüfusun fazla olduğu dönemlerde yaşam standartları

düŖeceđi için nüfus artışına yönelik kontroller ile nüfusun azaltılması yoluna gidilecektir (Galor ve Weil, 2000: 807).

Marx'a göre sermaye birikimin temel kaynağı "kâr"dır. Kapitalist üretim tarzı, sürekli genişleyen bir süreçtir ve kâr elde etme amacı doğrultusunda üretici güçlerde sürekli bir teknolojik dönüşüm yaratmaktadır. Analizi yalnızca sermaye birikiminin dinamiklerini açıklamakla kalmaz, aynı zamanda sermayenin aşırı birikimi (mutlak aşırı birikim) sonucunda ekonomik krizlerin nasıl ortaya çıktığını da açıklamaktadır (Nikolaos ve Tsaliki, 2021: 151-152).

Marx'ın ekonomik teorisinin merkezinde üç temel iddia yer almaktadır. Birincisi, kapitalist toplumlarda değerin kaynağı, üretken insan emeğidir. İkincisi, kapitalist kâr, üretken ekonomik faaliyetlerde ödenmemiş emek zamanının tahsisi olan emeğin sömürülmesi yoluyla elde edilen artı değerdan kaynaklanmaktadır. Üçüncüsü, rekabet, firmaları sermaye yoğun ve emek tasarrufu sağlayan üretim tekniklerini benimsemeye zorlamaktadır. Marx, bu üç temel iddiadan yola çıkarak, ekonomik kalkınmanın teknolojik ilerleme ve sermaye yoğunluğunun sömürü oranındaki artıştan daha hızlı artmasıyla belirleneceğini ve bunun da ortalama kâr oranında uzun vadeli bir düşüŖe yol açacağını öngörmüştür (Rotta ve Kumar, 2024: 213).

Emek değeri teorisine göre üretimi yapılan bir malın fiyatının bu süreçte harcanan emek ve zamana göre belirlenmesi gerekmektedir. İşçi başına yaratılan değeri ise aynı yılda yeniden üretilen sabit sermaye ile değişir sermaye ve işçi başına artı değerin toplamına eşittir. Marx, sermayeyi makine ve teçhizatlardan oluşan sabit sermaye ile işçilere ödenen toplam ücretleri temsilen değişken sermaye olarak ikiye ayırmıştır (Yagi, 2021). Artı değeri ise kapitalist üreticinin işçileri, verdiği ücretten daha fazla çalıştırması sonucu elde ettiği değerdir. Kapitalistler, emeğin bir değeri üretme süresini kısaltarak ya da vardiya sistemi ile artı değerin üretim zamanını artırma yoluna giderek emeğin bu sömürüsünü iki şekilde artırmaktadır.

Marx, Kar Teorisini sabit sermaye (c), değişken sermaye (v), artı değeri (s), artı değeri oranı (a), kar oranı (k), malın fiyatı (p) ve sermayenin organik bileşimi (b) kavramları ile açıklamaktadır.

$$\text{Artı değeri } (s), s = \text{gayrisafi hasıla} - (c + v)$$

$$\text{Artı değeri oranı } (a), a = s/v$$

Kar oranı (k), $k = s / (c + v)$

Malın fiyatı (p), $p = c + v + k = c + v + s$

Sermayenin organik bileşimi (b), $b = c/v$ olarak hesaplanmaktadır.

Marx, sermayenin organik bileşiminin (b) arttığı durumda değişken sermaye (v) maliyetinin azalacağını söylemektedir. Bu kapsamda kar oranı formülünün pay ve paydasının değişken sermayeye bölünürse (v) Denklem 1 elde edilmektedir.

$$k = \frac{\frac{s}{v}}{1 + \frac{c}{v}} \quad (1)$$

Denklem doğrultusunda;

- Ortalama karın, artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimi tarafından belirlendiği,
- Kar oranı ile artı değer oran arasında pozitif bir ilişkinin olduğu,
- Kar oranı ile sermayenin organik bileşimi arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu sonuçları çıkarılabilir (Kaynak, 2015: 41-85).

Keynes 1929 yılında başlayan Büyük Buhran'ın ekonomik sonuçlarının klasik anlayışla çözümlenemeyeceğini belirtmiştir. Klasik görüşün sunduğu ekonomik modelin yetersizliği ekonomik dengenin kendiliğinden sağlanamayacağı ve kaynakların dağılımından ziyade kullanım imkânının olup olmamasını sorgulatmıştır. Keynes 1936 yılındaki "*İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*" isimli çalışmasıyla bu sorunlara karşı açıklamalar ve çözümler getirmiştir. Keynes, istihdam ve enflasyonun efektif talebe göre şekil alacağını; efektif talep yetersiz kaldığında işsizliğin, fazla olduğunda ise enflasyonun olacağını belirtmiştir. Ayrıca tam istihdamın normal durum olarak karşılandığı Klasik anlayışın aksine, Keynes işgücünün tam istihdama ulaşmasının oldukça zor olduğunu ve durgunluk halinden arzın artmasıyla değil talep genişlemesi yardımıyla çıkılabileceğini vurgulamıştır. Keynes'e göre talep genişlemesiyle eriyen stoklar karşısında yatırımlar artacak ve ekonomi eksik istihdam halinde bile tam istihdam dengesine ulaşabilecektir. Keynes, kısa dönem konjonktürel dalgalanmalar ile ilgilenirken nitelikli işgücü ve teknolojik gelişmelerin büyüme üzerindeki etkilerine dair görüş bildirmemiştir (Keynes, 1964[1936]).

Harrod (1939) ve Domar (1946) kısa dönemli statik ve talep yönlü Keynes'in teorisindeki sermaye birikimi ve ekonomik büyüme ilişkisini arz yönü bağlamında değerlendirerek uzun dönemli ve dinamik bir ekonomik büyüme modeli ortaya koymuşlardır. Harrod, "Dinamik Teori Üzerine Bir Deneme" adlı çalışmasında eksik istihdamdan tam istihdam dengesine götürecektür koşulları incelemiş ve denge büyüme yolundan sapıldığında neler olabileceğini göstermeye çalışmıştır. Domar ise "Sermaye Artışı, Büyüme Oranı ve İstihdam" başlıklı çalışmasında, tam istihdam dengesinin sürdürülebilirliğini esas alarak iktisadi büyümenin devamlılığını sağlayacak koşulları incelemiştir. Bu çerçevede, artan sermaye birikiminin yarattığı ilave üretim kapasitesini karşılayacak yeterli düzeyde talebin oluşup oluşmayacağı sorusuna odaklanmıştır. Keynes, yatırımın toplam talep üzerindeki etkisini vurgularken, Harrod ve Domar, yatırım harcamalarının aynı zamanda ekonominin üretim kapasitesini de nasıl artırdığına (arz yönlü etki) dikkat çekmişlerdir. Yatırımlar bir taraftan üretim için gerekli talebi oluştururken, diğer taraftan ürünlerin üretimi için ekonomik kapasiteyi artırmaktadır (Snowdon ve Vane, 2005: 598).

Harrod ve Domar modellerinde ekonomideki faaliyetler yatırımlar tarafından gerçekleşmektedir. Harrod büyüme modelindeki en önemli Keynesyen unsur yatırımların tasarruflardan bağımsız bir şekilde belirlenmesi ve planlanmış (ex ante) yatırım-tasarruf dengesini oluşturan koşulların incelenmesidir. Gerçekleşmiş (ex post) yatırım-tasarruf dengesi de Keynes'te olduğu gibi çoğaltan mekanizması ile sağlanmaktadır. Planlanmış yatırımlar da süreç esnasında gerçekleşerek kendisine denk tasarrufları yaratmaktadır. Dolayısıyla gelir, istihdam düzeyleri ve tasarruflar planlanmış yatırımlar tarafından belirlenmiş olmaktadır. Domar modelinde de planlanan tasarrufların planlanmış yatırımlara eşit, tasarruflar ile yatırımların ise milli gelirin bir fonksiyonu olduğu kabul edilmektedir (Kaynak, 2015: 89-115). Harrod modelinde hızlandırıcı katsayısı önemli bir unsur olarak kullanılırken, Domar modelinde ise çarpan katsayısı önemli bir araç olarak kullanılmıştır.

1.2.2.2. Neoklasik Büyüme Modellerinde Sermaye Birikimi

Neoklasik büyüme modeli, ekonomik büyümeyi açıklarken temel belirleyici unsurlar olarak devlet müdahalesinden arındırılmış kapalı bir ekonomi çerçevesinde emek ve fiziki sermaye birikimine odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, büyüme kaynağının niceliksel olduğunu ileri sürmüş ve söz konusu değişkenlerin ekonomi üzerindeki

etkilerini analiz etmektedir (Snowdon ve Vane, 2005: 602). Fiziksel sermayeyi, dayanıklı malları içeren makineler, binalar, yollar, köprüler, barajlar, araçlar ve benzeri üretimde kullanılan mallar olarak tanımlanmakta ve üretim faktörlerince daha önceden üretilmiş ve yeni malların üretiminde kullanılan girdiler olarak görmektedir (Todaro ve Smith, 2012: 149). Aynı zamanda bu mallar rakip mallardır ve aynı anda birden fazla kişi tarafından kullanılamamaktadır (Barro ve Sala-i-Martin, 2004: 24).

Neoklasik büyüme modelinin temel bileşenlerinden biri olan sermaye birikiminin uzun dönemli büyüme üzerindeki etkisi, Solow ve Swan gibi iktisatçılar tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Solow (1956: 65), ekonomide uzun dönemli dengeli büyüme sürecinin yaşanması için gerçekleşen üretimin sabit faktör varsayımı altında yapılması düşüncesinin terk edilmesi gerektiğini söylerken, Swan (1956: 334), işgücü verimliliği ile sermaye birikimi arasındaki ilişkiyi inceleyerek, bu iki unsurun ekonomik büyüme üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymuştur. Bu çerçevede, neoklasik yaklaşımda büyümenin sürdürülebilirliği, yalnızca fiziki sermaye birikimiyle değil, aynı zamanda emek verimliliği ve teknik ilerlemenin bir arada değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Neoklasik büyüme modelinde teknoloji dışsal bir unsur olarak kabul edilmekte ve tüm ülkelerin bu teknolojiden eşit biçimde faydalanabileceği varsayılmaktadır. Benzer şekilde, nüfus artış oranı ile sermaye stokunun yıpranma oranı da modelde dışsal değişkenler olarak ele alınmaktadır (Snowdon ve Vane, 2005: 602). Model, üretim sürecinde sabit ölçek getirisi varsayımını benimsemekte; ancak sermaye ve emek faktörleri açısından azalan getiri ilkesini esas almaktadır. Ayrıca modelin temel varsayımlarından biri de, uzun dönemde ülkelerin durağan durum dengesine yaklaşacaklarını öngören yakınsama hipotezidir⁷ (Von Westernhagen, 2002: 58–59).

Neoklasik büyüme modeli üretim ve sermaye birikim denklemi olmak üzere iki temel denklem ile oluşturulmaktadır. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ile üretim fonksiyonu ve sermaye birikim denklemleri sırasıyla Denklem 2 ve 3'te verilmiştir.

$$Y = F(K, L) = K^\alpha L^{1-\alpha}, \quad 0 < \alpha < 1 \quad (2)$$

Denklemden Y çıktıyı, K sermayeyi, L emeği temsil etmektedir.

⁷ Bu hipotezde az gelişmiş ülkeler, ekonomik faktörlerde bir değişme olmadığı varsayımı altında, gelişmiş ülkelere göre daha hızlı büyüyecek ve durağan durumlarına daha hızlı yakınsayacaklardır.

$$\dot{K} = sY - \delta K \quad (3)$$

Denklemden \dot{K} sermaye birikimindeki değişmeyi, sY brüt yatırım miktarını, δK üretim sürecindeki yıpranmayı göstermektedir (Solow, 1956: 66-94).

Teknolojinin dahil edildiği genişletilmiş neoklasik büyüme modelinin gösterimi;

$$Y = F(K, AL) = K^\alpha (AL)^{1-\alpha} \quad (4)$$

Denklemin 4'teki üretim fonksiyonuna bu şekilde dahil edilen teknolojik ilerlemeye işgücünü artıran Harrod nötr teknolojik ilerleme denilmektedir.

Solow modelinin bir başka geliştirilmiş hali ise 1992 yılında Mankiw, Romer ve Weil (MRW) tarafından "Ekonomik Büyüme Ampirik Katkı" adlı çalışma ile beşeri sermaye ile genişletilmiş Solow modelidir. Çalışmadan elde edilen bulgular Solow'un öngördüğü şekilde gerçekleşse de tasarruflar ve nüfus artışlarının gelir üzerindeki etkisi beklenenden çok üzerinde olmuştur. MRW'ye göre bu etkinin beklenilenin üzerinde olmasının iki nedeni vardır. Birincisi, herhangi bir beşeri sermaye birikimi oranı için, daha yüksek tasarruf veya daha düşük nüfus artışı, daha yüksek bir gelir sağlamaktadır. Bu nedenle beşeri sermaye düzeyi de daha yüksek olmaktadır. İkincisi, beşeri sermaye birikimi tasarruf oranları ve nüfus artış oranlarıyla ilişkilendirilebilmektedir. Dolayısıyla beşeri sermaye birikimini göz ardı etmenin, tasarruf ve nüfus artışına ilişkin tahmin edilen katsayıların da sapmalı olacağı anlamına gelmektedir (Mankiw, Romer ve Weil, 1992: 407-408). Bu nedenle MRW, tasarruf, nüfus artışı ve gelir arasındaki ilişkiyi açıklamak için fiziksel sermayeye ek olarak beşeri sermayeyi de ekleyerek modeli genişletmişlerdir. Modelin Cobb-Douglas şeklinde gösterimi;

$$Y = K^\alpha H^\beta (AL)^{1-\alpha-\beta} \quad (5)$$

Denklemin 5'te verilen H beşeri sermaye stokunu, β hasılanın beşeri sermaye stokuna göre esnekliğini temsil etmektedir. Ayrıca fiziki ve beşeri sermaye toplamına göre azalan getiri koşulu geçerlidir. Bir başka ifade ile $\alpha + \beta < 1$ 'dir (Mankiw vd., 1992: 416).

Mankiw, Romer ve Weil (MRW) tarafından Solow modeline beşeri sermaye unsuru eklenerek geliştirilen büyüme modelinde, ülkelerin gelir düzeylerinin belirlenmesinde beşeri sermayenin yanı sıra fiziki sermaye birikimi ve nüfus artış

oranlarının da etkili olduğu ortaya konmuştur. Geleneksel Solow modelinde üretim faktörlerinin gelir düzeyini açıklama gücü yaklaşık %60 seviyesindeyken, MRW modelinde beşeri sermayenin de modele dahil edilmesiyle ülkeler arası gelir farklılıklarının yaklaşık %80'i açıklanabilir hâle gelmiştir (Mankiw et al., 1992: 420-421). Bu durum, beşeri sermayenin ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerindeki belirleyici rolünü açıkça ortaya koymakta ve beşeri sermaye birikiminin uzun dönemli gelir farklılıklarının anlaşılmasında vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermektedir. Solow (1956) tarafından önerilen ve Harrod-Domar istikrarsızlığına bir eleştiri olarak önerilen neoklasik sermaye teorisi 1980'lerin ortalarına kadar oldukça etkili olmuştur. Ancak teknolojinin dışsal olarak modele dahil edilmesi nedeniyle teori, uzun dönem büyümenin ve bölüşüm etkilerinin tarihsel, politik ve kurumsal nedenleri neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir (Attar, 2021: 20).

Schumpeter ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma arasındaki nicelisel ve niteliksel ayrıma dikkat çekerek kalkınma sürecinde yenilik kavramının rolüne vurgu yapmıştır. Schumpeter'in modeli, sermaye birikiminin neoklasik modelde olduğu gibi gerçekleştiği ancak verimlilik artışının içsel olarak ortaya çıktığı hibrit bir model sunmaktadır. Schumpeterci büyüme çerçevesinde sermaye birikimi ve inovasyonun her ikisi de uzun vadeli büyümenin temel girdileri olarak yer almaktadır. Artan yenilik düzeyi, sermayenin marjinal verimliliğini yükselterek sermaye birikimini teşvik ederken; artan sermaye birikimi ise başarılı yenilik faaliyetleri sonucunda elde edilen kârları artırarak yeni inovasyonları, dolayısıyla “yaratıcı yıkım” sürecini tetiklemektedir.

Kalkınma sürecinde sermaye birikimi tasarruflar yerine girişimcinin sağladığı krediler tarafından oluşmaktadır. Girişimciler, üretim sürecinin dışındaki sermaye sahiplerinden sağladıkları finansmanla yenilikçi faaliyetlerini hayata geçirmektedirler (Thanawala, 1994: 355-356). Kalkınma sürecinde girişimcinin rolünü beş ana yenilikten bahsederek, yeni süreçlerde veya yeni çıktılar için yeni faktör kombinasyonlarının devreye sokulması olarak tanımlamıştır (Schumpeter, 1934: 66). Schumpeter'e göre yenilik ve imkânlar kalkınma için gerekli olsa da yeterli değildir. Bu sürecin başarıya ulaşabilmesi için yenilikçi ve dinamik girişimcilerin varlığı zorunludur. Yeniliklerin ekonomik yapıya kazandırılması ve sürdürülebilir

kalkınmanın sağlanması, büyük ölçüde bu girişimcilerin varlığına bağlıdır (Kurz, 2008: 21-22).

1.2.2.3. İçsel Büyüme Teorilerinde Sermaye Birikimi

Solow'un 1956 yılındaki çalışmasından sonra 1980'li yıllara kadar az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki gelir düzeyindeki farklılıkların artmasına dikkat çekilirken bu süreçte uzun dönemli ekonomik büyümeyi açıklayan yeni bir katkı gerçekleştirilmemiştir. Neoklasik büyüme teorisinin iktisadi literatüre önemli bir katkısı olsa da uzun vadeli büyümede teknolojik gelişmeleri dışsal kabul ederek büyümeye sebep olan kaynağı net açıklayamamıştır. Solow büyüme modelinin eksikliklerini gidermek amacıyla Paul Romer ve Robert Lucas öncülüğünde içsel büyüme teorisi olarak adlandırılan yeni bir model ortaya atılmıştır.

İçsel büyüme modelleri ekonomik büyümenin ekonominin kendi içinde bulundurduğu unsurlar ve faktörler tarafından belirleneceğini ileri sürmektedir. Neoklasik büyüme modellerinin aksine, teknolojik gelişmeyi dışsal bir unsur olarak değil, modelin içinde içsel olarak ele alan bu yaklaşımlar, teknolojik değişimin her ekonomik sistemde farklı biçimlerde ortaya çıkabileceğini öne sürmektedir. Bu çerçevede içsel büyüme teorileri, bilgiye dayalı üretim süreçlerinde ölçüğe göre artan getirilerin varlığını varsayarak uzun vadeli ve sürdürülebilir büyümenin önünü açmaktadır (Odhiambo, 2022). Solow modelinin aksine sermaye, sadece fiziksel olarak görülmemiş aynı zamanda beşeri sermayenin de dahil edildiği bir sermaye anlayışı kabul edilmiştir. Bu bağlamda bilgi, yenilik, iş bölümü ve uzmanlaşma, yaparak öğrenme, beşeri sermaye, araştırma geliştirme, pozitif ölçek ekonomileri, alt yapı ve teknolojik gelişmeler büyümenin kaynakları olarak görülmüştür.

Romer, azalan verimler yarasını reddederek uzun dönemde sürekli büyümenin gerçekleşeceğini öne sürmüştür. Romer'e göre uzun dönemde fiziki ve beşeri sermaye stoku artışı hasıla oranını da sürekli artırmaktadır (Romer, 1986: 1002). Ayrıca Romer, kişi başına sermaye kavramı yerine "toplam sermaye stoku"nu kullanmıştır. Teknolojik gelişmeyi ise daha verimli bir üretimi mümkün kılan yeni bilgi ve bilgi stokunda oluşan artış olarak tanımlamıştır. Modelinde yeni bilginin önemini vurgulayarak araştırma teknolojisine yapılan yatırımın önemine dikkat çekmiştir (Shaw, 1992: 616). Sermaye birikiminin tetikleyicisi olarak teknolojik gelişmeler, teknolojik gelişmelerin kaynağı olarak ise bilgi birikimi yani beşeri sermaye

görülmüştür. Romer'e göre bilgi taşmaları ve dışsallıklar sonucunda fiziki sermaye birikiminin artması ile de sermayenin marjinal verimliliği azalmamaktadır (Romer, 1986: 1003). Romer'in modelinin Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ile gösterimi Denklem 6'da verilmiştir.

$$Y = K^\alpha (AL_Y)^{1-\alpha} \quad (6)$$

Denklem 6'da verilen Y çıktı miktarını, K sermaye birikimini, A yaratıcı fikir stokunu, L işgücünü ifade etmektedir.

Robert Lucas, 1988 yılında yayımladığı "Ekonomik Kalkınmanın Mekanikleri Üzerine" adlı çalışmasında, dışsallıklar ile içsel büyümeyi birleştiren yeni bir model geliştirmiştir. Lucas, ekonomik büyümenin geleneksel kaynaklarının yanı sıra modeline beşeri sermayeyi de dahil etmiştir. Beşeri sermaye, modelde diğer üretim faktörlerinin verimliliğini artıran önemli bir unsur olarak tanımlanmakta ve uzun vadeli ekonomik büyümenin temel unsuru olarak öne çıkmaktadır. Lucas'a göre, beşeri sermaye, bireylerin tercihlerine göre gelişen ve yeteneklerdeki artışla doğrudan ilişkili bir faktördür. Modelde, bireylerin üretim ve eğitim arasında nasıl zaman tahsis edecekleri kararını verdikleri bir ekonomik yapı ele alınmaktadır. Bireyler, zamanlarını beceri kazanmaya yönelik eğitim almaya ayırmayı tercih ettiklerinde, üretim sürecine katılmadıkları için mevcut tüketimlerini ertelemektedirler. Bu tüketim erteleme ise gelecekte daha yüksek tüketim yapma beklentisiyle sonuçlanmaktadır (Stimson vd., 2011; Aghion ve Howitt, 1997).

Lucas (1988), ekonomide sıfırdan sonsuza kadar değişen aynı h düzeyinde becerilere sahip N sayıda işçinin bulunduğunu varsaymaktadır. Bireyin boş zaman dışındaki mevcut üretime ayırdığı zamanın oranı modelde $u(h)$ ile temsil edilmektedir. Geriye kalan süre olan $1 - u(h)$, insan sermayesi birikimi için kullanılmaktadır. Üretim sürecindeki etkin emek birikimi ise;

$$N^e = uhN \quad (7)$$

Lucas'a göre Denklem 7'de verilen u işgücünün üretime harcadığı zamanı, h beceri düzeyi (beşeri sermaye), N işgücü arzını ifade etmektedir.

t zamanındaki üretim fonksiyonu;

$$Y = AK(t)^\beta [(u(t)h(t)L(t)]^{1-\beta} h_a(t)^\gamma \quad (8)$$

Denklem 8'deki A sabit olan teknoloji düzeyini, K toplam fiziki sermayeyi, $h(t)$ beşeri sermaye birikimini, $h_a(t)^{\gamma}$ beşeri sermayenin dış etkisini göstermektedir. Lucas'ın üretim fonksiyonu, insan sermayesine dayalı olarak artan getirileri göstermektedir (Lucas, 1988: 17-18). Lucas, beşeri sermayenin içsel etkisinin yanında dışsal bir etkisinin de olduğunu ifade etmiştir. İlk olarak eğitime zaman ayıran bireyin verimliliğini arttırırken aynı zamanda emeğin genel verimliliğini de arttırmaktadır (Stimson vd., 2011). Beşeri sermaye birikim fonksiyonu ise;

$$\dot{h} = h(t)\delta[1 - u(t)] \quad (9)$$

Denlem 9'a göre $u(t) = 1$ olduğu zaman işçiler bütün vakitlerini üretim yapmak için geçirirler ve yeteneklerini geliştirme fırsatı bulamazlar. Bu durumda beşeri sermaye stoku büyüme hızı sıfır olmaktadır. Ters durumda, yani $u(t) = 0$ olduğunda ise, işçiler bütün vakitlerini kendilerini geliştirmeye ayıracağı için beşeri sermaye birikim düzeyi en yüksek seviyede olmaktadır (Lucas, 1988: 18-19). Ancak Lucas eğitime ayrılan süreyi bireylerin tüketimlerini erteleme olarak gördüğünden devletin eğitimi desteklemesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca yaparak öğrenmeyi sermaye birikiminin bir yolu olarak görerek eğitim kadar önemli olduğunu ve bireyleri üretim sürecine dahil ettiğini söylemiştir (Stimson vd., 2011; Lucas 1988). Y yaparak öğrenme dikkate alındığında sermaye birikim fonksiyonu;

$$\dot{h} = h(t)\delta u(t) \quad (10)$$

Denklem 10'daki fonksiyon, ekonominin sürekli yeni ürünler yaratarak karşılaştırmalı üstünlük elde etmesine dayanmaktadır. Ekonomideki işgücünün zamanını mevcut üretime ayırdığını göstermektedir ve beşeri sermaye ekonomi için belirleyici olmaktan çıkarak azalan getiriye taahhüt etmektedir (Lucas, 1988).

1.2.3. Sermaye Birikiminin Gelir Dağılımı ve Sosyal Dışlanma ile İlişkisi

Bireyler yetenekleri ve yaşamları boyunca refah seviyesini önemli derecede etkileyen farklı miktarlarda maddi imkânlara sahip olarak doğmaktadırlar. Bireylerin yetenekleri ve doğuştan sahip oldukları maddi imkân arasında ilişki olsa da güçlü bir içsel ilişkinin olmadığı kabul edilmektedir (Chiu, 1998: 44). Ancak yine de maddi imkânın, bireylerin gelecekte yeteneklerini şekillendirme ve bu yetenekler sayesinde ne kadar başarılı olacağı üzerinde belirleyici etkisi vardır. Özellikle göreceli daha zengin bir ailede yetişen bir çocuk, yeteneklerinin gelişimini artırabilecek daha iyi

eğitim ve ğretim ile kendisinden göreceli fakir olan doğuştan daha yetenekli bir çocuğa göre süreç içinde avantaj sağlayacaktır. Eğitim, yeteneklerin etkin bir şekilde kullanılması için vazgeçilmez olmasına rağmen yine de herkes için az da olsa bir maliyet oluşturmaktadır. Dolayısıyla yoksul ailelerden ziyade daha zengin aileler için ucuz olması⁸ zengin aileler tarafından daha fazla satın alınmasını beraberinde getirecektir. Bu durum Romer (1986) tarafından beşeri sermayenin önemi kapsamında başlangıçtaki gelir dağılımının ekonomik büyüme üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Eđitim yoluyla daha fazla beşeri sermaye yaratan daha yetenekli bireylerin, gelir dağılımını yüksek gelirli gruplardan düşük gelirli gruplara doğru şekillendirmeleri, toplam beşeri sermayenin artmasına yol açmaktadır. Bu süreç, servet ve gelir dağılımı hareketliliği olarak tanımlanmakta ve başlangıçta daha düşük gelir düzeyine sahip olan ancak daha yüksek yeteneklere sahip bireylerin, zaman içinde servet ve gelir dağılımında daha yüksek gelir düzeyine sahip ancak daha az yetenekli bireyleri geride bırakma potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu durum, uzun vadede daha yetenekli bireylerin gelir düzeyindeki artışla birlikte ekonomik fırsatlar açısından daha yüksek bir konumda yer alacaklarını ve bunun da beşeri sermayenin toplam seviyesini yükselteceğini göstermektedir. Hareketliliđin düşük olduğu bir ekonomide, gelir dağılımının en düşük kesimini oluşturan bireylerin sürekli olarak yoksulluk içinde kalması, eşitsizliğin daha derinlemesine anlaşılmasını ve bu soruna yönelik politikaların geliştirilmesini gerekli kılmaktadır (García-Peňalosa ve Turnovsky, 2015: 1333). Böyle bir gelir yapısında, düşük yeteneklere sahip olan bireyler, yüksek gelirli grupta yer alıyor olsalar bile, gelirlerinin düşmesiyle eğitim alma isteklerini yitireceklerdir. Öte yandan, yüksek yeteneklere sahip olup düşük gelirli grupta yer alan bireyler, gelirlerinin artmasıyla birlikte eğitimin getirdiği maliyetlere katlanarak eğitim almaya daha istekli hale geleceklerdir. Bu bağlamda, gelir dağılımındaki eşitlik, toplam beşeri sermayenin artmasını sağlayarak daha yüksek bir ekonomik performansın ortaya çıkmasına katkıda bulunacaktır. Clarke da nitekim yaptiğı çalışmasının sonucunda eşitsizlik ve büyüme arasında negatif ve güçlü bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir (Clarke, 1995: 422-423). Bununla birlikte gelirin yeniden dağıtımı, toplum içindeki sosyal dışlanmaya maruz kalan bireylerin sayısının

⁸ Aynı zamanda sağlayacağı yarar açısından da ucuz olması anlamını ifade etmektedir.

azalmasını da sağlayacaktır (Chiu, 1998: 44). Kravis'in yaptığı çalışmanın temel bulgusu da zenginleşme ile beraber gelirin yeniden dağıtımında sosyal ve ekonomik adaletin sağlanacağına yönelik olmuştur (Kravis, 1960: 408).

Gelir dağılımının beşeri sermaye üzerindeki olumlu etkileri ile ekonomik büyüme ve sosyal dışlanma arasındaki ilişki, fiziki sermaye bağlamında değerlendirildiğinde farklı görüşlere yol açmaktadır. Gelir dağılımının, büyüme ve sanayileşme sürecindeki gelişimine yönelik ilgi ve çabalar sermaye birikimi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin nispeten ihmal edilmesine sebep olmuştur. Yaygın olarak kabul edilen görüşe göre yüksek gelirli kesimin yoksullara göre daha fazla tasarruf ettiği gerçeği gelir dağılımındaki daha büyük eşitsizliği yüksek tasarrufla ilişkilendirme eğilimindedir. Bu yaklaşım ihmal edilen gelir dağılımının tasarruf, yatırım ve sermaye birikimi üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Bu sebeple gelir dağılımının sermaye birikimi aracılığıyla beşeri sermaye üzerinde yarattığı olumlu etkinin aksine yoksulluğu azaltmak için zengin kesimden yoksul kesime doğru gelirin yeniden dağıtılmasına yönelik yapılan girişimler sermaye birikimini, gelir artışını ve istihdamı yavaşlatacağı, dolayısıyla ekonomi üzerinde uzun vadede olumsuz etkiler doğuracağı savunulmaktadır (Fields, 1989).

Geleneksel görüşe göre her ne kadar daha büyük gelir eşitsizliği zengin kesim için sermaye birikimini sağlıyor olsa da tüm gelir grupları dahil edildiğinde tasarruf ve yatırımı toplamda iki şekilde azaltabilmektedir. Birincisi, gelir eşitsizliği toplumda kutuplaşma ve hoşnutsuzluğa sebep olarak sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda istikrarsız bir ortam hazırlamaktadır. Bu istikrarsız ortam ise daha fazla istikrarsızlığa ve daha az büyüme ile sonuçlanacak bir döngüyü başlatmaktadır. Bununla birlikte, başarılı gelir yeniden dağıtım politikaları, sosyal, siyasal ve ekonomik istikrarsızlığı azaltarak sermaye birikimini ve büyümeyi destekleyebilmektedir. Bu kapsamda belirli bir gelir eşitsizliği olsa dahi yüksek kişi başına gelir ve nispeten düşük yoksulluk düzeyi⁹ ile istikrarsızlığın daha az belirgin olması beklenmektedir. Ortalama gelir düzeyinin düşük olduğu ve yoksulluğun yaygın olduğu durumlarda, gelir dağılımı nispeten adil olsa bile istikrarsızlık gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, eşitsizliğin sosyo-

⁹ Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nin Gini katsayısı bazı yoksul ülkeler kadar yüksek olmasına rağmen bu ülkelerin çoğundaki siyasi istikrarsızlığa sahip değildir. Gelirlerin arttığı ve yoksulluğun azaldığı durumda insanlar daha yüksek eşitsizliği genellikle tolere edebilmektedir. Dolayısıyla, eşitsizliğe yaygın bir yoksulluk eşlik etmiyorsa eşitsizliğin mutlaka daha fazla sosyo-politik istikrarsızlığa yol açtığı söylenemez.

politik istikrarsızlık ve büyüme üzerindeki etkisi, siyasi sistemin yapısına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. İkinci olarak, devlet müdahalesinin rolü de dikkate alınmalıdır. Gelir dağılımının çarpık olması, yeniden gelir dağıtım politikaların oluşturulması için hükümetler üzerinde sosyal ve politik baskı oluşturmaktadır. Yüksek düzeydeki eşitsizlik, hükümetlerin daha fazla vergi toplama yönünde adımlar atmasına yol açabilir. Bu tür politikalar sermayenin vergi sonrası getirisinde azalmaya yol açarak sermaye birikimini ve büyümeyi yavaşlatmaktadır (Alesina ve Rodrik, 1994).

Devlet müdahalesinin aynı zamanda eşitsiz varlık dağılımı ile de bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir. Sermaye piyasalarındaki aksaklıklar nedeniyle insanlar uzun vadeli yatırımları finanse etmek için gelecekteki kazançları karşılığında borç alamamakta ve kredilere teminat sağlayan varlıklar da dahil olmak üzere kendi kaynaklarına güvenmek zorunda kalmaktadırlar. Eşit olmayan varlık dağılımı sonucunda hükümetler üzerinde sermaye piyasalarına müdahale etme konusunda oluşan siyasi baskı, kaynak tahsisinde çarpıklıklara yol açarak yatırım ve büyümeyi azaltabilmektedir (Galor ve Zeira, 1993: 35-52). Dolayısıyla eşitsiz gelir dağılımından kaynaklanan siyasi baskılar, makroekonomik istikrar veya yatırım getirisi üzerindeki etkileri yoluyla yatırıma ve büyümeye zarar veren popülist politikalar ile sonuçlanabilmektedir. Ancak yine de uygulanacak politikalar her zaman olumsuzlukla sonuçlanmamaktadır. Daha iyi kamu eğitimi sağlamak için zenginlerin vergilendirilmesi gibi politikalarla hem eşitsizlik azaltılabilir hem de daha hızlı büyüme gerçekleştirilebilmektedir. Benzer şekilde, transfer harcamaları ile toplumdaki sosyal gerilimler ve istikrarsızlık azaltılarak yatırım ve büyüme sağlanabilmektedir. Bu bağlamda eşitsizliğin daha fazla olduğu toplumlarda ekonomik büyümenin, daha fazla yeniden gelir dağıtımını yaptıkları için değil, daha az yeniden dağıtım yaptıkları için düşük olduğunu söylemek mümkündür (Sala-i-Martin, 1992; Saint Paul ve Verdier, 1996: 719).

Gelir eşitsizliği, her durumda düşük gelirli kesimler lehine yeniden dağıtımcı politika uygulamalarına yol açmadığı gibi, yeniden dağıtım politikalarının varlığı da daima yüksek düzeyde bir gelir eşitsizliğine¹⁰ işaret etmemektedir. Gelişmekte olan

¹⁰ Japonya görece olarak gelir dağılımında yüksek eşitliğe sahip olmasına rağmen savaş sonrası dönemde endüstriyel ve kırsal bölgelerdeki küçük üreticiler lehine etkin yeniden dağıtım politikaları uygulayarak ekonomik büyümesini hızlandırmıştır.

Ülkelerin büyük bir kısmında, gelir dağılımının belirgin biçimde adaletsiz olmasına rağmen, uygulanan vergilendirme sistemleri genellikle azalan oranlı yapıdadır. Bu durum, gelir eğitsizliklerini azaltma amacı güden düzeltici politika araçları ile gelir dağılımı arasında doğrudan ve nedensel bir iliğki kurulamayacağını ortaya koymaktadır (UNCTAD, 1998: 63–68).

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİMİ VE SOSYAL DIŞLANMA

Tezin bu bölümünde birinci bölümde açıklanan kavramlar Türkiye özelinde incelenip değerlendirilecektir. Bu kapsamda Türkiye'deki sermaye birikim sürecinin, sosyal dışlanmanın ve gelir dağılımının tarihsel seyrine yer verilerek stilize gerçekler ortaya konulacaktır.

2.1. TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNİN KISA TARİHÇESİ

Türkiye'de sermaye birikim sürecinin sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesi, tarihsel arka planı oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısının incelenmesini gerekli kılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim yapısı büyük ölçüde tarıma dayalı olup, ticaret faaliyetleri ve bu yolla oluşan sermaye birikimi büyük oranda gayrimüslimlerin kontrolündedir. Bunun nedeni Müslüman-Türk nüfusunun dönemin modernleşme gelişmelerinden geri kalması şeklinde açıklanmaktadır. Osmanlı'nın son yılları itibarıyla artan dış borç yükü, Müslüman tüccar ve zanaatkârların sanayileşme sürecine uyum sağlayamaması, düşük tasarruf oranları ile birlikte etkin bir vergi sisteminin kurulamaması gibi yapısal sorunlar, sermaye birikiminin gerçekleşmesini engelleyen başlıca etkenler arasında yer almıştır. Ayrıca savaşların yol açtığı fiziki ve mali sermaye kayıplarına ek olarak nitelikli insan gücünün de yitirilmesi, Osmanlı ekonomisinin çöküş sürecini hızlandırmış ve nihai olarak imparatorluğun dağılmasına zemin hazırlamıştır.

2.1.1. 1923-1960 Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yılları itibarıyla yeterli sermaye birikimini sağlayamamış ve bunun sonucunda dünyadaki ekonomik gelişme hızının gerisinde kalmıştır. Bu olumsuz sermaye birikim sürecinin değiştirilebilmesi için devlet desteğine ihtiyaç duyulmuştur (Yılmaz ve Akıncı, 2012: 88). Nitekim özel sermayenin yetersizliğinde veya piyasanın başarısız olduğu sektörlerde devletin müdahalesi kaçınılmazdır ki günümüzde gelişmiş ülkelerin de sermaye birikim sürecinin devlet desteğiyle sağlandığı görülmektedir (Kepenek, 2014: 279). Kamu sektörü bu dönemde hem üretici hem tüketici rolünde olmuştur. Dolayısıyla hem özel sektörü yönlendirebilecek güce hem de tasarruf ve yatırım seviyesini belirleyecek etkiye sahiptir. Bu kapsamda özel girişimciliğin canlandırılması ve buna yönelik alt yapının hazırlanması için gerekli yasal düzenlemelerin sağlanması amaçlanmıştır. Ancak gelir

seviyesinin düşüklüğü, alt yapının istenilen düzeyde sağlanamaması, bilgi, nitelikli girişimci eksikliği gibi nedenlerle özel sektöre yönelik politikalarda beklenen sonuçlar elde edilememiştir. Bu sebeplerle sermaye birikiminin sağlanabilmesi için gerekli olan girişimci sınıf 1930'larla beraber devlet eliyle oluşturularak sermaye birikim süreci başlatılmıştır. Ancak özel sektörün yetersiz kalınacağı düşünülerek Kamu İktisadi Teşebbüs'leri (KİT) kurulmuştur.

Devletçilik anlayışının hâkim olduğu 1930 sonrası dönemde devlet bankalarının büyük bir rol aldığı kalkınma planları ile harekete geçilmiştir. Bu süreçte 1940'larda getirilen Varlık Vergisi gibi uygulamalarla da ticari sermaye birikiminin yönü devlet tarafından belirlenmiştir. Sümerbank ile sanayi planların uygulanmasına başlanmış ve ülkenin birçok yerine yatırımlar yapılmıştır. Kamunun yaptığı bu yatırımlarla küçük sanayiciler için sermaye birikimi sağlanırken devlet eliyle yapılan üretimlerle de özel ticaretin gelişmesine katkı sağlanmıştır. Ayrıca sermaye birikiminin yetersiz kaldığı durumlarda kamuca elde edilen tasarruflar ucuz banka kredileri şeklinde verilerek destek sağlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı ile kesintiye uğrayan ekonomi politikası bu dönemde karaborsanın önüne geçme ve fiyat istikrarını sağlamaya yönelik olmuştur. Savaş döneminde dış ticaret ile uğraşan kesim kıtlık rantı ile kaynaklardan büyük pay alarak önemli birikim elde etmişlerdir. Bu birikim ile ekonomiyi etkileyebilecek güce sahip olan özel kesim diğer kesimlerden ayrılarak merkezileşmiştir. Savaş döneminde olunması sebebiyle fiyat istikrarının sağlanması ve yoksullaşmanın önüne geçmek için Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu çıkarılsa da ekonomideki beklenen olumlu etkiyi gösterememiş; aksine ekonomide ve çalışma koşullarında olumsuz etkiler meydana getirmiştir. Uygulamadaki yanlışlıklar aynı zamanda "savaş zenginleri"ni ortaya çıkarırken diğer yandan başta memurlar, işçiler ve küçük çiftçiler olmak üzere halkın büyük kesimi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Benzer şekilde kamu gelirlerini artırmaya yönelik Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi de sermaye birikim sürecini olumsuz yönde etkileyerek ekonomide durgunluğa neden olmuştur. Söz konusu durgunluk¹¹ dönemin hâkim iktisat politikası olan devletçilik yaklaşımına yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuş ve bu yaklaşımın etkinliği kamuoyunda tartışmaya açılmıştır.

¹¹ 1946-1948 yılları.

Ekonomik gelişmedeki olumsuzluklar nedeniyle 1946 yılında İvedili Sanayi Planı hazırlanmış olsa da savaş sonrası dünyaya hâkim olan liberal anlayış ve ülke içinde güçlenen sermaye kesiminin istekleri doğrultusunda liberal anlayış temelinde 1947 yılında Türkiye İktisadi Kalkınma Planı kabul edilmiştir. Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin iktisadi politikasının yönünün belirlenmesi ve temel yapısının oluşturulmasına yönelik olarak hazırlanan plan, aynı zamanda Marshall Yardımları'ndan faydalanabilmek amacıyla düzenlenmiş bir rapor niteliği de taşımaktadır (Öztürk, 1987; Gülalp, 1993). Bu dönemde liberal ekonomik anlayışa geçişin kurumsal zemini, 1948 yılında çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kararnamesi ve 1950 yılında kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) ile atılmıştır. Bankacılık sektörünün hızla gelişmesi ile sektör, bir nevi devletin kalkınma politikalarının bir parçası olurken bankacılık-özel sektör ilişkisinde sermaye birikim sürecinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

2.1.2. 1960-1980 Dönemi

Sermaye birikimi 1950'lere kadar büyük ölçüde tarım ve ticaret sektörlerine dayalı olarak gerçekleşirken, 1960'lı yıllarla birlikte kalkınma ve sanayileşme düşüncesinin güç kazanmasıyla birlikte sanayi sektörüne yönelmiş ve esas gelişimini bu alanda göstermeye başlamıştır. Bu dönemde özellikle Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) aracılığıyla yerli ve yabancı özel sermayenin sanayi yatırımlarında etkin rol üstlenmesi teşvik edilmiş; bu amaçla sanayi kesimine yönelik orta ve uzun vadeli kredi mekanizmaları geliştirilmiştir. Kamu bankaları ile de düşük faizli ve uzun vadeli krediler ile özel sanayinin gelişmesi desteklenmiştir. Devlet Planlama Teşkilatının (1960) kurulması ile 1930'lu yıllardaki sanayi planların aksine daha kapsayıcı Beş Yıllık Kalkınma planları hazırlanmış ve bu süreçte devlet ekonomi içindeki ağırlığını¹² artırarak sermaye birikimin seyrinde¹³ belirleyici olmuştur. Sermayeye yönelik gümrük muafiyetleri, gümrük vergilerinin taksitlendirilmesi¹⁴, düşük faizle uzun vadeli kredilerin verilmesi, geliştirme ve teşvik fonlarının kurulması, ihracata vergi iadesi gibi uygulamalarla özel kesim desteklenmiştir.

¹² Aynı zamanda devletin ekonomi içinde önemli olması.

¹³ Devletin teşvik ve destekleyici politikalarla sermaye kesimine –özellikle sanayi kesimi- kaynak tahsisi sağlaması.

¹⁴ Yatırım mallarına yönelik.

Sermayenin iç kaynakları bağlamında fiilen dolaşımdaki para miktarı Birinci Kalkınma Planı döneminde %93,3 artarken İkinci Kalkınma Planı döneminde %83,9 artmıştır. Para miktarında gerçekleşen bu artışlar üretim miktarlarındaki artışların bir sonucu olarak değil aksine üretim dışı etmenlerdeki artışların bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Özellikle Üçüncü Kalkınma Planı döneminde izlenen para politikası anlayışı ilk üç planlı dönemde öngörülen “kararlı bir ekonomik gelişmenin” gereklerine uygun hareket edilmediğini göstermektedir. Merkez Bankası’nın yetkileri para politikasını daha etkin kullanabilmesi için 14 Ocak 1970 yılındaki 1221 sayılı yasa ile genişletilse de bankanın yönetiminde hükümetin belirleyici olması para politikasını hükümetlerin güncel sorunlarına yönelik kullanılmasıyla sonuçlanmıştır. Kamu tarafından sermaye birikimi 1970’lerle beraber vergilerin artırılmamasından dolayı Merkez Bankası’ndan alınan kredilerle sağlanmış ve bu dönemde Merkez Bankası tarafından kamuya verilen kredilerdeki artışlar özel kesime verilen kredilerdeki artışlardan daha fazla olmuştur (Kepenek, 2014: 154-155).

Planlı dönemlerde, kamu gelirlerini artırma amacı doğrultusunda vergilerin artırılması belirlenmiştir. Bu sayede yatırılabilir sermaye oluşumunun özel kesimin tasarrufuna bırakılmadan kamu kesimi tarafından sağlanması planlanmıştır. Ancak vergileme için öngörülen yasal düzenlemelerin¹⁵ yapılamaması sebebiyle kamu gelirleri planlanan düzeyde artırılmamıştır. Gelir ve kurumlar vergisinde etkinliğin sağlanamaması gelir vergisini maaş ve ücretlerden alınmasına yol açmıştır. Bu kapsamda kamu personellerinin maaş ve ücretlerindeki artıştan doğan kaynak gereksinimini karşılamak üzere 1970’te Finansman Yasası çıkarılmıştır.

Sermaye birikimini hızlandırmak amacıyla uygulanan maliye politikasının¹⁶ başarısı vergilendirilmeyen kazançların yeniden üretimde kullanılmasına bağlıdır. Vergilendirilmeyen gelirin ise yatırıma dönüşmesi kendiliğinden gerçekleşecek bir durum değildir. Dolayısıyla üç Kalkınma Planı dönemi sonrası kamu gelirleri etkinlik yönünden planlarda öngörülen düzeyde gerçekleşmemiştir. Kamunun sermaye birikimi başarısızlığının aksine odalar ve borsalar çatısı altında örgütlenen özel sermaye kesimi ise 1971 yılında Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği’ni kurmuştur. Aile şirketleri de holdingleşme sürecine girerek farklı alanlardaki

¹⁵ Kamu gelirlerini artırmak için 1960’lı ve 1970’te yapılan yasal düzenlemeler dolaylı vergilerin artırılmasına yönelik olmuştur.

¹⁶ Sermaye kazançlarının daha az vergilendirilmesi.

faaliyetlerini birleştirip sermayelerinin güçlenmesini sağlamışlardır. Ancak planlı dönem öncesinde ve başında amaçlanan dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması amacı ülke içindeki siyasal-ekonomik sorunlar ile dış şoklar¹⁷ sonucunda gerçekleştirilememiştir. Aksine şoklarla beraber ekonomide dış kaynak gereksinimi artarken, özel yabancı sermaye yatırımları da beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla 1960-1980 yılları arasında ithal ikamesine dayalı büyüme stratejisi benimsenerek aktif kamu müdahaleleriyle sermaye birikiminin artırılması amaçlanarak büyümenin hızlandırılması ve sanayinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak özellikle ilk üç beş yıllık planlı dönemin (1963-1977) sonunda ekonominin dış ödeme gücü aşırı sayılabilecek boyutlara ulaşmıştır (Kepenek, 2014: 167-168).

2.1.3. 1980 Sonrası

Türkiye’de 1980 yılında Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund - IMF) öncülüğünde ihracata dönük büyüme için serbestleşme politikası ile farklı bir sermaye birikim sürecine girilmiştir. Bu dönemde dışa açık büyüme stratejisi ile sermaye birikiminin piyasa koşulları¹⁸ çerçevesinde belirlenmesi benimsenmiştir. Kamu kesimi doğrudan üretim yapmaktan çekilerek altyapı yatırımlarına yönelmiştir. Sermaye birikiminin dışa açık ekonomiyle beraber dış talebin özel kesimin yatırımlarını uyarması ve doğrudan yabancı sermayenin de artmasıyla sağlanması amaçlanmıştır. Türkiye’nin 1980 sonrası dönemdeki sermaye birikim sürecindeki birikimlerinin daha net ortaya konulabilmesi için 1972-2003 dönemindeki sermaye birikimine yönelik veriler EK 1 ve 2’de sunulmuştur.

Toplam sabit sermaye stoku 1972-2003 yılları arasında yıllık ortalama %5,21 oranında artış gösterirken, 1980 sonrası değerlendirildiğinde ortalama büyüme hızı %4,12’ye düşmüştür. Sermaye birikim hızı 1972-1974 ve 1975-1979 yıllarında yıllık ortalama %8,29 ile %9,22 dolaylarında iken, 1980-1984 yıllarında yıllık ortalama %3,62’ye düşmüştür. Daha sonraki izleyen beşer yıllık dönemlerde¹⁹ sermaye birikim hızı %4,41; 5,23 ve 4,92 oranında gerçekleşirken, 2000’li²⁰ yıllarla beraber %2,16 oranında artış göstermiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile daha önce kullanılan ABD’nin tarım ürünleri fazlasından oluşan yardımlar 1970’li yıllarda ABD ile olan

¹⁷ Birinci petrol krizi (1973) ve ikinci petrol krizi (1979).

¹⁸ 1989 yılında sermaye hareketleri tümüyle serbestleştirilmiştir.

¹⁹ 1985-1989; 1990-1994; 1995-1999 dönemleri.

²⁰ 2000-2003 dönemi.

ilişkideki zayıflama sebebiyle bu dönemde hiç kullanılmamıştır. Döviz sıkıntısının yaşanmadığı 1975 yılına kadar ise Uluslararası Para Fonu ve Avrupa Para Birliği'nin²¹ sağladığı krediler kullanılmamıştır. Ele alınan dönem itibarıyla toplam sabit sermaye stokundaki artışların içerisinde bu yardımların olmaması bu anlamda önemlidir.

Sermaye birikiminin 1972-1974 ve 1975-1979 dönemlerinde ortalama hızı %8,29 ve %9,22 iken, yatırım beklentilerinin karşılanmaması sonucunda 1980-2003 yılları arasında sermaye birikimi hızında bir zayıflama gözlemlenmiş ve sektörel dağılımlarda önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. IMF tarafından uluslararası ödemeleri kolaylaştırmak için 1960'lı yılların sonunda geliştirilen Özel Çekme Hakları²² 1973-1978 planlı döneminde yeni bir dış kredi aracı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Asıl sermaye hareketi, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile bir önceki plan döneminin on katına çıkan kısa²³ ve orta vadeli kredilerin kullanımında görülmüştür. Yurt dışında çalışan işçilerin tasarruflarını yurt içine çekmeyi amaçlayan Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) olgusu faiz oranlarının yüksekliği ile aynı zamanda yabancı bankalar için de uygun bir yatırım alanı olmuştur. Ödeme güçlüklerinin görüldüğü 1978 yılı ile birlikte garanti miktarlarına getirilen tavan sonucunda DÇM büyümesi durmuştur. Bu yıla kadar sağlanan krediler 1973'te 225, 1974'te 145, 1975'te 999 1976'da 1781, 1977'de 2268 ve 1978'de de 3103 milyon dolar olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda planlı dönemde her ne kadar sermaye girişine odaklanılsa da aslında dış ödeme hesaplarında artı olarak gösterilen sermayenin uzun dönemdeki anapara ve faiz olarak geri ödenmesi gerçeği dış borçların arttığını göstermektedir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile artan dış kaynak gereksinimi ve bu kaynakların sermaye birikimine doğrudan katkısı ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'nin elde ettiği döviz kaynaklarını kullanma biçimine göre belirlenmektedir. Özellikle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile artan özel yabancı sermaye girişi 1968-1972 ile 1973-1978 döneminde daha da artarken yabancı sermayeyi çekmek için yapılan uygulamalarla kâr transferleri şeklinde çıkışları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla kâr transferi, yabancı sermaye girişi oranının

²¹ Economic and Monetary Union of the European Union

²² Special Drawing Rights (SDR)

²³ Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) olarak adlandırılan bu krediler TL'nin yabancı paralar karşısında değer kaybından doğacak zararların TCMB tarafından karşılanmasının garanti edilmesiyle yabancı sermayedarların Türkiye'deki ticari bankalarda belirli süre birikim hesabı açmalarını teşvik etme amacıyla ortaya çıkmıştır.

sürekli artması yabancı özel sermayenin ülkenin sermaye birikimine net sayısal katkısının sürekli azaldığını ifade etmektedir. Ancak kâr transferi olarak ülke ekonomisinden para çıkışları olmasa dahi yabancı özel sermayenin sayısal büyüklüğü yanında kullanıldığı sektör, harekete geçirdiği yerli sermaye ve üretim teknolojisi ile niteliği bağlamında ekonomiye olan etkisi de aynı şekilde önemlidir. Bu kapsamda Türkiye ekonomisinin 1972 yılı itibarıyla toplam sermaye stokunun sektörel ve dönemsel dağılımı Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Dönemler İtibarıyla Sabit Sermaye Stokunun Sektörlere Göre Dağılımı (%)

	1972-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2003
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tarım	7,92	7,64	7,17	6,65	5,61	4,88	4,49
Sanayi	36,94	40,60	42,25	39,23	32,82	27,92	25,99
Madencilik	2,73	2,83	3,36	3,53	2,67	1,83	1,41
İmalat Sanayii	28,99	32,11	31,41	26,77	21,68	19,31	17,97
Elektrik, Gaz ve Su	5,22	5,65	7,48	8,93	8,47	6,78	6,60
Hizmetler	55,14	51,77	50,57	54,11	61,58	67,19	69,52
Ulaştırma-Haberleşme	11,24	12,52	13,17	14,81	16,03	17,51	19,64
Turizm*	0,47	0,49	0,51	0,99	1,96	2,27	2,82
Konut	32,31	29,34	28,56	29,61	33,96	36,70	34,02
Eğitim*	2,68	2,39	2,06	1,97	2,20	2,47	3,21
Sağlık*	0,83	0,85	0,86	0,88	1,14	1,73	2,54
Diğer Hizmetler*	7,59	6,18	5,41	5,86	6,28	6,51	7,29

* Yatırıma ilişkin veri eksiklikleri nedeniyle, turizm sektörüne ait sermaye stoku verileri 1990 yılından itibaren, eğitim ve sağlık sektörlerine ait sermaye stoku verileri ise 1982 yılından itibaren başlamaktadır. Bu yıllardan önceki dönemlerde söz konusu sektörlerdeki sermaye stokunun bir kısmı, “diğer hizmetler” sektörü altında sınıflandırılmıştır.

Kaynak: Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005)

Tablo 3 incelendiğinde en fazla ağırlığın olduğu sektörler hizmetler, sanayi ve tarım sektörleri şeklinde sıralanmaktadır. Hizmetler sektörünün toplam sabit sermaye stoku içerisindeki payı 1980-1984 dönemine kadar azalırken, 1985-1989 dönemi itibarıyla artmaya başlamış ve tüm sektörler içerisinde toplam sabit sermaye stoku içerisindeki payı en fazla olan sektör olmuştur. Ele alınan dönemler itibarıyla hizmetler sektörünün payı sırasıyla %55,14; 51,77; 50,57; 54,11; 61,58; 67,19 ve 69,52 olmuştur. Sanayi sektörünün toplam sabit sermaye stoku içerisindeki payındaki değişim ise hizmetler sektörünün aksine 1980’li yılların başına kadar artmış ancak yıllar içerisinde sürekli azalış göstererek 2003 yılına gelindiğinde 1972 yılındaki

%36,94'lük payının dahi oldukça gerisine (%25,99) düşmüştür. Yabancı özel sermaye de genellikle 1980 yılın itibarıyla sanayide yoğunlaşmıştır. Bu süreçte yabancı sermaye miktarı artmasına karşın ortaklık sayısı ise sınırlı da olsa bir miktar azalmıştır²⁴. Sanayi sektörünün toplam sermaye stoku içerisindeki payında görülen bu değişimde imalat sanayiinin yıllar içinde gösterdiği performans etkili olmuştur. Daha sonraki yıllarda sermaye hareketinin serbestleştirilmesi ile iç ve dış borçlanma hacmi daha da artmıştır. Uluslararası finansal sermayenin ülke içinde bulunduğu bu serbestlik sanayi sektöründeki cari açık sorununu daha da büyütürken kamunun krizler sonucundaki ekonomiyi canlandırmak için daha da borçlanması hem iç hem de dış borçlanmayı artırmıştır. Uluslararası sermayenin kısa vadedeki fazla kazanma anlayışı ani döviz hareketleri oluşturarak 1989 yılında kısa vadede faiz oranlarının yükselmesine yol açmıştır. Merkez Bankası 1990'larda kısa vadeli faiz oranlarından ziyade döviz hareketlerine odaklanarak enflasyonu kontrol altına almak istese de ülke içindeki serbest uluslararası sermaye hareketleri döviz ve enflasyonun kontrol altına alınmasına olanak tanımamıştır.

Küresel sermaye hareketlerine 1989 yılında tanınan sınırsız serbestlik üç büyük ekonomik krizle sonuçlanmıştır. Döviz kurlarındaki ani hareketler, artan borçlar ve cari açık 1994 ve 1999 yıllarında IMF ile stand-by anlaşmalarının yapılmasına zorlamıştır. Uluslararası sermaye 1989-1993 yılları arasında döviz kurunun hareketlerinden kazanç elde ederken 1994 yılındaki reel kur politikası²⁵ sonucunda Türk lirasının (TL)'nin yüksek faiz getirilerinden kazanç sağlamıştır. Yüksek faizle borçlanma iç ve dış borcu artırırken aynı zamanda sabit sermaye yatırımlarını da olumsuz etkileyerek ekonomik durgunluğa, enflasyona ve yeni krizlere yol açmıştır.

Bütçe açıklarının finansmanı daha yüksek getiriler sunan hazine bono ve tahvilleri ile sağlanmıştır. Ancak hem ulusal hem de uluslararası sermayenin birikimlerini devlet kağıtlarına yönlendirmesi, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemiş ve büyüme hızında bir yavaşlama²⁶ meydana gelmiştir. Diğer taraftan, kazançlarını yurt dışına transfer eden uluslararası sermayedarlar, yüksek faiz oranları karşılığında yeniden ekonomiye katılım sağlamışlardır. Bu süreçte, küresel

²⁴ 1973'te 118 firma iken, 1978'de 97 firmaya düşmüştür.

²⁵ Devalüasyon ve enflasyon hemen hemen aynı oranda artmıştır.

²⁶ Özellikle yerel bankaların bankacılık işlevlerinden biri olan piyasaya kredi sağlamak koşulu yerine devlet kağıtlarına yatırması sonucu bu yavaşlama gerçekleşmiştir (Kepenek, 2014: 213).

ekonomideki olumsuz gelişmeler ve artan bütçe açıkları, Türkiye'de yeni bir ekonomik krize yol açmıştır (Kepenek, 2014: 213-215).

Tarım sektörünün toplam sabit sermaye stoku içerisindeki payında ise sürekli azalış görülmüş ve dönem başlangıcında %7,92 olan payı ele alınan dönem sonunda %4,49'a düşmüştür. Türkiye'nin Kalkınma Planları çerçevesinde başlatılan sermaye birikim sürecine ilişkin sektörel bazda sermaye birikim hızlarının 1972-2003 dönemi arasındaki artışları, EK 3'te sunulmuştur. EK 3'teki veriler doğrultusunda sanayi sektöründe 1980 öncesi dönemde sermaye stok artış oranları sırasıyla %10,68 ve 11,33 iken, ilerleyen dönemlerde artış oranı %3,93; 1,52; 1,38; 2,34 ve 0,98 şeklinde gerçekleşmiştir. Sanayi sektöründe 1980'li yılların ortasından itibaren %1,5 ile 2,5 arasında seyreden sermaye birikim artış oranında en belirgin gerileme madencilik ile imalat sanayiinde görülmüştür. Madencilik sektöründeki sermaye birikim artış oranı 1980 öncesine göre düşse de yine de 1980-1984 döneminde %7,46 1985-1989 döneminde ise %2,41 artış göstermiş, daha sonraki üç dönemde ise sırasıyla %1,68; %2,34 ve %2,57 küçülmüştür. İmalat sanayiindeki sermaye birikim artış oranı sadece 1985-1989 döneminde %0,24 küçülürken diğer dönemlerde %1,76; 2,99 ve 0,98 oranında artmıştır.

Tarım sektörünün de sermaye birikim hızında ciddi bir yavaşlama görülmektedir. Bu sektördeki sermaye birikim hızları 1980 öncesi her iki dönemde sırasıyla %6,11 ile %8,02 şeklinde artış gösterirken, sermaye birikim hızındaki artış oranı 1980-1984 döneminde %3,15'e 1985-1989 döneminde %1,57'ye ve 1990-1994 döneminde %1,25' kadar düşmüştür. Daha sonraki dönemde sermaye birikim hızındaki artış %3,01 olsa da 2000-2003 döneminde artış hızı yine yavaşlamış ve %0,01 oranında gerçekleşmiştir.

Hizmetler sektöründeki sermaye birikim hızındaki artış oranı 1972-2003 döneminde ortalama yıllık olarak %5,98 oranında gerçekleşirken, bu oran 1972-1979 dönemlerinde yıllık ortalama %7,43, 1980-2003 döneminde ise yıllık ortalama %5,51 oranında gerçekleşmiştir. Hizmetler sektöründeki toplam sermaye stoku oranı 1972-1974 ile 1975-1979 dönemlerinde sırasıyla %7,03 ve 7,83 oranında artarken, 1980-1984 döneminde artış hızı önceki dönemlere göre gerileyerek %3,42 oranında artmıştır. Daha sonraki izleyen üç dönemde 1980 öncesi dönemdeki sermaye birikim hızlarına ulaşılmış ancak 2000-2003 döneminde artış hızı yine yavaşlayarak %2,76

olarak gerçekleşmiştir. Hizmetler sektöründeki turizm, ulaştırma ve haberleşme ile sağlık sektörü ele alınan dönemler itibarıyla genellikle²⁷ ortalamanın üstünde olmuştur. Eğitim sektöründeki sermaye birikim hızı ise 1990'lı yıllarla beraber artmaya başlamış ve 2003 yılının sonunda yıllık ortalama %7,98 oranında gerçekleşmiştir.

Türkiye'de ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesinde gerekli kaynak 1970'ler sonrasında 2000'lere kadar sermaye birikimi tarafından sağlanmıştır. Bu dönem için Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH)'de ortalama %4,02'lik büyüme gerçekleştirilirken, GSYH'deki bu artışın %72,3'ü sermaye büyümesinden, %21'i istihdam artışından, %6,5'i ise toplam faktör verimliliğinden sağlanmıştır (Saygılı vd., 2001). Türkiye'deki 1972-2000 dönemi için büyümenin kaynaklarına ilişkin veriler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Türkiye'de Dönemler İtibarıyla Büyümenin Kaynakları 1972-2000 (%)

Türkiye	GSYİH Büyümesi	Sermaye Stoku	İstihdam Artışı	Toplam Faktör Verimliliği (TFV)
1972-1991	4,38	70,1	20,0	9,5
1992-2000	3,24	79,0	23,8	-2,1
1972-2000	4,02	72,3	21,0	6,5

Kaynak: Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005)

Dünya genelinde 1970'li yıllarda kapitalist sermaye birikim sürecinin girdiği krizi aşmaya yönelik geliştirilen Neo-Liberal politikaların 1980'li yıllarda geç kapitalistleşen ülkeler için uygulanması, 1980'lerle başlayan Washington Konsensüsü ve 1990'ların sonlarında geliştirilen Post Washington Konsensüsü olarak adlandırılmıştır. Washington Konsensüsü, erken kapitalistleşen ülkeler ile geç kapitalistleşen ülkelerdeki sermaye birikim sürecinin uyumlaştırılmasını ifade etmektedir. Bu kapsamda mali disiplinin sağlanması, kamu harcamalarında yüksek gelir getiren alanların önceliklendirilmesi, vergi reformu, ticari faaliyetlerin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, rekabetçi döviz kuru politikaları, mülkiyet haklarının güvence altına alınması, özelleştirme ve düzenlemelerin gevşetilmesi gibi zorunluluklar belirlenmiştir. Getirilen kuralların az gelişmiş ülkeler için bir yaptırım olmadığı aksine erken kapitalistleşmiş ülkeler için de uygulandığı belirtilmektedir.

²⁷ 1985-1989 döneminde hizmetler sektöründeki sermaye birikim hızındaki ortalama artış oranı %6,94 iken ulaştırma ve haberleşme sektörü bu dönemde %6,38 oranında sağlık sektörü ise %5,43 oranında artmıştır. 1990-1994 döneminde ise hizmetler sektöründeki sermaye birikim hızındaki ortalama artış oranı %7,80 iken ulaştırma ve haberleşme sektöründe bu dönemki artış oranı %7,48 olmuştur (Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu, 2005).

Post-Washington Konsensüsü, 1990'ların sonlarında Doğu Asya ülkeleri ile Rusya, Arjantin ve Türkiye gibi ülkelerin yaşadığı krizlerin ardından, Neo-Liberal politikaları piyasa dışı faktörleri de kapsayacak şekilde genişleten ve sosyal normlar ile kurumsal yapıları daha fazla ön plana çıkaran bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Washington Konsensüsü ile kaldırılan kurumsal yapıların yerine Post Washington Konsensüsü ile yeni kurumsal yapılar oluşturulmuştur. Enflasyon hedeflemesinde araç olarak kullanılan ve uzun bir süre devam eden yüksek reel faiz politikasının sağladığı kazanç ve 2001 krizi sonrası uygulanmaya başlanan makroekonomik politikalar doğrultusunda yapılan özelleştirmeler 2000'li yıllarla beraber Türkiye'yi küresel sermaye hareketleri için gerek kısa gerekse uzun dönemde cazip ülke haline getirmiştir. Bu sermaye hareketleri Türkiye'nin bir yandan yüksek büyüme oranlarını gerçekleştirebilmesi için gerekli olan finansmanını sağlarken, bir yandan da finans dışı kesimin yüksek oranlarda dış borcunun olmasına yol açmıştır. Sermaye hareketine bağlı olarak aşırı değerli reel döviz kurları ise Türkiye'nin talep ve üretim sürecini ithalata yönlendirerek bu dönemdeki üretim sürecinin ara malı ve sermaye mallarının ithalatı ile gerçekleşmesine ortam hazırlamıştır. Yabancı sermayenin girişiyle beraber Türk lirasının değerlenmesi firmaları ara ve yatırım mallarının ithaline yönlendirerek yerli üretimi baskılamıştır (Yeldan, 2017: 119-120). Üretimde azalma ile sonuçlanan yabancı sermaye girişleri daha çok inşaat sektöründe ve gayrimenkul faaliyetlerinde görülmüştür. İnşaat sektöründeki sermaye girişleri arzı desteklemesi yönüyle şirketlerin finansmanını sağlarken, finansallaşmanın tabana yayılması ile de talebi artırıcı etki oluşturmuştur. Finansal araçların gelişimi ve ulaşımının kolaylaşması sermaye girişlerinin gayrimenkul faaliyetlerinde ve inşaat sektöründe büyümenin gerçekleşmesini sağlamıştır (Orhangazi, 2019: 120). Yabancı sermayenin büyüme sürecinde finansman kaynağı olarak görülmesi birçok yapısal ve kurumsal reformları beraberinde getirmiştir. Özellikle Merkez Bankası'nın bağımsızlaştırılarak temel amacının enflasyon hedeflemesi olarak belirlenmesi ile uluslararası sermaye için güven ortamı oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra, Türkiye'de kamu maliyesi ve kamu yönetimi, 1998 ile Mayıs 2008 arasındaki dönemde, IMF'in "tam gözetim ve denetimi" altında, finansal sermayenin çıkarlarına uygun, hesap verebilirlik ve uluslararası standartlara uyum sağlanarak yeniden yapılandırılmıştır (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2012: 13).

Türkiye ekonomisi için 2008-2009 küresel finans kriz döneminde görülen sermaye hareketlerindeki yavaşlama özellikle kriz sonrası dönemde ABD, AB ve Japonya merkez bankaları tarafından gerçekleştirilen parasal genişleme politikaları ile tekrar hızlanarak 2018 krizine kadar Türkiye ekonomisinin büyümesinde yardımcı olmuştur. Bu süreçte merkez bankaları tarafından uygulanan sifıra yakın düşük faizler Türkiye'nin ucuz kredi elde etmesine olanak sağlayarak iç talebi desteklemiş ve sermaye girişleri sonucunda da finansal ve özellikle gayrimenkul piyasalarındaki hızlı genişleme ile büyüme gerçekleştirilmiştir (Taymaz ve Voyvoda, 2023: 34).

2.2. TÜRKİYE'DE SOSYAL DIŞLANMA, GELİR DAĞILIMI VE STİLİZE GERÇEKLER

Gelir dağılımındaki eşitsizlik veya bozulma hem ulusal hem de bölgesel düzeyde değil, aynı zamanda küresel ölçekte de önemli bir sorun haline gelmiştir. Gelir dağılımı sorunu 1980'lerle birlikte, ekonomik bir mesele olmaktan çıkıp, politik ve sosyal bir boyut kazanarak daha geniş bir kapsamda ele alınmaya başlanmıştır. Gelir dağılımı, sadece ekonomik eşitsizlikle değil, aynı zamanda gelir yoksulluğu, sosyal imkân yoksulluğu ve insani yoksulluk gibi yeni kavramlarla tanımlanarak daha derinlemesine incelenmiştir.

Sosyal dışlanmanın ortaya çıkmasında belirleyici faktörlerden biri, düzenli gelire sahip olamama durumu ve gelir dağılımındaki eşitsizliklerdir. Bu durum, sosyal dışlanmanın hem bir nedeni hem de sonucudur (Mitchell, 2000: 358). Düzenli bir gelire sahip olmak, yalnızca gelir dağılımı ve ekonomik kazanç açısından değil, aynı zamanda bireylerin toplumla bütünleşmesi açısından da gerekli bir mekanizmadır. Bireyler, elde ettikleri gelir aracılığıyla temel ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra sosyal ilişkilerini geliştirme olanağı da edinmektedir. Gelir dağılımı ile sosyal dışlanma arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalarda, sosyal dışlanma genellikle refah düzeyi ve kişi başına düşen gelirle ilişkilendirilmektedir. Gelir dağılımındaki eşitsizliğe bağlı olarak, gelir ve refah düzeyindeki farklılıklar, cinsiyet, etnik köken ve engellilik gibi dezavantajlı grupları ya da bireyleri toplumsal ve ekonomik süreçlerden dışlamaktadır. Bu bağlamda, bir toplumda gelir dağılımının adil olması ve bireylerin asgari gelir seviyesinin altına düşmemesi, eşitsizliğin azaltılması ve düşük gelirli kesimlerin gelirlerinin artırılması, toplumsal huzurun sağlanması ve sürdürülmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, gelir dağılımındaki eşitsizlik,

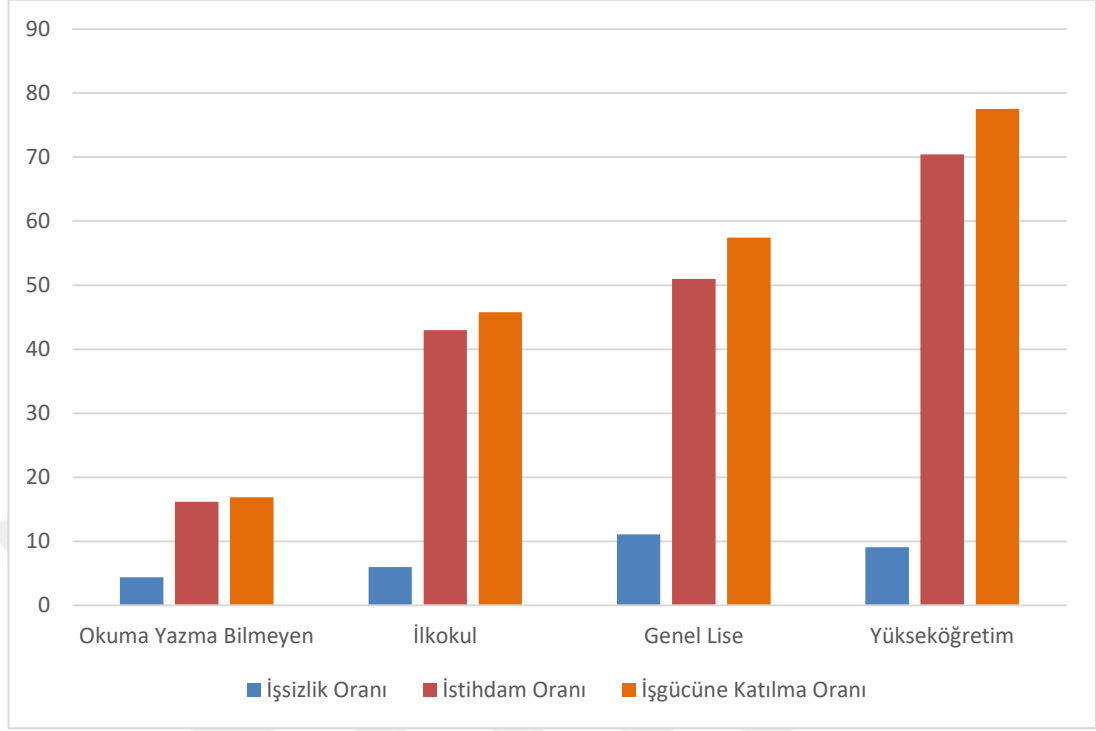
toplumsal dayanışma duygusunu zayıflatarak ekonomik ve sosyal sorunlara yol açmaktadır (Paskov ve Dewilde, 2012: 416).

Gelir dağılımı kavramı Türkiye’de her zaman gündemde olmuş ve 1960’tan itibaren hazırlanan beş yıllık kalkınma planlarında da gelirin dengesiz dağılımına vurgu yapılarak iyileştirilmesine yönelik çalışmaların yapılması önerilmiştir. Kalkınma planlarında gelir dağılımında artan eşitsizliğin önlenmesi önceliklendirilerek 1961 ve 1982 Anayasaları ile “sosyal adalet” ve “sosyal devlet” anlayışı benimsenmiş, gelir dağılımı ile ilgili uygulanacak politikalarla devlete görev yüklenmiştir. Türkiye’de 1980’li yıllara kadar kent ve köy arasındaki farklar üzerinden şekillenen gelir dağılımındaki eşitsizlik, 1980 sonrasında uygulanan ekonomik ve sosyal politikalar doğrultusunda kalkınma planlarında alınan tedbirlere rağmen daha da derinleşmiştir. Son yıllarda, Türkiye ekonomisinde döviz kurlarındaki artış ve buna bağlı olarak yüksek fiyat seviyelerinin ortaya çıkması, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri daha belirgin hale getirmiştir. Bu eşitsizlikler, eğitim, cinsiyet ve yaş gibi faktörler temelinde bireyler ve haneler arasındaki farklılıkları ön plana çıkarmış, dolayısıyla sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin derinleşmesine neden olmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı, 2001, 2007)

2.2.1. Türkiye’de Stilize Gerçekler ve Sosyal Dışlanma

Türkiye’de işgücü piyasasına katılım oranları, eğitim düzeyi, yaş grupları ve cinsiyet gibi sosyo-demografik faktörlere bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda, düşük eğitim düzeyi, genç nüfusun işgücü piyasasına geçişte karşılaştığı zorluklar ve kadınların katılım oranlarının düşüklüğü, istihdam ve gelir dağılımı açısından önemli eşitsizliklere yol açmaktadır. Özellikle bu dinamikler, bireylerin işgücü piyasası dışında kalma riskini artırarak sosyal dışlanma olgusunu derinleştirmektedir. Türkiye için bu bağlamda ele alınan istatistikler, işgücü piyasasındaki yapısal sorunların yanı sıra sosyal politika önceliklerini de belirlemek açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda Türkiye için stilize gerçekler olarak eğitim, yaş ve cinsiyet bağlamında işgücü piyasasına katılım ve buna bağlı olarak sosyal dışlanma istatistikleri sırasıyla Şekil 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ve 9’da sunulmuştur.

Şekil 2: Türkiye’de 2024 Yılı Eğitim ve İşsizlik Oranları

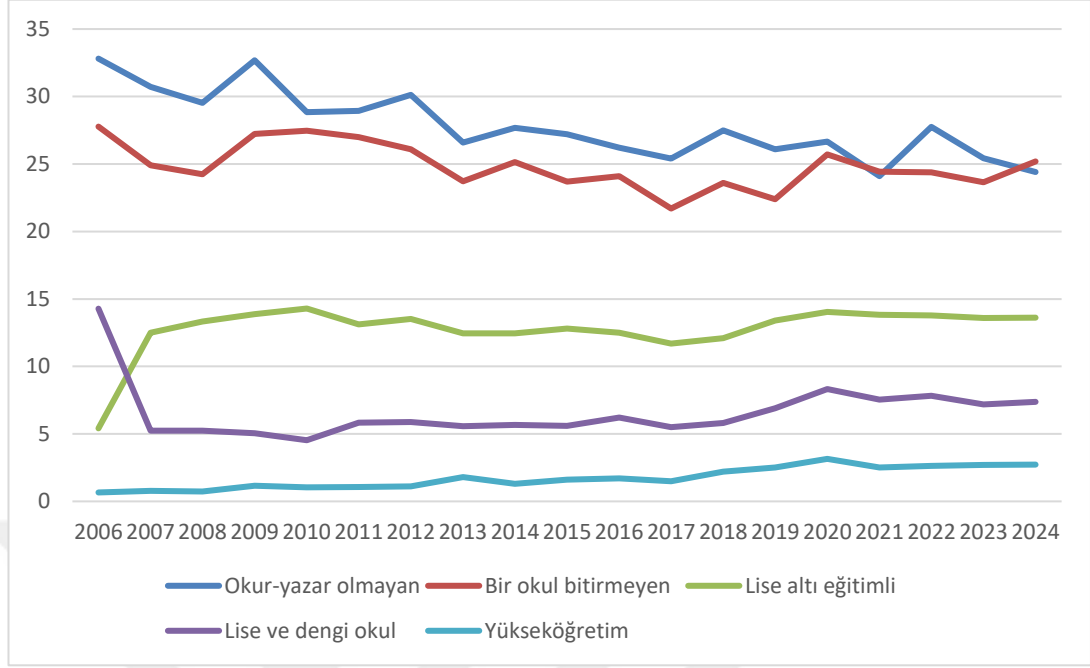

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 2’deki eğitim düzeyine göre işsizlik oranı okuma yazma bilmeyenlerde %4,4; ilkokul mezunlarında %6,0; genel lise mezunlarında 11,1 iken, yükseköğretim mezunlarında %9,1’dir. İstihdam oranları ise okuma yazma bilmeyenlerde %16,2; ilkokul mezunlarında %43,0; genel lise mezunlarında %51,0 ve yükseköğretim mezunlarında %70,4 olarak gerçekleşmişken, işgücüne katılma oranı okuma yazma bilmeyenlerde %16,9; ilkokul mezunlarında %45,8; genel lise mezunlarında %57,4 ve yükseköğretim mezunlarında %77,5 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 2, eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte bireylerin istihdam ve işgücüne katılma oranlarının arttığını ortaya koymaktadır. Şekil 2’de dikkat çeken önemli bir bulgu, eğitim düzeyinin artmasıyla işsizlik oranının azalacağı yönündeki genel beklentinin aksine bir sonucun ortaya çıkmasıdır. Bu durum, oranlardan ziyade mutlak sayılar dikkate alındığında, işgücü piyasasında daha yüksek eğitim düzeyine sahip bireylerin sayıca daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Eğitimin bireylerin yaşam standardına etkisini göstermek adına bir diğer gösterge olarak eğitim durumuna göre yoksulluk verileri Şekil 3’te verilmiştir.

Şekil 3: Eğitim Durumuna Göre Yoksulluk Oranı

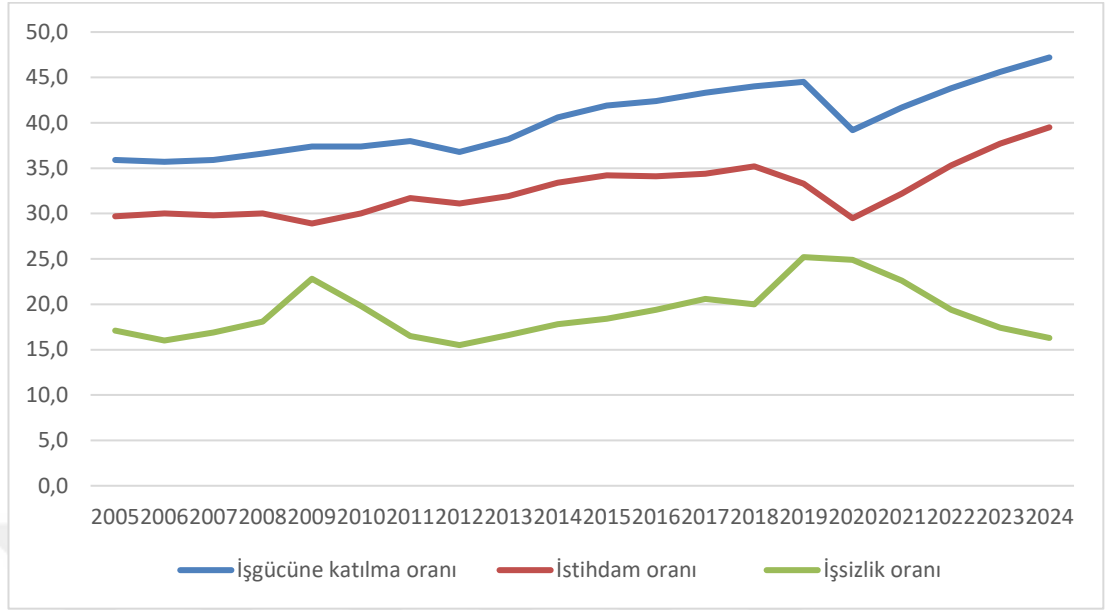

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 3'te, 2024 yılı itibarıyla eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert medyan gelirinin %50'si esas alınarak hesaplanan göreceli yoksulluk oranlarına göre; okur-yazar olmayan bireylerin %24,41'i, herhangi bir okul bitirmemiş olanların %25,2'si, lise altı eğitim düzeyine sahip bireylerin %13,62'si, lise ve dengi okul mezunlarının ise %7,38'i yoksul olarak sınıflandırılmıştır. Yükseköğretim mezunları ise %2,72 ile en düşük yoksulluk oranına sahip grubu oluşturmaktadır. Bu bulgular, bireylerin yoksulluk riskinin eğitim düzeyiyle ters yönlü bir ilişki içerisinde olduğunu ve eğitim seviyesi arttıkça yoksullaşma olasılığının belirgin biçimde azaldığını ortaya koymaktadır.

Sosyal dışlanma ve yaş arasındaki ilişki gençlerin temel işgücü ve karşılaştığı sosyal dışlanma istatistikleri bağlamında Şekil 4 ve 5'te verilmiştir.

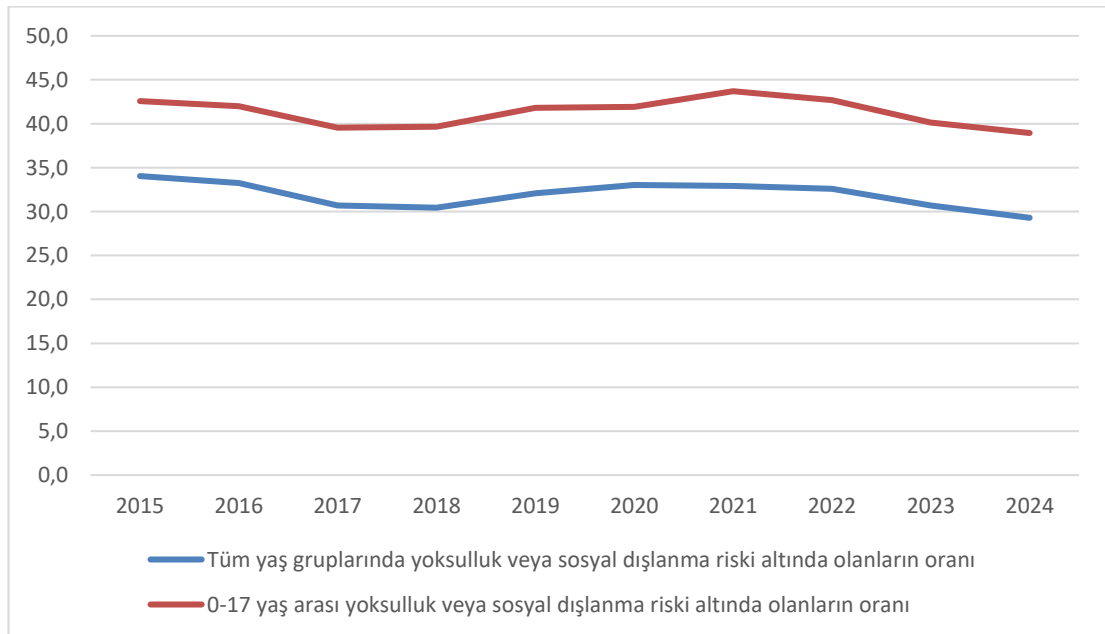
Şekil 4: Türkiye’de Gençlerin (15-24 Yaş) Temel İşgücü Göstergeleri (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 4’te yer alan temel işgücü göstergelerine göre, 15-24 yaş aralığındaki genç nüfusta 2024 yılı itibarıyla işgücüne katılım oranı %47,2, istihdam oranı ise %39,5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yaş grubunda işsizlik oranı, bir önceki yıla kıyasla 1,1 puanlık bir azalma göstererek %16,3 düzeyine gerilemiştir.

Şekil 5: Tüm Yaş Gruplarında ve 0-17 Yaş Arası Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı

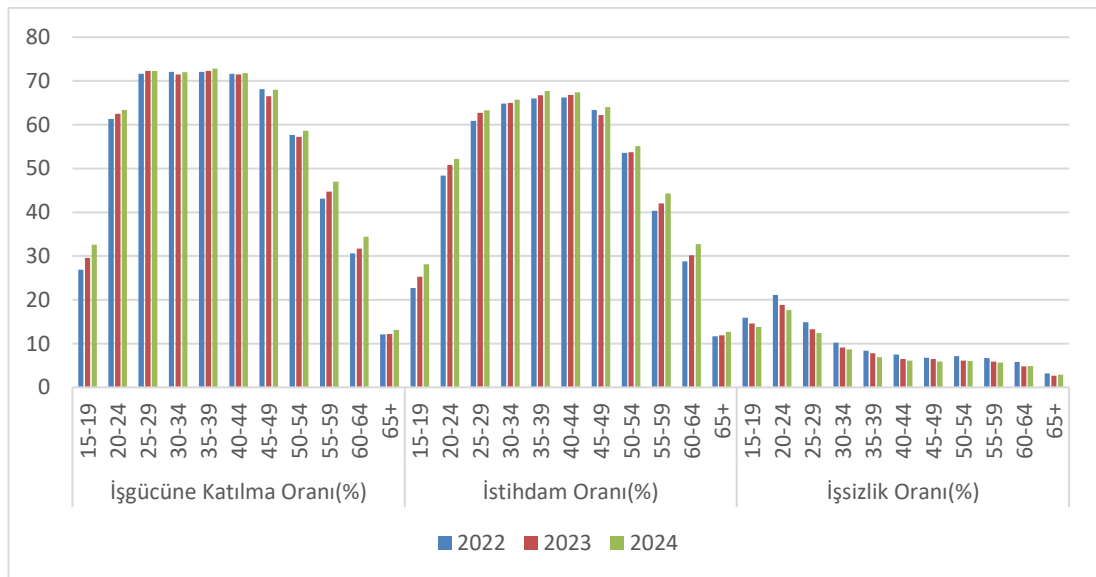

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 5'te yer alan 2024 yılı verilerine göre, fertlerin %29,3'ü yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında bulunmaktadır. Bu oran, yaş grupları itibarıyla incelendiğinde, 0–17 yaş grubunda %38,9 gibi daha yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir. Zaman serisi verileri incelendiğinde genel nüfus ve 0–17 yaş grubunda benzer eğilimlerin izlendiği görülmektedir. Buna göre, 2015–2018 döneminde söz konusu risk oranlarında belirgin bir azalma gözlenirken, 2018–2022 arasında artış eğilimi baskın hale gelmiş; ancak 2022 yılı itibarıyla her iki grup için de yeniden düşüş eğilimi kaydedilmiştir. Bu dinamik, yoksulluk ve sosyal dışlanma riskinin yaşa bağlı farklılaşmasının yanı sıra, dönemsel sosyoekonomik dalgalanmalardan her iki grubun da benzer şekilde etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Dışlanma ile karşı karşıya kalan bir diğer grup fiziksel yoksunluklar sonucu işgücü piyasalarından uzaklaşan yaşlı bireylerdir. Yaşlılık dönemi, diğer yaş dönemlerine kıyasla daha yüksek risk taşıyan bir süreçtir. Bu grup, işgücü piyasasında talep görmeyen emek arz eden bireyler olarak yer almaktadır. Toplumda yaşlıların bağımlı ve yetersiz olarak görülmesi, mesleki eğitim ve yeni beceriler kazandırma sürecinin zorluğu ve bu bireylerin çalışma hayatında üretken olamayacakları düşüncesi, yaşlıların işgücü piyasasına erişimlerini daha da zorlaştırmaktadır (Scharf vd., 2001: 304; Kneale, 2012: 7). Bu bağlamda yaş gruplarına göre temel işgücü göstergeleri Şekil 6'da verilmiştir.

Şekil 6: Türkiye'de Yaş Gruplarına Göre Temel İşgücü Göstergeleri (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 6'daki 2022–2024 dönemine ait yaş gruplarına göre işgücü piyasası göstergeleri incelendiğinde, Türkiye'de demografik yapının ve ekonomik koşulların işgücüne katılım, istihdam ve işsizlik oranları üzerinde anlamlı etkiler yarattığı gözlemlenmektedir. Genç yaş gruplarında işgücüne katılım oranlarında dikkat çekici artışlar meydana gelmiştir. 15–19 yaş grubunda bu oran %26,9'dan %32,6'ya yükselirken, 20–24 yaş aralığında da %61,3'ten %63,4'e ulaşmıştır. Bu durum, genç bireylerin eğitim süreçlerini daha erken terk ederek ya da öğrenimle birlikte çalışarak işgücü piyasasına daha fazla dahil olduklarını göstermektedir. Öte yandan, 25–49 yaş grubundaki bireylerde işgücüne katılım oranları hâlihazırda yüksek seviyelerde seyretmekte ve bu grupta görece bir istikrar gözlemlenmektedir. İleri yaş gruplarında, özellikle 60–64 yaş arasında işgücüne katılım oranı %30,6'dan %34,4'e yükselmiş; bu artış, geç emeklilik eğilimlerinin ve yaşlı bireylerin çalışma hayatında daha uzun süre kalma gereksinimlerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Benzer biçimde, 65 yaş üstü grupta da küçük bir artış yaşanmıştır.

İstihdam oranları açısından değerlendirildiğinde, genç yaş gruplarında gözle görülür artışlar dikkat çekmektedir. 15–19 yaş grubunda istihdam oranı %22,7'den %28,1'e, 20–24 grubunda ise %48,4'ten %52,2'ye çıkmıştır. Üretken çağ olarak nitelendirilen 30–44 yaş grubunda istihdam oranları zaten yüksek düzeyde olup 2024 yılında %65,0–67,7 aralığında seyretmektedir. Özellikle 55 yaş ve üzeri gruplarda istihdam oranındaki artışlar ekonomik zorunluluklarla çalışma süresinin uzadığını işaret etmektedir.

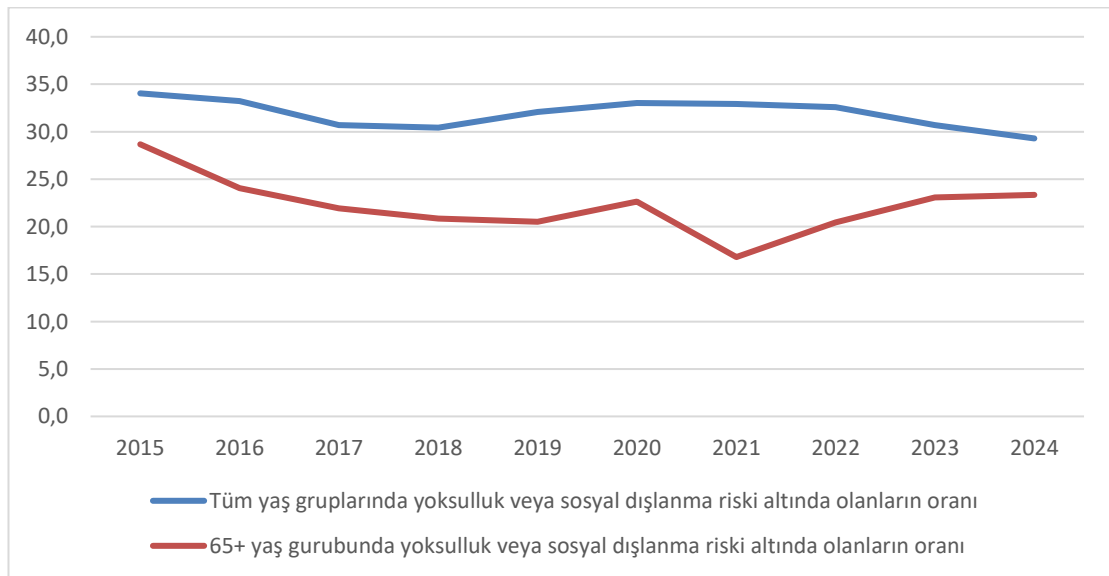
İşsizlik oranlarına bakıldığında, neredeyse tüm yaş gruplarında azalma eğilimi gözlenmektedir. Genç işsizliği açısından kritik öneme sahip 20–24 yaş grubunda işsizlik oranı %21,1'den %17,7'ye gerilemiştir. Bu düşüş, genç istihdamındaki artışla ilişkilendirilebilir ancak istihdam edilen işlerin kalitesi ve güvencesi açısından dikkatli değerlendirmeler gerektirmektedir. Benzer şekilde 25–34 yaş aralığında da işsizlik oranları düşüş göstermiştir. İleri yaş gruplarında ise işsizlik oranları zaten görece düşük olup bu yaş grubundaki istihdam edilen bireylerin daha seçkin bir nüfusu temsil ettiği değerlendirilmektedir. Genel olarak, analiz edilen dönemde işgücüne katılım ve istihdam oranlarındaki artışlar ile işsizlik oranlarındaki azalışlar birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye işgücü piyasasında yaş gruplarına göre katılım

davranışlarında yapısal dönüşümler yaşandığı; özellikle genç ve ileri yaş gruplarının piyasaya katılım düzeylerinin arttığı anlaşılmaktadır.

Yaşlıları sosyal dışlanmaya iten bir diğer unsur aktif çalışma dönemine göre yoksun kalınan gelir ve bunun sonucunda yaşanan yoksulluk durumudur. Gelir transferindeki adaletsizlikler, sosyal güvenlik sistemindeki eksiklikler yaşlı yoksulluğunun önemli nedenlerindedir. Bu bağlamda yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki 65 yaş ve üzeri kişilerin oranı Şekil 7’de verilmiştir.

Şekil 7 incelendiğinde, yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki bireylerin oranının 2015 yılından 2018 yılına kadar azaldığı görülmektedir. Bu azalma eğilimi, 65 yaş ve üzeri bireyler için ise 2021 yılına kadar devam etmiştir. Tüm yaş gruplarıyla karşılaştırıldığında, 65 yaş ve üzeri nüfusta söz konusu riskteki azalışın daha belirgin olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu yaş grubundaki bireyler için yoksulluk veya sosyal dışlanma riski, incelenen dönem boyunca genel ortalamanın altında seyretmiştir. Yaş grupları arasındaki farkın en yüksek olduğu yıl 2021 iken, bu yıl itibarıyla 65 yaş ve üzeri bireylerde yoksulluk veya sosyal dışlanma riski oranı %16,8 olarak kaydedilmiştir. Ancak bu oran, 2022 yılında 3,7 puanlık bir artışla %20,5’e yükselmiş, 2024 yılı itibarıyla ise %23,3’e ulaşmıştır. Bu gelişme, yaşlı nüfusun görece avantajının son yıllarda azalma eğilimine girdiğini göstermektedir.

Şekil 7: Tüm Yaş Gruplarında ve 65 ve Üzeri Yaş Grubunun Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı

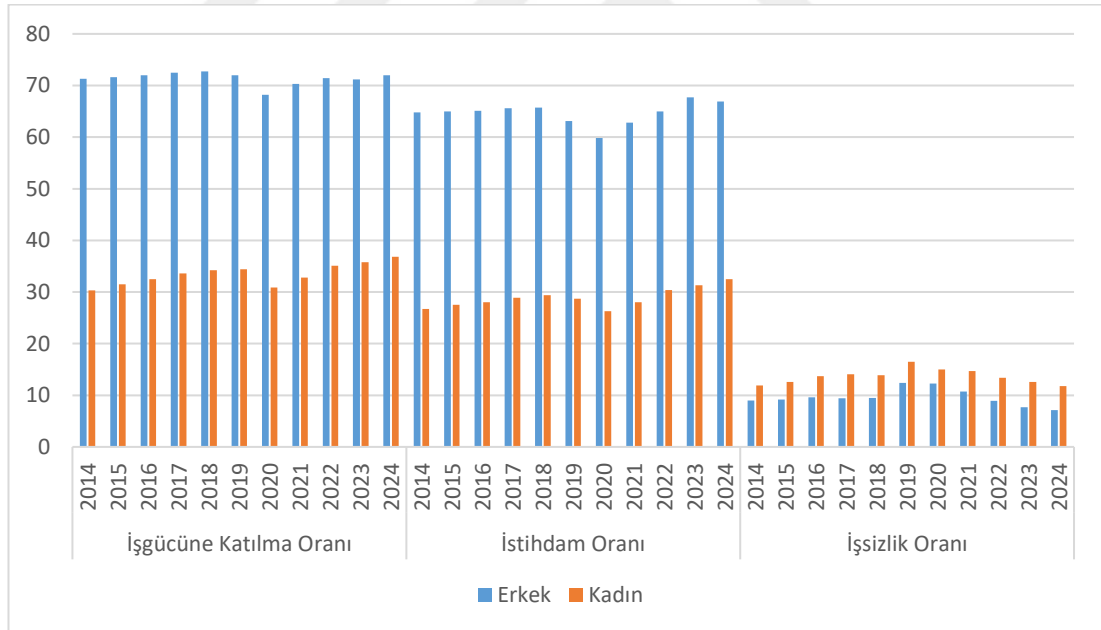

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Tüm yaş gruplarına ilişkin yoksulluk veya sosyal dışlanma riski oranı, 2021 yılında %32,9 iken 2022 yılında %32,6'ya, 2024 yılı itibarıyla ise %29,3'e gerilemiştir. 65 yaş ve üzeri bireylerde gözlenen risk oranındaki artışa rağmen, genel nüfusta bu oranın düşüş göstermesi, diğer yaş gruplarında yoksulluk veya sosyal dışlanma riskindeki azalmanın, yaşlı nüfustaki artışı dengelediğini ve bu gruplarda daha belirgin bir iyileşme yaşandığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, doğuştan beklenen yaşam süresinin artış göstermesi dikkate alındığında, yaşlı bireylerin toplumsal bütünleşmesini destekleyecek sosyal politika araçlarının güçlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, yaşlı nüfusun artan refah ihtiyacını karşılamaya yönelik kapsamlı sosyal ve ekonomik politika yaklaşımlarının hayata geçirilmesi önem arz etmektedir (Karadeniz ve Öztepe, 2013: 78).

Türkiye'deki işgücü piyasasına yönelik bir başka gösterge olarak cinsiyete göre işgücüne katılım istatistikleri Şekil 8'de verilmiştir.

Şekil 8: Cinsiyete Göre 15 ve Üzeri Yaş Grubunun Temel İşgücü Göstergeleri (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 8, cinsiyete göre işgücüne katılım ve istihdam oranlarında belirgin farklılıkların sürdüğünü ortaya koymaktadır. 2014 yılı itibarıyla erkeklerin işgücüne katılım oranı %71,3 iken, kadınlarda bu oran %30,3 düzeyindedir. İzleyen yıllarda erkeklerin işgücüne katılım oranı 2018'e kadar artarak %72,7 seviyesine ulaşmış; kadınlarda ise bu artış 2019 yılına dek sürmüştü ve %34,4'e yükselmiştir. 2024 yılı

itibarıyla erkeklerin işgücüne katılma oranı başlangıç yılına göre 0,7 puanlık artışla %72,0 olurken, kadınlarda bu oran 6,5 puan artarak %36,8'e ulaşmıştır. Benzer şekilde, istihdam oranlarında da yıllar içerisinde dalgalanmalar gözlemlenmekle birlikte, her iki cinsiyet grubunda da genel bir artış eğilimi mevcuttur. Erkeklerde 2014 yılında %64,8 olan istihdam oranı, 2024 yılında 2,1 puanlık artışla %66,9'a yükselirken; kadınlarda ise bu oran aynı dönemde 5,8 puan artarak %32,5'e çıkmıştır. Her ne kadar kadınların işgücüne katılımı ve istihdam oranlarında erkeklere kıyasla görece olarak daha fazla artış yaşanmış olsa da söz konusu veriler erkeklerin işgücü piyasasındaki baskın konumunun devam ettiğini ve toplumsal cinsiyete dayalı yapısal eşitsizliklerin varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

İşsizlik oranları açısından değerlendirildiğinde, kadınların işgücü piyasalarından dışlanma düzeyinin erkeklere kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. Kadınlarda işsizlik oranının en yüksek olduğu yıl, %16,5 ile 2019 yılı olarak kaydedilmiş; bu oran izleyen dönemde azalarak 2024 yılı itibarıyla %11,8 seviyesine gerilemiştir. Ancak bu oran, 2014 yılı ile karşılaştırıldığında yalnızca 0,1 puanlık bir azalmaya işaret etmektedir. Erkeklerde ise 2014 yılında %9 olarak kaydedilen işsizlik oranı, 2024 yılına gelindiğinde 1,9 puanlık bir düşüşle %7,1'e gerilemiştir. Bu veriler, kadınların işgücü piyasasında daha dezavantajlı bir konumda yer almaya devam ettiğini ve yapısal cinsiyet eşitsizliklerinin işsizlik oranlarına da yansıdığını göstermektedir.

2.2.2. Türkiye'de Gelir Dağılımı ve Sosyal Dışlanma

Gelir dağılımı veya gelirin bölüşümü, bir ülkede belirli bir dönem içinde üretilen gelirin, üretim faktörleri, bireyler veya hanehalkları arasında nasıl paylaştırıldığını ifade eden bir kavramdır. Gelir dağılımını inceleyen çalışmalar, yoksulluk, sosyal dışlanma ve yaşam koşullarına dair göstergeleri elde etmek amacıyla yapılmaktadır. Gelir dağılımı, zengin ve yoksul kesimler arasındaki gelir farklılıklarını ve bu farklılıkların zaman içindeki evrimini, sosyal ve ekonomik kurumlar arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Gelir dağılımı, ekonomik bir kavram olmakla birlikte, eşitlik veya eşitsizlik temelinde toplumsal yaşam ve sosyal refah açısından da önemli bir sosyal olaydır. Gelir dağılımındaki eşitsizlik, sosyal huzursuzluklara yol açarak, ülke içindeki toplumsal bütünlüşmeyi zorlaştırmaktadır (Karluk ve Ünal, 2017: 344-345). Bu nedenle, gelir dağılımı kavramı, sosyo-ekonomik bir olgu olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, gelir dağılımındaki eşitsizlik ve buna bağlı olarak

ortaya çıkan sosyal ve ekonomik refah kaybı, küresel düzeyde önemli sorunlardan biri haline gelmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 2001: 5-8).

Gelir dağılımının adil bir şekilde gerçekleşmesi bir düzenleme getirilmediği takdirde kendiliğinden gerçekleşmemektedir. Bu sebeple sosyal devlet anlayışıyla devletin uygulayacağı gerçekçi ekonomi ve maliye politikaları gelirin adil bölüşümünde ve toplumsal huzur ile sosyal refahın sağlanmasında bir gereklilik olarak görülmektedir (Sarker ve Rahman, 2007:93). Özellikle düşük gelir düzeyine sahip ülkelerde, gelirin yeniden dağıtım süreci, yüksek gelirli kesimden düşük gelirli kesime yapılan vergi transferleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Kırsal bölgelerdeki kurumsal kalitenin de yükseltilerek kırsal ve kentsel kesimde gelirin daha adil dağıtılması ile eşit ve rekabetçi ortam oluşturulmaktadır (Yang ve Zhang, 2003: 186). Yapılan araştırmalar sonucunda da kamu otoritesinin uygulayacağı doğrudan gelir transferleri, vergi indirimleri, tarımsal ihracata destek verme, bütçe ve harcama politikaları gelir dağılımında adaleti sağlamaya yönelik politikalar olarak ortaya konulmuştur (Santos vd., 2009: 601). Ayrıca siyasi otorite sosyal hizmet anlayışı kapsamında alt yapı harcamaları için topladığı kamu gelirleri vasıtasıyla da gelir dağılımı üzerinde etkili olmaktadır.

Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımının adil bir şekilde gerçekleştirilmesi büyük bir öneme sahiptir. Bu ülkelerde nitelikli ve yeterli düzeyde beşeri sermayenin eksikliği, gelir dağılımındaki eşitsizlikle birleşerek beşeri ve fiziki sermayeye yapılan yatırımların olumsuz etkilenmesine yol açmakta, dolayısıyla sanayileşme ve ekonomik büyüme süreci de yavaşlamaktadır (Sundrum, 1992: 3; Pose ve Tselios, 2010: 351). Gelir dağılımının ekonomik etkisinin yanı sıra Türkiye'deki gelir dağılımındaki eşitsizlik, yoksul ve sosyal dışlanmış insanların sayısını artırarak toplumsal karmaşıklığa da ortam hazırlamaktadır. Bu sebeple Türkiye, toplumsal huzuru, sosyal refahı ve gelir dağılımındaki adaleti; iş göremez durumdaki bireylere ve ihtiyaç duyan kesimlere yönelik ayrılan fonları ve destekleri artırma, işsizliğin azaltılmasına yönelik politikalar ve işsizlik sigortası uygulamaları, Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler'in (KOBİ) teşvik ve destek uygulamaları, genç ve yeni girişimci destekleri, asgari ücreti reel olarak yükseltme, kamu personeli ve emeklilere yönelik ücret artışlarında, en alt dereceli çalışanlar ile üst düzey çalışanlar arasındaki

farkı gidermeye yönelik olarak kademeli artış politikaları uygulanmaya çalışılmaktadır (Peçe vd., 2016: 139).

Türkiye’de gelir dağılımına yönelik çeşitli kurumlar ya da kişiler tarafından yöntem ve kapsam bağlamında birbirinden farklılıkları olan birçok çalışma yapılmıştır. Bu farklılıklara rağmen bu çalışmalar yine de gelir dağılımının Türkiye’de nasıl bir seyir izlediğini göstermesi açısından önemlidir (Bilen ve Güçlü, 1995: 160). İlk çalışma 1933 yılında Ankara ve İstanbul’daki memurların ve işçilerin ailelerini kapsayan bir anketle Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi tarafından yapılmıştır. Daha sonra bu anketi 1938 yılında 20 ili içeren bir anket ve 1953 yılında daha kapsamlı bir hanehalkı gelir-gider anketi izlemiştir. Planlı döneme geçildikten sonra gelir dağılımına yönelik araştırmalar artmış ve Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1963 yılında beyanname ile gelir vergisi ödeyen yükümlülere 327 bin mükellefin gelir vergisi beyanına dayanılarak bir çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışma gelir vergisi kapsamının dar olması sebebiyle ülkeyi temsil etmede hatalı olacağı yönünden eleştirilmiştir.

Gelir dağılımı anketleri ile bireysel gelir dağılımını ölçmeye yönelik ilk çalışma 1968 yılında Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü (HÜNEE) tarafından yapılmıştır. Daha kapsamlı olan bu çalışma coğrafi bölgelere, yerleşim yerlerine ve meslek gruplarına göre kırsal, kentsel ve bölgesel farklılıkları da ortaya çıkaracak şekilde tabakalı örnekleme yöntemi kullanılarak 4505 hanehalkı ile yapılmıştır. Ancak özü itibarıyla doğurganlık çalışmasını içeren bu çalışmada örneklem olarak eşi kırk beş yaşından küçük evli erkekler dahil edildiği için hanehalklarının %17,2’si örneklem dışında kalmıştır. Bu sebeple bu çalışma da Türkiye genelini yansıtmaktan uzak kalmıştır.

Gelir dağılımına yönelik üçüncü çalışma ise yine Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü tarafından 1973 yılında yapılmıştır. Çok aşamalı kümeli tesadüfi örnekleme yöntemi ile Türkiye genelinde 6500 hanehalkına uygulanmış ancak cevapları kullanılabilir nitelikte olan 4658 örneklem değerlendirmeye alınmıştır. Türkiye’deki gelir dağılımına yönelik dördüncü ve beşinci çalışmalar ise anket çalışması yapmadan gelir dağılımı modellemesi ile gelir dağılımı eşitsizliğine yönelik sonuçlar sunan Merih Celasun tarafından 1978 ve 1983 yıllarında yapılmıştır (Çalışkan, 2010: 104). Türkiye’de gelir dağılımına yönelik sonuçlar sunan bir diğer

çalışma Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) tarafından 1986 yılında yüz yüze mülakat yönetimiyle 1444 hanehalkı reisiyle yapılmıştır. TÜSİAD'ın yaptığı bu çalışmadan sonra gelir dağılımına yönelik çalışmalar 2000'li yıllara kadar sadece iki kez Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)²⁸ tarafından 1987 ve 1994 yıllarında yapılmıştır (TÜSİAD, 2000: 30-32). Uzun bir aranın ardından Devlet İstatistik Enstitüsü ismi değiştirilene kadar 2002, 2003, 2004 ve 2005 yıllarında gelir dağılımı çalışmaları yapmıştır. Daha sonra gelir dağılımına yönelik çalışmaları 2006 yılından itibaren Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) yıllık olarak yapmıştır.

Gelir dağılımına ilişkin yapılan araştırmalarda yaygın olarak kullanılan yöntem, nüfusun yüzdelik dilimlere ayrılarak her dilimdeki gelir dağılımını incelemektir (Devlet Planlama Teşkilatı - DPT, 1976). Bu yöntemde, hanehalkları genellikle %5'lik, %10'luk veya %20'lik dilimlere bölünerek, en düşük gelirli yüzdelik dilimden en yüksek gelirli yüzdelik dilime kadar sıralama yapılmaktadır. Türkiye'de 1963-2005 yılları arasında gelir dağılımı ile ilgili farklı kurumlar ve araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalara ait bulgular, Tablo 5'te sunulmuştur. Tablo 5'te verilen gelir dağılımı araştırmalarının ortak yanı Türkiye'de %20'lik hanehalklarını dikkate alarak yapılmış olmasıdır.

Tablo 5: Türkiye'de %20'lik Nüfus Dilimlerine Göre Bireysel Gelir Dağılımı ve Gini Katsayısı

Veri Kaynağı	Yıl	Nüfus Dilimleri (%)					En Yüksek %20 (b)	Gini Katsayısı	(b/a)
		En Düşük %20 (a)	İkinci %20	Üçüncü %20	Dördüncü %20	En Yüksek %20 (b)			
DPT	1963	4,50	8,50	11,50	18,50	57,50	0,55	12,78	
HÜNEE	1968	3,00	7,00	10,00	20,00	60,00	0,56	20,00	
HÜNEE	1973	3,50	8,00	12,50	19,50	56,50	0,51	16,07	
CELASUN	1978	2,90	7,40	13,00	22,10	54,70	0,51	18,86	
CELASUN	1983	2,70	7,00	12,60	21,90	55,80	0,52	20,67	
TÜSİAD	1986	3,90	8,40	12,60	19,20	55,90	0,46	14,33	
DİE	1987	5,24	9,61	14,06	21,15	49,94	0,43	9,53	
DİE	1994	4,86	8,63	12,61	19,03	54,88	0,49	11,29	
DİE	2002	5,30	9,80	14,00	20,08	50,01	0,44	9,44	
DİE	2003	6,00	10,30	14,50	20,90	48,30	0,42	8,05	
DİE	2004	6,00	10,70	15,20	21,90	46,20	0,40	7,70	
DİE	2005	6,10	11,10	15,80	22,60	44,40	0,38	7,28	

Kaynak: Çalışkan (2010: 106); TÜSİAD (2000: 34).

²⁸ 1962 yılında Başbakanlığa bağlı Devlet İstatistik Enstitüsü olarak adlandırılan kurum 18 Kasım 2005 itibarıyla Türkiye İstatistik Kurumu olarak değiştirilmiştir.

Tablo 5 incelendiğinde 1963-2005 döneminde %20'lik dilimlere göre ayrılmış kesimlerin gelirden aldığı paylar dalgalı bir seyir izlemiştir. Özellikle en zengin kesimin gelirden aldığı pay 2003 yılına kadar geri kalan tüm hanehalkı kesiminden - 1987 yılı %49,94 hariç- daha fazla olmuştur. 2003 yılı itibarıyla en zengin kesimin gelirden aldığı payın düşmeye başlaması ile birlikte ikinci, üçüncü ve dördüncü yüzdellik dilime ait hanehalkının gelirden aldığı payda yükselme görülmüştür. 2003-2005 döneminde en yoksul kesimin gelirden aldığı pay %6 ile yatay bir seyir izlemiştir. Gini katsayısı ise 1963 ve 1968 yıllarında en yüksek olduğu yıllar iken, daha sonraki yıllarda düşüş eğilimine girmiş ve 1987 yılındaki çalışmada 0,43'e kadar gerilemiştir. Ancak 1994 yılında 0,49'a kadar tekrar yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda tekrar düşüş eğilimi göstererek 2005 yılında 0,38 olarak gerçekleşmiştir.

1963 yılında DPT tarafından gerçekleştirilen gelir dağılımı araştırmasına göre, nüfusun en düşük gelirli %20'lik kesimi toplam gelirden yalnızca %4,5 oranında pay alırken, en yüksek gelirli %20'lik kesim toplam gelirin %57,5'ini elde etmiştir. Bu bulgular, toplam gelirin yarısından fazlasının toplumun en üst gelir grubundaki beşte birlik kesim tarafından kullanıldığını ve bu grubun, en alt gelir diliminde yer alan %20'lik kesime kıyasla yaklaşık 12,8 kat daha fazla gelir payına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı yıl için hesaplanan 0,55 düzeyindeki Gini katsayısı, tabloda sunulan yıllar arasında 1968 yılı hariç tutulduğunda, gelir eşitsizliğinin en yüksek seviyede olduğu ikinci dönem olarak dikkat çekmektedir.

1968 yılında gerçekleştirilen gelir dağılımı çalışması incelendiğinde, en yüksek gelirli %20'lik kesimin toplam gelirden en yüksek payı aldığı ve gelir eşitsizliğini ölçen Gini katsayısının en yüksek seviyeye ulaştığı yıl olarak öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde, en üst gelir dilimindeki %20'lik kesim, en alt gelir grubundaki %20'lik kesime kıyasla toplam gelirden 20 kat daha fazla pay almış; iki grup arasındaki gelir farkı ise %57 düzeyine ulaşmıştır. Bu veriler, söz konusu yılın Türkiye'de gelir eşitsizliğinin en belirgin şekilde gözlemlendiği dönemlerden biri olduğunu göstermektedir.

1973 yılına ait gelir dağılımı verileri incelendiğinde, en yüksek gelir grubunun toplam gelirden aldığı payın azaldığı görülmektedir. Bu gelişme, bir önceki çalışmaya kıyasla ilk üç %20'lik gelir grubunun paylarında artış yaşanmasına yol açmıştır. Dördüncü %20'lik gelir grubunun payında ise sınırlı bir azalma meydana gelmiş olup,

bu grubun toplam gelirden aldığı pay %19,5 olarak gerçekleşmiştir. Gelirin nüfusun yüzdelik dilimlerine göre daha dengeli bir şekilde dağılması, gelir eşitsizliğinin ölçütü olan Gini katsayısına da olumlu yönde yansımıştır. Nitekim, söz konusu yıl için Gini katsayısı 0,56'dan 0,51'e gerileyerek gelir dağılımında kısmi bir iyileşme olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Türkiye'de 1973 yılı itibarıyla gelir eşitsizliğinde görece bir azalma eğiliminin başladığını göstermektedir. Bu eğilimi destekleyen başlıca unsur, üst gelir grubunun gelirden aldığı payın azalması ile alt ve orta gelir gruplarının görece konumlarının güçlenmesidir.

1978 yılında yapılan çalışmanın sonuçları incelendiğinde en zengin kesimin gelirden aldığı pay %56,5'ten %54,7'ye düşmesine rağmen üçüncü ve dördüncü yüzdelik dilime ait kesimin gelirden aldığı payların artması sonucunda birinci ve ikinci yüzdelik dilime ait kesimin paylarında düşüş gerçekleşmiştir ve Gini katsayısı bağlamında bir değişiklik olmayarak katsayı 0,51 olmuştur. Bu yılda üçüncü ve dördüncü yüzdelik dilime ait kesimin gelirden aldığı payı artırması dikkat çekmektedir.

1983 yılına ilişkin gelir dağılımı verileri, en düşük gelirli iki %20'lik dilimin toplam gelirden aldığı pay açısından, incelenen dönemler arasında en düşük düzeylerin kaydedildiği yıl olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde, en alt gelir grubundaki %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay %2,7, ikinci %20'lik dilimin ise %7 olarak gerçekleşmiştir. Bu çalışma döneminde en yüksek gelirli %20'lik kesimin gelirden aldığı pay 1973 yılındaki çalışma dönemine göre düşük olsa da bir önceki çalışma dönemi olan 1978 yılı ile karşılaştırıldığında artış göstererek %54,7'den %55,8'e yükselmiştir. Üçüncü ve dördüncü yüzdelik dilime ait kesimin gelirden aldığı payda da 1978 yılındaki çalışmaya göre düşüş olmuş ancak bu dilime ait kesimde de 1973 yılına göre artış yaşanmıştır. Gini katsayısı ise kısmi bir artışla 0,51'den 0,52'ye yükselmiştir. Bu artış, gelir eşitsizliğinde kısmi bir bozulmaya işaret etmektedir. Özellikle alt gelir gruplarının toplam gelirden aldığı payın gerilemesi, gelir dağılımının adaletsizliği yönünde bir eğilimin güçlendiğini göstermektedir.

1986 yılındaki çalışmanın sonuçları bir önceki döneme ait sonuçlara göre gelir dağılımında ciddi bir iyileşmenin olduğunu göstermektedir. En düşük gelirli yüzdelik kesim ile ikinci yüzdelik kesimin gelirden aldığı paylardaki artış bu iyileşmenin temel gerekçesidir. Bu çalışma döneminde üçüncü yüzdelik kesimin gelirden aldığı pay bir

önceki döneme göre sabit kalırken dördüncü yüzdeler kesimin gelirden aldığı pay %21,9'dan %19,2'ye düşmüştür. En yüksek gelirli kesimin aldığı pay ise bu dönemde kısmi bir artışla %55,9 olmuştur. Bu gelir dağılımındaki gelişmeler, Gini katsayısına da olumlu yönde yansımış; 1983 yılında 0,52 olarak hesaplanan katsayı, 1986 yılı itibarıyla 0,46'ya gerileyerek gelir eşitsizliğinde kayda değer bir azalmaya işaret etmektedir. Gini katsayısındaki bu düşüş, özellikle alt gelir gruplarının toplam gelirden aldığı payların artmasıyla desteklenmiş ve dağılımın daha adil bir yapıya yaklaştığını göstermiştir.

1987 yılına ait gelir dağılımı verileri, 1963 yılından itibaren gerçekleştirilen çalışmalar arasında Türkiye'deki gelir eşitsizliğinin en belirgin şekilde azaldığı dönemi temsil etmektedir. Bu dönemde en yüksek gelirli %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay önceki yıla göre önemli bir azalma göstererek %55,9'dan %49,94'e gerilemiştir. Üst gelir grubunun payındaki bu düşüş, alt ve orta gelir gruplarının lehine bir yeniden dağılıma işaret etmektedir. Özellikle en düşük gelirli %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay %5,24; ikinci %20'lik dilimin payı ise %9,61 olarak gerçekleşmiştir. Üçüncü ve dördüncü %20'lik dilimlere ait grupların gelirden aldıkları paylar da sırasıyla %14,06 ve %21,15'e yükselmiştir. Bu dağılım, tüm gelir gruplarında daha dengeli bir bölüşüm yönünde gelişme olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olumlu eğilim, Gini katsayısındaki değişimle de teyit edilmektedir. Söz konusu yılda Gini katsayısı 0,46'dan 0,43'e gerileyerek gelir dağılımında kayda değer bir iyileşme yaşandığını göstermektedir. Bu gelişmeler, gelir grupları arasındaki dengenin görece olarak iyileştiğini ve Türkiye'de hem gelir eşitliğinin sağlanması hem de toplumsal adaletin kurumsallaşması yönünde kayda değer bir ilerleme yaşandığını göstermektedir.

1994 yılına gelindiğinde, gelir dağılımında önceki döneme kıyasla belirgin bir bozulma gözlemlenmiştir. En yüksek gelirli %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay, 1987 yılına göre artış göstererek %54,88'e ulaşmıştır. Buna karşılık, en düşük gelirli %20'lik kesimin gelirden aldığı pay %4,86'ya gerileyerek önceki dönemdeki kazanımların kaybedildiğini ortaya koymuştur. Orta gelir gruplarını oluşturan ikinci, üçüncü ve dördüncü %20'lik dilimlerin gelirden aldıkları paylar da sırasıyla %8,63, %12,61 ve %19,03 seviyelerine düşmüştür. Bu dönemde gözlemlenen gelir eşitsizliği, Gini katsayısındaki artışla da doğrulanmaktadır. 1987'de 0,43 olan Gini katsayısı,

1994 yılında 0,49'a yükselerek, gelir eşitsizliğindeki derinleşmeyi ve adaletsizliğin arttığını açıkça ortaya koymaktadır.

2002 yılında gerçekleştirilen gelir dağılımı çalışması, 1994 sonrası dönemde Türkiye'de gelir eşitsizliğinde belirgin bir azalma yaşandığını ortaya koymuştur. Bu dönemde en yüksek gelirli %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı payın azalmasına karşılık, diğer dört gelir dilimine ait grupların tamamında artış gözlenmiştir. Özellikle en düşük gelirli kesimin gelirden aldığı payın 1994'teki %4,86 düzeyinden 2002 yılında %5,3'e yükselmesi, gelir dağılımında daha dengeli bir yapıya doğru ilerleme olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde en yüksek gelirli kesimin payı %54,88'den %50,1'e gerilemiştir. Bu gelişmeler, 1987 yılında gözlemlenen görece iyileşmeye oldukça benzer bir tablo ortaya koymakta; 1994 ile karşılaştırıldığında ise aradan geçen sürede gelir eşitsizliğinin kayda değer biçimde azaldığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, 1987–1994 döneminde ortaya çıkan eşitsizlikteki kötüleşme, 1994–2002 yılları arasında telafi edilmiştir.

Bu süreçte Türkiye İstatistik Kurumu'nun (o dönemde DİE) gelir dağılımına ilişkin çalışmaları yıllık olarak gerçekleştirmeye başlaması, zaman serisi analizine olanak tanımış ve gelir eşitsizliğinin evrimine dair daha kapsamlı bir perspektif sunmuştur. 2002 yılında Gini katsayısının 0,49'dan 0,44'e düşmesi, bu iyileşmenin istatistiki olarak da teyit edildiğini göstermektedir.

2003 yılı verileri de gelir dağılımındaki olumlu trendin sürdüğüne işaret etmektedir. Bu yıl en düşük gelirli %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay %6'ya yükselmiş, en yüksek gelirli %20'lik kesimin payı ise %48,3'e gerilemiştir. Diğer yüzdelik dilimlerdeki grupların da gelir paylarında artış yaşanmış ve bu gelişmelerin bir sonucu olarak Gini katsayısı 0,42'ye düşmüştür. İzleyen yıllarda da bu olumlu eğilim devam etmiştir. 2004 ve 2005 yıllarında, en düşük gelirli kesimin gelir payı sabit kalmakla birlikte ikinci, üçüncü ve dördüncü gelir gruplarının gelirden aldığı paylarda artışlar gerçekleşmiştir. En yüksek gelirli kesimin gelirden aldığı pay her iki yılda da azalmaya devam etmiş ve bu gelişmeler sonucunda Gini katsayısı sırasıyla 0,40 ve 0,38 seviyelerine inmiştir. Bu veriler, söz konusu dönemde Türkiye'de gelir dağılımında önemli bir iyileşmenin yaşandığını ve bu iyileşmenin süreklilik arz ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, sosyal eşitlik ve ekonomik kapsayıcılık açısından olumlu bir seyir izlenmesine olanak tanımıştır.

Türkiye’de 2006-2022 yılları arasında kişisel gelir dağılımı ve Gini katsayı verilerinin yüzdelik paylar yöntemi ile gösterimi Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: Türkiye’de %20’lik Nüfus Dilimlerine Göre Bireysel Gelir Dağılımı ve Gini Katsayısı (Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre, 2006-2024).

Yıl	Nüfus Dilimleri (%)					Gini Katsayısı	(b/a)
	En Düşük %20 (a)	İkinci %20	Üçüncü %20	Dördüncü %20	En Yüksek %20 (b)		
2006	5,05	9,88	14,78	21,85	48,44	0,428	9,59
2007	5,81	10,56	15,22	21,54	46,87	0,406	8,07
2008	5,80	10,37	15,17	21,94	46,72	0,405	8,06
2009	5,57	10,28	15,08	21,46	47,61	0,415	8,55
2010	5,84	10,58	15,32	21,89	46,37	0,402	7,94
2011	5,81	10,58	15,18	21,71	46,72	0,404	8,04
2012	5,85	10,63	15,27	21,67	46,58	0,402	7,96
2013	6,06	10,68	15,22	21,42	46,62	0,400	7,69
2014	6,21	10,85	15,33	21,71	45,90	0,391	7,39
2015	6,14	10,71	15,16	21,54	46,45	0,397	7,57
2016	6,15	10,63	14,95	21,08	47,19	0,404	7,67
2017	6,28	10,69	14,80	20,85	47,38	0,405	7,54
2018	6,14	10,57	14,82	20,90	47,58	0,408	7,75
2019	6,24	10,91	15,23	21,37	46,25	0,395	7,41
2020	5,93	10,56	14,90	21,09	47,51	0,410	8,01
2021	6,11	10,78	15,07	21,32	46,72	0,401	7,65
2022	6,05	10,40	14,66	20,88	48,01	0,415	7,94
2023	6,15	10,19	14,35	20,65	48,66	0,420	7,91
2024	6,25	10,36	14,56	20,75	48,09	0,413	7,69

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri

Tablo 6’da tüm kesimlerin gelir dağılımından aldığı payın yıllar içinde dalgalı seyir izlediği görülmektedir. 2007 yılı itibarıyla en düşük gelirli kesimin aldığı pay bir önceki döneme göre artarak %5,81’e yükselirken, yıllar içindeki dalgalanmaya rağmen 2024 yılı itibarıyla daha da artarak %6,25 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde en yüksek gelir grubunun toplam gelirden aldığı pay 2006 yılında %48,44 düzeyindeyken, izleyen yıl itibarıyla düşüş göstererek 2007’de %46,87’ye gerilemiş; ancak sonraki yıllarda dalgalı bir seyir izleyerek 2024 yılı itibarıyla yeniden %48,09 seviyesine ulaşmıştır. Bu durum, en yüksek gelirli kesimin toplam gelirden aldığı payın zaman içerisinde sınırlı değişiklikler gösterse de yapısal olarak yüksek düzeyini koruduğuna işaret etmektedir. İki uç gelir grubunun oranı anlamına gelen en yüksek %20’nin gelirinin en düşük %20’ye oranı, 2006 yılında 9,59 iken, 2024 yılında 7,69’a düşmüştür. Bu durum, görece bir iyileşmeyi ifade etse de gelir eşitsizliğinin yapısal olarak devam ettiğini göstermektedir. Gini katsayısına bakıldığında ise, 2006 yılında 0,428 olan katsayının 2024 yılında 0,413’e gerilediği görülmektedir. Bu düşüş, gelir

dağılımındaki eşitsizliğin uzun vadede hafiflediğini ortaya koysa da Gini katsayısının 0,4'ün üzerinde seyretmesi Türkiye'de gelir eşitsizliğinin halen yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Özellikle 2013–2015 döneminde Gini katsayısında görece bir iyileşme gözlenmişken, 2020 sonrası dönemde katsayıda yeniden yükseliş eğilimi dikkat çekmektedir. Bu artış, yüksek gelirli kesimin gelirden aldığı paydaki yükselişin, düşük gelirli kesim lehine kaydedilen iyileşmenin etkisini zayıflattığını ve gelir eşitsizliğinin derinleştiğini ortaya koymaktadır. Genel olarak, eldeki veriler Türkiye'de gelir eşitsizliğinin zaman içinde az da olsa iyileştiğini, ancak yapısal kırılmalıkların devam ettiğini ve gelirden en yüksek payı alan kesimin hâlâ önemli bir üstünlüğe sahip olduğunu göstermektedir.

2.2.3. Türkiye ve Avrupa Birliği: Karşılaştırmalı Değerlendirme

Avrupa Komisyonu, 2012 yılındaki Sosyal Koruma Komitesi Yıllık Raporu'nda yoksulluk ve sosyal dışlanma arasındaki ilişkiyi “yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki kişiler” başlıklı göstergede yoksulluğun üç kriterinden en az birinden etkilenen bireylere dayanarak açıklamaktadır. Bu kriterlerden ilki, parasal yoksulluk olarak tanımlanmaktadır. Parasal yoksulluk, bireyin ulusal medyan eşdeğer harcanabilir gelir düzeyinin altında bir gelire sahip olması, yani yoksulluk eşiğinin altına düşmesi durumudur. İkinci kriter, maddi ve sosyal yoksunluktur. Bu durum, yeterli yaşam kalitesine ulaşmak için gerekli olan ve altısı bireysel, yedisi ise hanehalkı düzeyinde belirlenen toplam on üç yoksunluk unsurundan en az yedisinin karşılanamamasıyla tanımlanmakta; bireylerin temel ihtiyaçlara erişimlerinin ciddi biçimde sınırlı olduğu yaşam koşullarını ifade etmektedir. Bu yoksunluk türü, ekonomik zorlukların yanı sıra dayanıklı tüketim mallarına erişememe, barınma koşullarının yetersizliği gibi faktörleri de kapsamaktadır. Üçüncü kriter ise düşük iş yoğunluğudur. Düşük iş yoğunluğu, hanehalkı içerisindeki çalışma çağındaki bireylerin bir önceki yıl boyunca potansiyel çalışma sürelerinin %20'sinden daha az süreyle istihdam edilmeleri anlamına gelmekte olup, bu durum hem işsizlikle ilişkili bir sorunu hem de gelir güvencesinin zayıflamasını beraberinde getirmektedir. Bu üç kriter, bireylerin yalnızca ekonomik yetersizlikler nedeniyle değil, aynı zamanda işgücü piyasasına sınırlı katılım, kaynaklara erişememe ve toplumsal katılım eksikliği gibi çok boyutlu nedenlerle de yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında olduklarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, söz konusu risk yalnızca ekonomik olarak aktif olmayan ya da işsiz bireylerle sınırlı kalmayıp, farklı toplumsal kesimleri de

etkileyebilmektedir. Çalışma içi yoksulluğun belirleyici faktörleri olarak hane tipi, sözleşme türü, çalışma süresi ve saatlik ücretler çalışan kişiler arasında da yoksulluk olabilmektedir (European Commission, 2012). Bu kriterler doğrultusunda Türkiye ve AB-27 için gerek işgücü gerek eğitim gerekse gelir dağılımı ve farklı göstergeler doğrultusunda hesaplanan sosyal dışlanma altında olanların oranı Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: Türkiye’de ve AB-27’de 2015-2024 Döneminde Yaş Gruplarına Göre Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı

Yaş	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
TÜRKİYE										
Toplam	34,0	33,2	30,7	30,4	32,1	32,1	32,9	32,6	30,7	29,3
0-17	42,6	42,0	39,6	39,7	41,8	42,3	43,7	42,7	40,1	38,9
18-64	30,7	30,4	27,8	27,6	29,3	30,3	30,7	30,2	28,0	26,3
65+	28,7	24,0	21,9	20,8	20,5	17,0	16,8	20,5	23,1	23,3
AB-27										
Toplam	24,0	23,7	22,4	21,7	21,1	21,5	21,7	21,6	21,3	21,0
0-17	27,4	27,1	25,1	23,9	22,8	24,0	24,4	24,7	24,8	24,2
18-64	24,8	24,2	22,8	21,9	21,1	21,3	21,6	21,1	20,8	20,6
65+	18,0	18,5	18,5	19,1	19,4	20,0	19,5	20,1	19,6	19,4

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri ve Eurostat

Tablo7 incelendiğinde, Türkiye’de 2015 yılında nüfusun %34,0’ının yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olduğu görülmektedir. Bu oran 2018 yılına kadar düşüş eğilimi sergileyerek %30,4 seviyesine gerilemiş, ancak 2019 yılı itibarıyla yeniden artış eğilimine girmiş ve 2022 yılında %32,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Sonraki dönemde ise bu risk oranında yeniden düşüş gözlenmiş ve 2024 yılı itibarıyla %29,3’e gerilemiştir. Bu oranların yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde de 0-17 yaş grubundaki bireylerin ortalamasının üstünde bir oranla yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olduğu görülmektedir. Öte yandan, 18-64 yaş grubunda görülen oran, genel ortalamasının seyrine benzerlik göstermektedir. 2019 yılından itibaren artış göstermiş, ancak 2024 yılı itibarıyla gelindiğinde ortalamasının biraz aşağısında kalarak %26,3 olmuştur. Bu yaş grubundaki bireylerin işgücü piyasasıyla daha yoğun ilişkisi dikkate alındığında, söz konusu risk oranı ekonomik konjonktürden doğrudan etkilenmektedir. 65 yaş ve üzeri bireylerde ise yoksulluk veya sosyal dışlanma riski oranı 2015 yılında %28,7 iken, 2021 yılında %16,8’e kadar önemli bir azalış göstermiş, ancak sonrasında yeniden artarak 2024 yılında %23,3’e ulaşmıştır. Bununla birlikte, bu yaş grubundaki bireylerin söz konusu risk altında olma oranı hâlâ diğer iki yaş grubuna kıyasla ve genel ortalamasının altında seyretmektedir. Bu durum,

Türkiye’de yaşlı nüfusun belirli sosyal transfer mekanizmaları ile daha korunaklı bir yapıya sahip olabileceğine işaret etmektedir. Ancak son yıllarda gözlenen artış eğilimi, bu kesimin de giderek artan bir biçimde ekonomik ve sosyal kırılganlıklara açık hâle geldiğini göstermektedir.

Tablo 7, AB-27 için incelendiğinde yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki bireylerin toplam nüfus içindeki oranı 2015 yılında %24,0 iken, bu oran yıllar içerisinde kademeli bir azalma göstererek 2024 yılında %21,0 düzeyine gerilemiştir. Söz konusu oranın zaman içerisinde azalması, 65 yaş ve üzeri bireylerin yaşam koşullarında gözlenen olumsuzluklara rağmen, 0-17 ve 18-64 yaş gruplarındaki bireylerin sosyal, siyasal ve ekonomik koşullarında gerçekleşen iyileşmelerden kaynaklanmaktadır. 0–17 yaş grubunda, 2015 yılında %27,4 olan yoksulluk veya sosyal dışlanma riski oranı 2020 yılına kadar istikrarlı bir şekilde azalmış, bu tarihten sonra yeniden artış eğilimine girerek 2024 yılı itibarıyla %24,2’ye ulaşmıştır. Ancak başlangıç yılı ile karşılaştırıldığında, bu yaş grubundaki bireyler açısından risk oranında genel bir düşüş olduğu görülmektedir. 18–64 yaş grubunda ise 2015 yılında söz konusu oran genel ortalamanın 0,8 puan üzerinde seyrederken, 2024 yılına gelindiğinde %20,6’ya kadar gerileyerek genel ortalamanın 0,4 puan altına düşmüştür. Bu gelişme, çalışma çağındaki nüfusun yaşam koşullarında kaydedilen ilerlemeleri ve sosyal dışlanma riskinin azaltılmasında etkin olan politika müdahalelerinin görece başarısını yansıtmaktadır. Öte yandan, 65 yaş ve üzeri bireylerde yoksulluk veya sosyal dışlanma riski oranı hem 2015 hem de 2024 yıllarında genel ortalamanın altında seyretmiştir. Ancak, bu oranın başlangıç yılından itibaren zaman içinde artış göstermesi (%18,0’dan %19,4’e), 65 yaş ve üzeri yaş grubunun yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki oranının yükselmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, AB-27 genelinde toplam yoksulluk ve sosyal dışlanma riski azalmakla birlikte, yaş grupları arasındaki farklılaşmalar dikkate alındığında, yaşlı bireylerin artan risk altında olması dikkat çekici bir bulgu olarak öne çıkmaktadır.

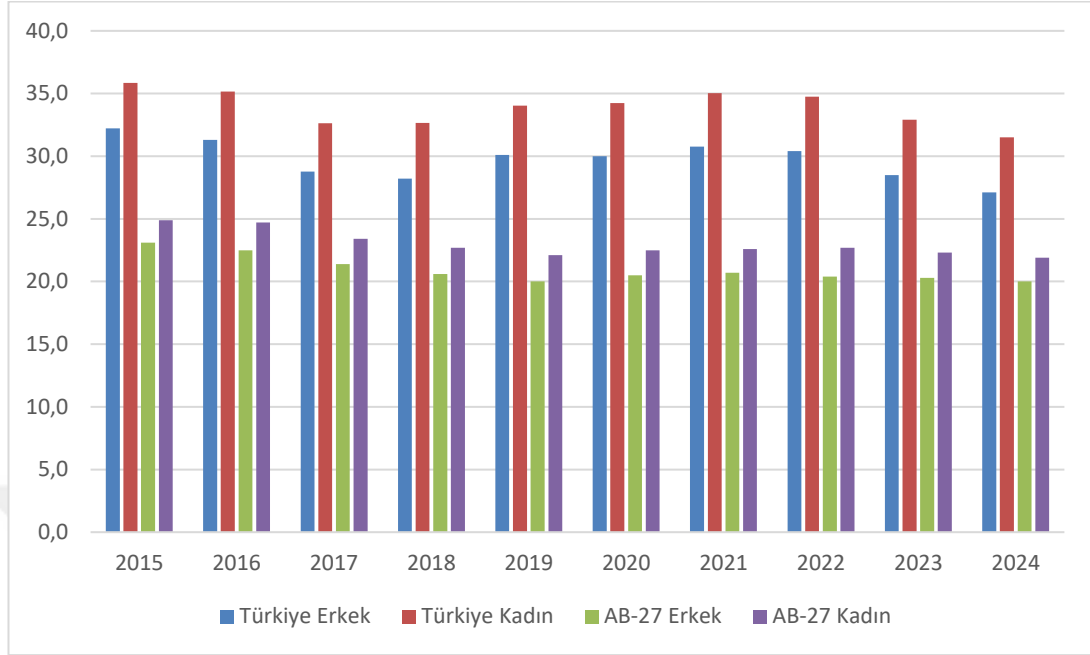
Türkiye ve AB-27 ülkeleri arasında 2022 yılı itibarıyla 65 yaş ve üzeri bireylerde yoksulluk veya sosyal dışlanma oranları benzer seviyelerde gerçekleşmiş olmakla birlikte, izleyen iki yılda bu göstergelerde farklı yönlü eğilimler ortaya çıkmıştır. Türkiye’de bu yaş grubuna ilişkin yoksulluk ve sosyal dışlanma oranı 2023 ve 2024 yıllarında artış göstermiş, buna karşın AB-27 ülkelerinde aynı dönemde azalma eğilimi

gözlemlenmiştir. Dikkat çekici bir diğer nokta, 2020 ve 2021 yıllarında Türkiye'deki 65 yaş üstü bireylerin söz konusu risklere AB-27 ortalamasına kıyasla daha düşük düzeyde maruz kalmış olmalarıdır. Bu durum, 65 yaş ve üzeri nüfusta Türkiye ile AB-27 arasında belirgin bir ayrışma olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak izleyen yıllarda Türkiye'deki artış eğilimi, yaşlı nüfusun ekonomik kırılganlığının kalıcı biçimde azalmadığına işaret etmektedir. Öte yandan, 0–17 yaş grubunda yoksulluk veya sosyal dışlanma riski hem Türkiye'de hem de AB-27'de genel ortalamanın üzerinde seyretmekte, ancak Türkiye'de bu oran 2024 itibarıyla toplam yoksulluk oranının 9,6 puan üzerinde gerçekleşerek çocuk yoksulluğunun daha derin²⁹ ve yapısal bir sorun olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. 18-64 yaş grubundaki bireylerin karşılaştığı yoksulluk veya sosyal dışlanma Türkiye ve AB-27 için ortalamanın altında olsa da Türkiye'de yaklaşık her dört kişiden biri, AB-27'de ise yaklaşık her beş kişiden biri yoksulluk ve sosyal dışlanma riski ile karşı karşıyadır. Bu veriler, Türkiye'nin demografik yapısı ve sosyal politika uygulamaları açısından yoksulluğun kuşaklar arası farklılaşma gösterdiğini, özellikle çocuklar ve yaşlılar arasında sosyal dışlanma riskinin daha yüksek seyrettiğini ve AB-27 ülkeleri ile kıyaslandığında daha kırılgan bir sosyal yapı ortaya koyduğunu göstermektedir.

Sosyal dışlanma olgusu cinsiyete göre özellikle de kadın açısından ele alındığında kadının toplumla bütünleşmesini engelleyen sosyal, ekonomik ve siyasal sistemlerin dışında bırakılmasını ifade etmektedir (Çakır, 2008: 26). Kadınların bu dışlanma süreci, yalnızca ekonomik zorluklar ya da iş gücüne katılım gibi alanlarla sınırlı olmayıp, aynı zamanda toplumsal roller, eğitim fırsatlarına erişim, sağlık hizmetleri gibi çeşitli düzeylerde de kendini gösterebilir. Türkiye ve AB-27 ülkelerinde cinsiyet temelli olarak yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olan bireylerin oranı, bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin derinleşmesine neden olan bir gösterge niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda Türkiye ve AB-27'de cinsiyete göre yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olanların oranı Şekil 9'da verilmiştir. Şekil 9, Türkiye ile AB-27 ülkeleri arasındaki cinsiyete dayalı eşitsizlikleri ve sosyal dışlanma olgusunun kadınlar açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

²⁹ AB-27'de 0-17 yaş grubunun yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında olanların oranı genel ortalamanın 3,2 puan üstündedir.

Şekil 9: Cinsiyete Göre Yoksulluk veya Sosyal Dışlanma Riski Altında Olanların Oranı

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Eurostat

Şekil 9 incelendiğinde tüm yıllar içerisinde Türkiye’de kadınların temel işgücü istatistiklerinde olduğu gibi erkeklere göre daha fazla yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olduğu görülmektedir. Yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olanların oranının en fazla olduğu yıl hem erkekler için hem de kadınlar için 2015 yılı olmuştur. Başlangıç yılları itibarıyla erkeklerin yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olma oranı 2022 yılına gelindiğinde 1,8 puan azalarak %32,2’den %30,4’e gerilerken kadınlarda bu oran 1 puanlık azalışla %35,8’den %34,8’e gerilemiştir. Bu veriler, kadınların erkeklere kıyasla sosyal dışlanma ve yoksulluk riskine daha fazla maruz kaldığını ve zaman içinde bu durumun kısmi bir iyileşme göstermiş olsa da hâlâ devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Şekil 9, AB-27’de yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olan bireylerin oranının, Türkiye’de olduğu gibi, kadınlar için erkeklere kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. AB-27’de bu oranın hem erkekler hem kadınlar için en yüksek olduğu yıl ise 2015 yılı olmuştur. Erkeklerde bu oran 2015 yılında %23,1 iken kadınlarda %24,9 olarak gerçekleşmiştir. Yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olanların oranı yıllar içinde azalarak 2019 yılında erkeklerde %20,0, kadınlarda ise %22,1 olmuştur. Daha sonraki izleyen yıllarda ise dalgalı bir seyir izleyerek 2022 yılına gelindiğinde erkekler için %20,4, kadınlar için ise %22,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu

veriler, AB-27’de de kadınların yoksulluk ve sosyal dışlanma riski açısından erkeklere kıyasla daha dezavantajlı bir konumda olduğunu ve bu durumu etkileyen yıllık değişimlerin dalgalı bir seyir izlediğini ortaya koymaktadır.

AB-27 ile Türkiye’nin verileri karşılaştırıldığında, her iki cinsiyet açısından da Türkiye’de yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında bulunan bireylerin oranının AB-27 ortalamasının belirgin biçimde üzerinde seyrettiği görülmektedir. 2022 yılı itibarıyla bu fark erkekler için yaklaşık 10 puan, kadınlar için ise 12,1 puan düzeyindedir. Türkiye’de kadınlar hem kendi ülkelerindeki erkeklere kıyasla hem de AB-27’deki kadınlara nazaran daha yüksek düzeyde yoksulluk ve sosyal dışlanma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Öte yandan, Türkiye’deki erkeklerin bu riske maruz kalma oranı, AB-27’de kadınlara ilişkin oranların dahi üzerinde gerçekleşmiştir. Türkiye’deki bu oranlar kendi içerisinde tutarlı sonuçlar verse de başka ülke ya da ülke grupları ile kıyaslandığında oranların yüksek olması itibarıyla kötü durumda olduğunu göstermektedir.

Gelir eşitsizliği, yoksulluk ve sosyal dışlanma, Türkiye’nin çözüm bekleyen temel sosyo-ekonomik sorunları arasında yer almaktadır. Gelir dağılımında 1963-2005 dönemi itibarıyla kademeli bir iyileşme gözlemlenmiş, bu iyileşme özellikle 2001 ekonomik krizini izleyen süreçte en yüksek gelirli %20’lik kesimin toplam gelirden aldığı payın azalmasıyla daha belirgin hale gelmiştir. Söz konusu gelişme, Gini katsayısına da yansımış olmakla birlikte, Türkiye’nin gelir eşitsizliği göstergeleri gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında hâlâ yüksek düzeylerde seyretmektedir. Nitekim 2006 yılından itibaren gelir dağılımındaki bu olumlu eğilim tersine dönmüş, en yüksek gelir grubunun gelirden aldığı payın %48,01’e ve Gini katsayısının 0,415’e yükselmesiyle birlikte eşitsizlik yeniden artış göstermiştir. 2001 krizi sonrasında kaydedilen yüksek büyüme oranlarına rağmen gelir dağılımında ve yoksulluk göstergelerinde kayda değer ve kalıcı iyileşmelerin sağlanamaması, büyümenin piyasa mekanizması aracılığıyla eşitsizlikleri kendiliğinden gideremeyeceğini ortaya koymaktadır. Ekonomik krizlerin ardından bozulma gösteren sosyal göstergelerin toparlanması ise uzun bir zaman dilimini gerektirmektedir. Nitekim Türkiye’de yoksulluk oranı³⁰ 2007 yılında %16,3 iken, 2008’de %16,7’ye, 2009’da %17,1’e ve 2010 yılında %16,9’a yükselmiş; ancak 2011 yılı itibarıyla bu oranda yeniden bir

³⁰ Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert medyan gelirinin %50’si dikkate alınmıştır.

azalma eğilimi başlamıştır. Bununla birlikte, 2018 yılında yoksulluk oranı %13,9'a yükselmiş ve 2022 yılı sonunda ise %14,4 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Sosyal dışlanma riski altında olan bireylerin zaman içindeki değişiminde de çok fazla gerileme olmamıştır. Yaş grupları dikkate alınarak yapılan değerlendirmeler özellikle 0-17 ve 18-64 yaş aralığındaki bireyler için sosyal dışlanma oranlarının zaman içerisinde belirgin biçimde değişmediğini, başlangıç seviyelerinde kaldığını göstermektedir. Buna karşın, 65 ve üzeri yaş grubundaki bireylerde yoksulluk veya sosyal dışlanma altında olanların oranının yıllar içinde azalmasıyla Türkiye geneli yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olanların oranında sınırlı da olsa bir düşüş sağlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNİN REFAH SONUÇLARI: HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELİ

İktisadi literatürde Alfred Marshall'ın öncülük ettiği kısmi denge yaklaşımı ve Léon Walras'ın çalışmalarına dayanan genel denge yaklaşımı olmak üzere iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Kısmi denge yaklaşımında tek bir piyasa incelenirken, bu piyasanın diğer piyasalarla olan ilişkisi göz ardı edilmektedir. Genel denge yaklaşımında piyasalar arası bağımlılık ilişkisi ve ekonomik birimler arası ilişkiler eşanlı olarak analiz edilmektedir. *Ceteris paribus* varsayımı altında farklı sektörleri ayrı ayrı analiz eden kısmi denge modellerinin aksine, genel denge yaklaşımı mal veya para işlemlerini temsil eden ekonomi içindeki bütün bağlantıları modellemeyi amaçlamaktadır (Thissen, 1998: 3). Tüketicilerin maksimum fayda, üreticilerin maksimum kar elde ettiği ve arzın talebe eşit olduğu bir fiyat düzeyi kabul edilmektedir (Arrow, 1974: 258).

Uygulamalı ya da Hesaplanabilir Genel Denge Modelleri (HGD) olarak adlandırılan analiz, Leontief tarafından geliştirilen girdi-çıkıtı modellerinin ve doğrusal programlama modellerinin içsel çıkıtı ve fiyat sistemini, üretimde ve talepte neoklasik ikame edilebilirliğini, iktisadi birimlerin optimizasyon davranışlarını ve ekonomideki gelir akımlarının eksiksiz bir şekilde ele alınarak genişletilmesi olarak tanımlanmaktadır (Shoven ve Whalley, 1984: 1008; Bandara, 1991: 9) Genel dengenin ilk kavramsal oluşumu ekonominin tüm birimlerini içerecek şekilde ilk defa Leon Walras tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonra Kenneth Arrow ve Gerard Debreu tarafından (1954) sabit nokta teorisi kullanılarak varlığının gösterilmesi ardından ilk deneysel temelli, çok sektörlü, fiyat içsel modelini formüle eden HGD modeli Leif Johansen (1960) tarafından geliştirilmiştir.

Walras'ın genel denge sisteminde, mal ve faktör sayısı kadar piyasa, her piyasada arz fonksiyonu ile talep fonksiyonu ve tüketicilerin mal taleplerinin üreticilerin arzına eşit olacak şekilde denge koşulunu ifade eden eşanlı denklem sistemleri bulunmakta ve ortaya çıkan bu eşanlı denklemlerin çözümüne odaklanılmaktadır. HGD modelleri her zaman, denklem sayısından daha fazla değişken içermektedir. Bu sebeple bir genel dengenin varlığı için sistemde bilinmeyen sayısı kadar bağımsız denklem olması gerekmektedir. Genel dengenin varlığı için de öncelikle, sistemin tamamlanması için kaç tane denklemin gerektiği belirlenip model

bir denklem sistemi şeklinde ifade edilmelidir (Koutsoyiannis, 1997: 535). Buna göre, tüketicilerin fayda maksimizasyonu ve üreticilerin kar maksimizasyonu koşulunun sağladığı durumda, mal ve faktör piyasalarını dengeye getiren göreceli fiyat vektörü aracılığıyla sistemin çözümü oluşturulmaktadır (Erten, 2009: 38).

HGD modelleri, ekonominin temsilcilerini (hanehalkı, devlet, dış kesim, firmalar vb.) bir araya getirip nominal değerlerin yanı sıra reel değerlerle de üretim ve faktör piyasalarındaki dengeye odaklanmaktadır. Modelin çözümünü ifade eden denge noktasında tüm iktisadi birimler için optimizasyon sağlanmış olup her sektör için arz ve talep eşitliği bir dizi fiyat ve üretim düzeyi ile gerçekleştirilmiştir (Shoven ve Whalley, 1984: 1007; Decaluwé ve Martens, 1988: 530; Robinson, 1989: 906). Analiz genellikle dışsal şoklardaki değişikliklerin, ülke grubu, ülke ya da bölgelerin genel ekonomisindeki etkilerin karşılaştırmalı nümerik (sayısal) statik analizine dayanır. Bu doğrultuda temel denge durumu dışsal şoklardan sonra yeni denge ile karşılaştırılmaktadır.

3.1. HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Literatürde HGD modellerinin üç farklı sınıflandırması bulunmaktadır. HGD modellerinin ana sınıflandırması hem HGD modellemesinin tarihsel gelişimine hem de HGD modellerinin kullanım amacına dayanmaktadır. Tarihsel sınıflandırma açısından birinci tip sınıflandırma Walras'ın genel denge çerçevesinden ve Scarf'ın (1967) bir Walrasgil sisteminin sayısal çözümü üzerine öncü çalışmasından geliştirilen Walrasgil HGD modelleridir. İkinci tip sınıflandırma, çok sektörlü analiz ile 1970'lerin makro modellerinden geliştirilen ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde politika analizi için popüler hale gelen makro HGD modelleridir. HGD modellerinin bu teorik tarihsel sınıflandırmasının yanı sıra, parametrelerin belirlenmesinde kullanılan tekniğe dayalı üçüncü bir sınıflandırma da bulunmaktadır. Bu sınıflandırma ise, kalibrasyon tekniğine dayalı parametrelili modeller ile ekonometrik tahmine dayalı parametrelili modeller arasında ayırım yapan teknik temelli HGD modelleridir (Thissen, 1998: 4-5).

3.1.1. Walrasgil HGD Modelleri

Walrasgil HGD modelleri, Harberger'in (1962) Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) anonim şirketlerin vergilendirilmesinin ekonomi üzerindeki etkilerini genel denge modeli çerçevesinde inceleyen çalışmasıyla başlamıştır. Bu model, ekonomiyi

bir sektörü ağır vergi yükü altında, diğerini ise hafif vergi yükü altında bırakarak iki sektör olarak ele almaktadır. Model, üretim faktörü olarak sadece emek ve sermayeyi dikkate alarak ölçüğe göre sabit getirili bir üretim fonksiyonu kullanmakta ve sektörlerin tam rekabet koşullarında olduğu varsayımını yapmaktadır. Bu varsayımlar ve denklem tanımlamaları zamanla yeni çalışmaların katkısıyla değişikliğe uğramıştır. Üretim ve talep denklemleri, daha geniş veri setleri kullanılarak ve bazı ayrıştırmalar yapılarak yeniden ele alınmıştır (Fullerton vd., 1982: 368-69). Ayrıca, bu yaklaşımdaki sektör ayrımı ampirik ve yasal açıdan oldukça sınırlayıcı ve gerçeklikten uzak olduğu için eleştirilmektedir (Shoven ve Whalley, 1992: 134).

Harberger'in çalışmasının analizi her ne kadar kısıtlı olup eleştirilse de vergilerin ekonomi üzerindeki etkilerini genel denge analizleriyle daha geniş bir perspektiften ele almanın önemini vurgulamıştır. Harberger'in çalışmasından itibaren, Walrasgil HGD modelleri, "Walras Kanunu" olarak bilinen ve hiçbir piyasada arz ve talep fazlasının olmadığı durumu temel alan bir yaklaşımla gelişmiştir. Bu bağlamda, Walrasgil HGD modeli, neoklasik teorik temellere dayalı olarak ekonomiyi bütüncül bir yapı içerisinde değerlendirmeye çalışmaktadır.

Harberger'in çalışmasıyla başlayan ve Shoven ve Whalley'nin (1992) katkılarıyla gelişen Walrasgil HGD modelleri, hesaplanabilirlik açısından gelişmiş olsa da teorik genel denge analizinin bir uzantısı olmaktan öteye gidememektedir. Çünkü ampirik modeller teorik temellerle tutarlı olmak zorunda olduğundan, modeli gerçeğe yakınlaştıracak varsayımlarla kurmak sonuçların yorumlanmasını zorlaştırmaktadır (Thissen, 1998: 6). Özellikle gelişmekte olan ülkelerin yapısal farklılıkları dikkate alındığında, bu tür modellerle tutarlı analizler yapmak güçleşmektedir (Borges, 1986: 13).

3.1.2. Makro HGD Modelleri

Makro HGD modelleri, 1930'lardan bu yana politika analizi için yaygın olarak kullanılan kısa vadeli makro modellerden ve girdi-çıkıtı analizinden geliştirilmiştir. Makro HGD modellerinde girdi-çıkıtı analizi içsel miktarlar ve fiyatlar ile genişletilirken, tüketim gelire ilişkilendirilerek ekonomideki para akışı kapatılmaktadır. Johansen'in (1960) Norveç ekonomisi için sektörel büyüme açısından miktar ve fiyatların eşzamanlı belirlenmesi ile emek ve sermaye faktörlerinin sektörel yeniden tahsis edilmesi modeli, makro HGD modellemesinde ilk çalışma olarak

gösterilmektedir. Fiyatların belirlenmesinde piyasa dengesinin varsayımlarının kullanıldığı modelde maliyet minimizasyonunu amaçlayan yirmi sektör ile hanehalkını temsilen fayda maksimizasyonu amacındaki bir sektör kullanılmıştır. Johansen çalışmasında Norveç ekonomisine ait girdi-çıktı verileri ile Frisch'in (1959) ek fayda yöntemiyle türetilen hanehalkı fiyat ve gelir esneklik tahminlerini kullanarak Norveç'teki büyümenin sayısal, çok sektörlü bir tanımını yapmıştır (Thissen, 1998: 6; Dixon, 2006: 3).

Makro HGD modelleri, Avustralya'nın *ORANI/MONASH* modelleri (Powell ve Lawson, 1986) ve gelişmekte olan ülkelerin birçok modeli (Decaluwé ve Martens, 1988; Bandara, 1991) ile daha da geliştirilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler için HGD modelleri alanında öncü çalışmalar ise Taylor (1990) ve Robinson'un (1989) çalışmaları olmuştur.

Makro HGD modelleri Walrasgil HGD modellerinin aksine, mevcut ekonomiyi tanımlamak için geçici unsurlar içerebilirken, ekonomik birimlerin davranışları optimizasyon davranışından türetilmeyebilmektedir. Bu nedenle, bu modeller içsel tutarlılıktan ödün vererek analitik olarak çözülmesi genellikle imkânsız olan modellerle sonuçlanmaktadır. Ancak toplam düzeyde bu modellerin, kapsamlı birçok sektörlü girdi-çıktı alt modeli ile önceki on yılların kısa vadeli makro modelleriyle karşılaştırılabilir olduğu ileri sürülmektedir.

Makro HGD modellerinde makro kapamalara³¹ ilişkin tartışma, makro kapama seçiminin HGD modeliyle elde edilen politika simülasyon sonuçlarını büyük ölçüde etkilediğini tespit eden Taylor ve Lysy (1979) tarafından yeniden canlandırılmıştır. Kapama kuralı sorunu, Walrasgil paradigmadan ve neoklasik kapanıştan saptığı için kısa vadeli makro HGD modelleme alanında daha belirgin olmuştur. Kapama kuralı sorunu olarak tanımlanan bu sorunu yorumlamak ve tanımlamak için iki yaklaşım bulunmaktadır. Birinci yaklaşım, modelin eşit sayıda denklem ve içsel değişkenlerden

³¹ Makro kapanış kuralları, ekonomik modellerde içsel ve dışsal değişkenlerin ayrımını yaparak sistemin denge koşullarını belirler. Örneğin, yatırım-tasarruf dengesinin ele alındığı bir modelde, tasarrufların dışsal olarak belirlendiği varsayılırsa, yatırım miktarı tasarruflara bağlı bir şekilde içsel olarak belirlenmektedir. Benzer şekilde, yabancı tasarruflar ile döviz kuru arasındaki ilişki de makro kapanış kurallarına örnek olarak gösterilebilir. Eğer bir modelde yabancı tasarrufların ülke ekonomisi üzerindeki etkisi incelenecekse, bu değişkenin dışsal, döviz kurunun ise içsel olarak belirlenmesi gerekmektedir. Buna karşılık, döviz kuru şoklarının etkisinin analiz edildiği bir durumda, döviz kurunun dışsal bir değişken olarak modellenmesi uygun olacaktır. Bu yaklaşımlar, modelleme sürecinde kullanılan varsayımlar doğrultusunda ekonomik sistemin işleyişine dair farklı senaryoların incelenmesine olanak tanımaktadır (Hosoe vd., 2010; 2021).

oluşması gerektiği şeklindeki basit düşünceye indirgeyen ve model oluşturucunun hangi değişkenlerin içsel, hangi değişkenlerin dışsal olduğunu belirlediği matematiksel yaklaşımdır. İkinci yaklaşım, modelin Walrasgil gelenekte inşa edildiği ve tüm kararların optimizasyon davranışına dayandığı yaklaşımdır. Kapama sorunu bu yaklaşımda, bireysel aktörlerin mikroekonomik davranışlarını etkileyen ve bu kısıtlamayı dengeleyen ilave bir içsel değişkene ihtiyaç duyulmasına neden olan makroekonomik kısıtlamaların ortaya konması olarak ifade edilmektedir (Ginsburgh ve Keyzer, 1997).

Kapama kuralı sorununa yönelik çalışmalar Sen (1963) tarafından kurulan model ele alınarak geliştirilmektedir. Sen'in modelinde üretim fonksiyonu birinci dereceden homojen neoklasik üretim fonksiyonudur.

$$X_s = f_p(L, K) \quad (11)$$

$$w = \frac{\partial X_s}{\partial L} \quad (12)$$

$$X_s = \pi + wL \quad (13)$$

$$S = S_p\pi + S_w wL \quad (14)$$

$$I = I^* \quad (15)$$

$$S = I \quad (16)$$

Modelde, sermaye (K) ve emek (L) olmak üzere iki üretim faktörü vardır. Ücret (w) iş gücünün marjinal verimliliğine göre belirlenirken, toplam üretimin geliri temsil ettiği varsayılarak gelir, ücretler ve karlar arasında dağıtılmaktadır. Tasarruf (S); kardan elde edilen tasarruf eğilimi (S_p) ile ücretten elde edilen tasarruf eğilimi (S_w) olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Toplam tasarruflar ise toplam yatırımlara eşittir.

Bu tek üretim sektörü modeli, gereksiz ayrıntılara girmeden kapama kuralı sorununu açıklayabilmektedir. Üretim fonksiyonu birinci dereceden homojen olduğu için, Denklem 13 Denklem 13a şeklinde de değiştirilebilir;

$$\Pi = \frac{\partial X_s}{\partial K} K \quad (13a)$$

Model altı denklem ve beş içsel değişken içerdiği için aşırı belirlenmiş (overdetermined) olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle modelin kapatılması için

ya içsel bir değişken eklenmeli ya da bir denklem çıkarılmalıdır (Thissen, 1998: 8-9). Modelin aşırı belirlenmiş yapısı, sistemdeki varsayımlardan birinin gevşetilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede, modeli kapatabilmek için hangi kısıtın serbest bırakılacağına ilişkin yapılacak tercih, literatürde "kapama kuralı seçim problemi" olarak tanımlanmaktadır (Dewatripont ve Michel, 1987: 68).

Teoride kapama için farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Modeli kapatmak için başvurulan birinci yaklaşım, Walrasgil HGD modelleri için temel olan ancak makro HGD modellerinde nadiren kullanılan neoklasik kapama yöntemidir. Bu yöntemde yatırımların tasarruflarla ekonomide tam istihdamı garanti edecek bir düzeyde dengeye getirilmesini sağlayacak bir mekanizmanın var olduğu varsayılmaktadır. Bir başka ifadeyle $I = I^*$ denklemi (Denklem 15) çıkarılarak tasarruf edilen her şeyin yatırıma dönüştüğü varsayımı altında kapama işleme gerçekleştirilmektedir.

İkinci yaklaşım, Kaldor (1956) ve Pasinetti'nin (1962) zorunlu tasarruf modellerine dayanan Neo-Keynesyen yaklaşımdır. Zorunlu tasarruf mekanizması, nominal ücret oranının sabitlenmesiyle oluşturulurken, üretim hâlâ emek ve sermaye arzı tarafından belirlenmektedir. Kapama işlemi modelden $w = \frac{\partial X_s}{\partial L}$ denkleminin (Denklem 12) çıkarılmasıyla gerçekleşmektedir. Tasarruf denklemi yeniden tanımlanarak,

$$S = S_p \pi + S_w \frac{W_n}{p} L \quad (12a)$$

Denklem 12a elde edilir. W_n dışsal nominal ücret oranını ifade ederken, p gelir dağılımındaki bir değişiklikte yatırım ve tasarruflar arasında eşitliği sağlayan içsel fiyat düzeyini ifade etmektedir. Bu modelden türetilen kar geliri için iyi bilinen Neo-Keynesyen denklemi:

$$\Pi = \frac{I^*}{S_p - S_w} - \frac{S_w}{S_p - S_w} X \quad (17)$$

Sen tarafından Keynes'in (1936) Genel Teorisi ile ilişkilendirilen kapama kuralı işgücünü içselleştirmektir. Bu modele (1, 2, 3, 4, 5 ve 6 numaralı denklemlerin tümünden oluşan) işsizliğin dahil edilmesiyle, yatırımın tam istihdam seviyesinden farklı olmasının mümkün olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayım ise devlete tam istihdamı sağlamak için müdahale etme imkânı tanımaktadır. Üçüncü yaklaşımda kapama, hükümet harcamalarının veya vergilerin içsel hale getirilmesiyle

sağlanmaktadır. Bu yaklaşım ise modelden $S = S_p\pi + S_w wL$ denklemin çıkarılmasına dayanıp Johansen Kapama kuralı olarak ifade edilmektedir. Devleti bu modelde daha açık bir şekilde modellemek için Denklem 12 yeniden yazılırsa:

$$S = S_p\pi + S_w wL + G_s \text{ elde edilir} \quad (12b)$$

veya,

$$S = S_p(1 - t)\pi + S_w(1 - t)wL \quad (12c)$$

Denklemleri elde edilir. Bu yeni denklemlerde G_s , içsel kamu tasarruflarını ifade ederken, t , içsel vergi oranını ifade etmektedir.

Dördüncü kapama kuralı, yapısalcı modellerde sıklıkla kullanılan Kalecki'nin (1976) çalışmasına dayanmaktadır. Kalecki'nin modelinde (Denklem 11a, 13, 13b, 14, 15 ve 16) firmaların fazla kapasiteyle çalıştıkları, dolayısıyla işgücü talebi arzın bir fonksiyonu f_l olarak belirlenmekte (Denklem 11a) ve firmalar oligopolistik bir piyasada maliyetler üzerine bir kâr marjı τ ekleyerek fiyatları belirleme gücüne sahip olmaktadır (Denklem 13b).

$$L = f_l(X) \quad (11a)$$

$$\Pi = (1 + \tau)wL \quad (13b)$$

Bu yaklaşımda reel ücretlerin artık emeğin marjinal verimliliğine eşit olduğu varsayılmadığı için $w = \frac{\partial X_s}{\partial L}$ denklemi (Denklem 12) modelden çıkarılmıştır. Ücretler artık Denklem 13 tarafından belirlenmekte ve toplam gelir, toplam katma değere eşit olacak şekilde düzenlenmektedir; bu durumda L içsel hale gelmekte ve işsizlik olmaktadır. Ayrıca bu modelde, kâr gelirlerinin de eşit olduğu Denklem 17'deki gibi gösterilebilir:

$$\Pi = \frac{I^*}{s_p - s_w} - \frac{s_w}{s_p - s_w} X \quad (17)$$

Bu nedenle, bu modelin tam kapasitede, içsel bir kâr marjı oranı τ ve dışsal üretim ile Neo-Keynesyen modelle karşılaştırılabilir sonuçlar vermesi doğaldır. Çok sektörlü modellerde, özellikle ekonominin belirli sektörlerinde (genellikle tarım sektörü) arz sabit olduğunda, modelde ayırt edilen farklı sosyal sınıflar arasında güçlü yeniden dağıtım etkileri olan karışık sonuçlar elde edilmektedir (Thissen, 1998: 10-11).

3.1.3. Sosyal Hesaplar Matris Tabanlı ve Ekonometrik Yaklaşım

Ampirik ekonomik modellerin farklı bir sınıflandırması, modelin parametrelerinin belirlenmesine dayanmaktadır. Bu bağlamda HGD modelleri, model parametrelerinin seçiminde kullanılan teknikler bakımından kalibrasyon ve ekonometrik tahmin yöntemine dayanan modeller olarak ikiye ayrılmaktadır. HGD modellerinin parametreleri büyük ölçekli ekonometrik makro ekonomik modellerde kullanılan ekonometrik yöntemlerden farklı olarak genellikle bir kalibrasyon tekniği ile belirlenmektedir. Ekonometrik tahmine dayalı HGD modeli örnekleri oldukça sınırlıdır ve ekonometrik olarak belirlenmiş mevcut az sayıdaki HGD modeli ise Jorgenson'un (1984) çalışmasına dayanmaktadır. Jorgenson modellerinin ayırt edici bir özelliği, sistem için parametre değerlerinin nispeten büyük bir oranını üretmede ekonometrik tahmini kullanmalarıdır. Jorgenson, bir HGD modelinin tam stokastik belirlenmesinin zorluğundan kaçınmak için stokastik olarak belirlenmiş alt modellere sahip bir genel denge modeli oluşturmuştur (Ballard ve Johnson, 2017).

HGD modellemesinde stokastik tahmin yerine bir kalibrasyon tekniğinin kullanılmasının nedeni, daha büyük HGD modelleri için uygulanabilir olmadığı düşünülen eş zamanlı denklem sistemi tahmin yaklaşımına duyulan ihtiyaçtır. İhtiyaç duyulan tekniklerin karmaşıklığının yanı sıra, serbestlik derecesi sorunları, veri ve zaman kıtlığı da varsayılan uygulanamazlığa neden olmaktadır (Mansur ve Whalley, 1981). Bununla birlikte, modelin yapısı da kalibrasyon yaklaşımının kullanılmasından etkilenmektedir. Model kurucu kalibrasyonla belirlenebilecek parametre sayısı sınırlı olduğu için nispeten basit yapılar kullanılabilir. Bu sınırlama, genellikle diğer (ekonometrik) araştırmalardan elde edilen parametreler kullanılarak aşılmaktadır.

Kalibrasyon yönteminin iki önemli avantajı vardır. Bunlar, parametrelerin belirlenmesinin kolay olması ve parametrelerin sadece bir gözlem kullanılarak belirlenebilmesinden dolayı çok az veriye ihtiyaç duyulmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapılarında gözlemlenen belirgin dönüşümler dikkate alındığında, bu ülkelere özgü HGD modellerinin parametrelerinin belirlenmesinde ekonometrik tahminler yerine kalibrasyon yönteminin tercih edilmesi, yöntemin bir diğer avantajı olarak öne çıkmaktadır. Özellikle ekonomideki nedenselliğin yönünün değiştiği durumlarda birkaç yıl öncesine ait verileri mevcut durumla ilişkilendirmek zor olduğu için eşit ağırlığa sahip önceki yıllara ait değerleri kullanarak parametrelerin tahmin

edilmesi mantıklı sonuçlar vermeyecektir. Bu kapsamda, yapısal değişikliklerden sonraki döneme ait verilere dayalı bir kalibrasyon yaklaşımının kullanılması tercih edilmektedir.

Tek bir zaman dilimi için veri kullanarak tahmin edilen parametrelerin sınırlı güvenilirliğinin yanı sıra, kalibrasyon yönteminin avantajlarının aksine bazı ek dezavantajları da vardır. Ekonometrik modellerde stokastik sapmalar, modelde yer almayan değişkenlerin etkisini, dışsal ve içsel değişkenlerin ölçüm hatalarını yakalamak için tanıtılmaktadır. Ancak parametreleri belirlemek için kalibrasyon yöntemi kullanıldığında, bu stokastik sapma teriminin sıfıra eşit olduğu varsayılarak modele dahil edilenler dışında hiçbir faktörün içsel değişkenleri etkilemediği kabul edilmektedir. HGD modelleri, kesin tahminlerden ziyade ekonomik mekanizmaları niteliksel etkilerle açıklamaya çalıştığından bu durum kabul edilebilir karşılanmaktadır.

Kalibrasyon yöntemiyle ilgili bir diğer sorun, modelin ve parametrelerinin güvenilirliğine ilişkin ölçütlerin bulunmamasıdır. Harrison, Jones, Kimbell ve Wigle (1993: 99-115) tarafından önerilen sistematik duyarlılık analizi yöntemi aracılığıyla model güvenilirliğine ilişkin bazı göstergeler elde edilebilse de gerekli simülasyonların çokluğu nedeniyle kullanılmamaktadır. Ayrıca, incelenen dönem arttıkça HGD analizinde elde edilen sonuçların parametre hatalarından daha ciddi şekilde etkilenmesi muhtemeldir. Bu nedenle, modelin dinamik davranışının gerçek ekonomik gelişmeleri daha iyi tanımlayabilmesi için parametre tahminlerinin güvenilirliğinin artırılması, özellikle uzun vadeli HGD analizleri için hayati önem taşımaktadır (Thissen, 1998).

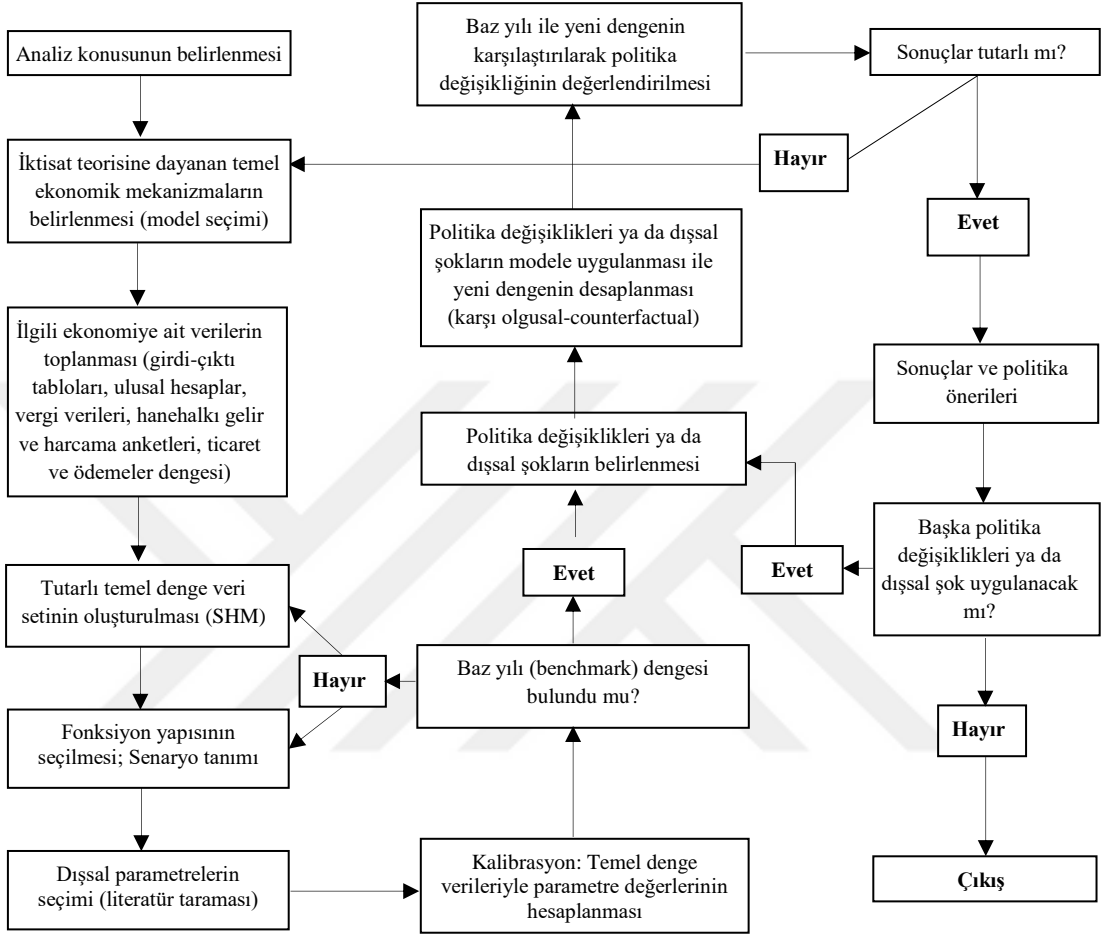
3.2. HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELLERİNİN AŞAMALARI

Hesaplanabilir Genel Denge modellerinin oluşturulmasında temel olarak beş aşama söz konusudur. Standart bir HGD modeli oluşturulmasına yönelik aşamalar Şekil 10'da gösterilmektedir.

HGD modelleri araştırılan konu, sektör, piyasa ya da politika değişikliğine göre farklılık gösterebilmektedir. HGD modellerinin kullanım alanı geniş olsa da bazı problemlerin çözümüne uygun değildir. Politika müdahalelerinin refah etkilerini değerlendirmek için HGD modellerini kullanan analizler yalnızca kısmen başarılı

olmuştur (Dixon ve Parmenter, 1996: 67). Bu nedenle HGD modellerinin oluşturulmasındaki ilk aşama HGD modelinin araştırılan konuya göre belirlenmesidir.

Şekil 10: HGD Modeli Oluşturma Aşamaları

Kaynak: Shoven ve Whalley (1984) ve Böhringer vd., (2003) kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur.

İkinci aşamada, analiz konusu ile tutarlı, iktisat teorisine dayanan, daha karmaşık sayısal modeldeki sonuçları etkileyen temel ekonomik mekanizmalar belirlenmektedir. Bu aşamada analiz kapsamında yer alan iktisadi birimlerin modele ayrıntılı bir biçimde dâhil edilmesi gerekmektedir. Kullanılacak üretim faktörlerinin niteliği, işgücünün eğitim düzeyi ya da benzeri kriterlere göre ayrıştırılıp ayrıştırılmayacağı, hanehalklarının kaç gruba ve hangi ölçüte göre sınıflandırılacağı gibi modelleme tercihleri bu aşamada belirlenmektedir. Oluşturulacak temel denge veri setinin tüm bu tercihler sonucunda belirlenmesi nedeniyle veri edinim süreci bu aşamada başlamaktadır. Ayrıca bu aşama model seçimini, referans durumuna göre

değişikliklere neden olan alternatif politika araçlarının ve stratejilerinin kurulumunu da içermektedir.

HGD modellerinin oluşturulma sürecindeki üçüncü aşama, analiz edilmesi hedeflenen ekonomi için gerekli olan temel verilerin temini, modelde kullanılacak fonksiyonel yapıların seçimi, dışsal parametrelerin belirlenmesi ve ilgili literatürün kapsamlı biçimde taranması aşamasıdır. Bu kapsamda temin edilmesi gereken başlıca veri kaynakları arasında ulusal hesaplar, hanehalkı gelir ve harcamalarını içeren hanehalkı bütçe anketleri, girdi-çıktı tabloları, arz ve kullanım tabloları, vergi yapısını gösteren tablolar ile dış ticaret ve ödemeler dengesi tabloları yer almaktadır. Modelde kullanılacak fonksiyonel yapılar, hem iktisadi teori ile tutarlı olmalı hem de analitik bütünlüğü sağlayacak şekilde matematiksel olarak dengeli olmalıdır. Örneğin, fayda fonksiyonu hem mikroekonomik teoriye uygun olarak tüketici davranışlarını açıklamalı hem de matematiksel modelin tutarlılığı açısından Walras Kanunu'nun öngördüğü kısıtlamaları sağlamalıdır. Bu şekilde, modelde denge noktasının varlığı ve tekliği güvence altına alınabilir. HGD modellerinde genellikle Sabit İkame Esnekliğine sahip olan (Constant Elasticity of Substitution - CES) üretim ve fayda fonksiyonları kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu kısıtları sağlıyor olması nedeniyle, Cobb-Douglas üretim ve fayda fonksiyonları, üretim süreçlerindeki ara girdi kullanımlarını modellemek için ise Leontief üretim fonksiyonu, daha esnek yapılara sahip olan translog veya normalize edilmiş kuadratik fonksiyonları, Armington fonksiyonu ve Sabit Dönüşüm Esnekliği (Constant Elasticity of Transformation - CET) ile Doğrusal Harcama Sistemi (Linear Expenditure System - LES) fonksiyonları kullanılmaktadır. Bu aşamada ayrıca modele göre verilerin toplulaştırma düzeyine karar verilmektedir.

Dördüncü aşama, modelin parametrelerinin hesaplandığı kalibrasyon aşamasıdır. Parametre değerleri genellikle modelin temel veri setinden içsel olarak hesaplanırsa da CES ve LES gibi fonksiyon yapılarında ikame esnekliği parametreleri içsel olarak hesaplanamamaktadır. Bu durumda, ikame esnekliği parametre değerleri literatüre uygun olarak dışsal olarak modele dahil edilir. Parametre değerlerinin hatalı belirlenmesi durumunda model, başlangıç referans yılına ait denge durumunu (benchmark equilibrium) yansıtamayacağından, modelin doğru biçimde kalibre edilip edilmediğini teyit etmek amacıyla çözüm süreci sonrasında elde edilen sonuçların baz

yıl denge koşullarını sağlayıp sağlamadığı mutlaka kontrol edilmelidir. Model çözümü sonucunda baz yıl denge koşullarına ulaşamaması durumunda, temel denge veri seti ile seçilen fonksiyonel yapılar gözden geçirilmeli ve modelde içsel olarak hesaplanan parametrelerin doğruluğu kontrol edilmelidir. Kalibrasyon hatalarının kaynağı genellikle dışsal parametreler değildir. Eğer çözüm sonucunda baz yılı dengesine ulaşılmışsa da analiz edilmek istenen probleme ait parametre ya da dışsal değişkenler ile bu parametre ve dışsal değişken değerlerinin hangi yönde ve ne kadar değiştirileceği tespit edilip, ilgili parametre ya da dışsal değişkenin değerleri değiştirilerek model tekrar çözülmelidir. Çözüm sonucunda karşı olgusal denge (counterfactual equilibrium) olarak adlandırılan yeni denge durumu elde edilir.

Beşinci aşamada, modelin baz yıl çözümünden elde edilen sonuçlar ile karşı olgusal denge çözümüne ait bulgular karşılaştırılarak, uygulanan politika değişikliklerinin ve/veya dışsal şokların analiz edilen ekonomi üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir. Bu karşılaştırma ile istihdam, üretim, tüketim, görece fiyatlar gibi ekonomik değişkenlerde politika kaynaklı değişiklikler hakkında bilgi edinilmektedir. Sonuçlar iktisat teorisiyle tutarlıysa politika önerileri getirilir; tutarsız olması durumunda ise, temel ekonomik mekanizmaların belirlenmesi aşamasının gözden geçirilmesi gerekmektedir. Son olarak ilave bir politika değişikliği ya da şok uygulanacak ise analiz edilmek istenen probleme ait parametre ya da dışsal değişkenler ile bu parametre ve dışsal değişken değerlerinin hangi yönde ve ne kadar değiştirileceğinin tespit edildiği aşamaya geri dönülmesi gerekmektedir. Böyle bir işlem gereği duyulmadığı durumda model sonlanmaktadır.

3.3. MODEL VE VERİ SETİ

HGD modellerinin oluşturulması ve politika analizinde etkin bir şekilde kullanılabilmesi, bir dizi karmaşık aşamayı gerektirir. Denge noktası ya da model çözümü, tüm optimizasyon süreçlerinin karşılandığı ve karşılıklı tutarlılık sağlandığı bir durumu ifade eder (Decaluwé ve Martens, 1988: 530). Bu süreç, modelde yer alacak ekonomik aktörlerin (hanehalkları, firmalar, hükümet, dış sektör gibi) ve mal ve hizmetlerin ayrıntılı bir şekilde sınıflandırılmasını, bu aktörler ile faaliyetlere ilişkin verilerin sistematik olarak toplanmasını, düzenlenmesini ve modelin parametrik yapısının belirlenmesini kapsamaktadır (Robinson, 1989: 906). Bu durum, her sektör için arz ve talebin eşitlendiği bir dizi fiyat ve üretim düzeyi ile tanımlanır (Shoven ve

Whalley, 1984: 1007). Bu aşamalar, modelin analitik çerçevesini oluşturur ve politika analizlerinde güvenilir sonuçlar elde edilmesinin temelini atar.

HGD modellerinin ihtiyaç duyduğu en kritik bileşenlerden biri, bu modellerin üzerine inşa edildiği kapsamlı ve tutarlı bir veri tabanıdır. Bu veri tabanı, genellikle Sosyal Hesaplar Matrisi olarak adlandırılmaktadır. SHM, temel olarak Keynes ve Leontief modellerinin bir arada kullanılmasından türetilmiştir (Clark, 1975). Keynesyen model yalnızca nihai talebi göz önünde bulundururken, toplam talep aslında nihai talep ile ara talebin toplamından oluşmaktadır. Leontief tarafından geliştirilen girdi-çıkıtı (input-output) modeli ise hem ara hem de nihai kullanım açısından sektörel bileşimleri detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu bağlamda, Keynesyen modelde genel ve toplulaştırılmış biçimde ifade edilen veriler, Leontief'in modeli aracılığıyla ayrıştırılmış ve daha ayrıntılı bir yapıya kavuşturulmuştur. Sosyal hesap kavramı 1942 yılında ilk kez J.R. Hicks tarafından dile getirilmiş olup bu alanda ilk çalışma R. Stone tarafından 1962 yılında yapılmıştır (Hicks, 1960; Saunders, 1964).

SHM, bir ekonomideki çeşitli aktörler arasında gelir ve harcama akışlarını organize eden, mikro ve makroekonomik verileri birleştiren bir analiz aracıdır (King, 1981: 1). HGD modellerinde, SHM'nin temel işlevi, hem mikroekonomik (hanehalkı davranışları, faktör gelirleri gibi) hem de makroekonomik (sektörel üretim, ulusal hesaplar gibi) bilgileri entegre ederek modelin ihtiyaç duyduğu veri altyapısını sağlamaktır (Reinert ve Roland-Hoist, 1997: 94-95; Isard vd., 2017: 52). SHM'nin yapısında hanehalkı ve hanehalkı grupları merkezi bir öneme sahiptir. Bunun yanı sıra, SHM yalnızca hanehalkı gruplarını değil, aynı zamanda kurumlar ile farklı üretim faaliyetleri arasındaki işlemleri de kapsayarak gelirin döngüsel akışı hakkında geniş bir bilgi seti sunmaktadır (Round, 2003: 261-276).

SHM, HGD modellerine sadece veri sağlamakla kalmaz, aynı zamanda modelin yapısal temellerini de oluşturur. HGD modellerinin politika analizi için etkili bir araç hâline gelmesi, kapsamlı ve doğru bir SHM'nin oluşturulmasına bağlıdır. Bu nedenle, SHM hazırlama süreci, modelleme çalışmalarının en kritik aşamalarından biri olarak değerlendirilmektedir. SHM, ekonomik faaliyetlerin detaylı bir haritasını sunarak, politika yapıcıların ve araştırmacıların ekonomik sistemleri daha iyi anlamalarına ve analiz etmelerine olanak tanımaktadır. HGD modelleri, SHM'de tanımlanan ekonomik bağlantılar ve akışları kullanarak bir ekonominin genelde dengeye nasıl ulaştığını

simüle etmektedir. Bu sayede, vergi reformları, ticaret politikaları, gelir dağılımı veya çevresel düzenlemeler gibi farklı politika değişikliklerinin etkileri ayrıntılı bir şekilde analiz edilebilir. Bu anlamda, SHM'nin kalitesi ve kapsamı, HGD modellerinin analitik gücünü ve güvenilirliğini belirleyen en önemli unsurlardan biridir.

3.3.1. Modelin Genel Yapısı ve Sosyal Hesaplar Matrisi'nin Oluşturulması

Tezde kullanılan SHM, OECD tarafından 2021 yılında yayımlanan 2018 yılına ait girdi-çıktı tablosu kullanılarak sektörel toplulaştırmalar ile oluşturulmuştur (OECD, 2021). Bu matrisin satır ve sütunlarında sektörler, nihai tüketiciler, üretim faktörleri, vergi ödemeleri ve dış kaynakları temsil eden ekonomik birimler bulunmaktadır. Girdi-çıktı tablosundaki sektörler SHM içinde toplulaştırılmış; bu toplulaştırma sonucunda Tarım, Madencilik ve Taşocakçılığı, Emek Yoğun Sanayi³², Sermaye Yoğun Sanayi, İnşaat ve Hizmet sektörleri '*i sektörü*' notasyonu ile ifade edilmiştir. Hanehalkı sayısı, gelir dağılımına göre yüzde 20'lik dilimlere ayrılarak beş gruba bölünmüştür. Hanehalklarının sektörel bazda tüketim harcamaları, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan "Hanehalkı Tüketim Harcaması İstatistikleri" temel alınarak belirlenmiş ve tez kapsamında NACE Rev. 2 sınıflandırmasına uygun şekilde sektörler bazında toplulaştırılmıştır. Hanehalklarının emek ve sermaye gelirleri, TÜİK tarafından açıklanan "Ulusal Hesaplar" verilerinden elde edilmiş, yüzde 20'lik gelir gruplarına göre hanehalklarının gelirden aldığı paylar ise "Gelir Dağılımı İstatistikleri" kullanılarak tespit edilmiştir. Bu iki veri setinden elde edilen gelir bilgileri ve hanehalklarının gelirden aldıkları paylar oransal olarak hesaplanarak, tez kapsamında oluşturulan SHM'ye dâhil edilmiştir. Aynı zamanda hanehalklarının elde ettikleri gelir bilgisinde kullanılan oranlar SHM'de eşitliğinin sağlanması amacıyla sektörlerin üretim sürecinde kullandıkları emek ve sermaye miktarlarının dağılımında da uygulanmıştır.

Tez kapsamında vergiler, dolaylı vergiler ve doğrudan vergiler olmak üzere iki ana kategori altında incelenmiştir. Girdi-Çıktı Tablosunda yer alan dolaylı vergi verileri, hanehalkı, devlet, yatırım ve ihracat sütunlarına gelen değerler doğrultusunda

³² OECD'den temin edilen girdi-çıktı tablosunda sanayi sektörü on yedi alt sektörden oluşmaktadır. Bu çalışma kapsamında, söz konusu alt sektörler toplulaştırılarak, geçmişte literatürde emek yoğun olarak sınıflandırılan sektörler emek yoğun sanayi sektörü, sermaye yoğun olarak tanımlananlar ise sermaye yoğun sanayi sektörü olarak iki grupta yeniden yapılandırılmış ve modelde bu şekilde yer almıştır.

SHM'ye uyarlanmıştır. Toplam dolaylı vergi gelirleri, ilgili sütunların satırlarda yer alan sektörlerdeki tüketim harcamalarına oranlanarak dağıtılmıştır.

SHM'nin satır-sütun eşitliği ilkesi çerçevesinde, sektörlerden alınan dolaylı vergiler, sektörlerin dolaylı vergi/toplam dolaylı vergi oranları esas alınarak yeniden dağıtılmış ve oluşan vergi farkları ilgili sektörlerin dolaylı vergi yüklerine eklenmiştir. Doğrudan vergi verileri ise T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayımlanan resmi veriler temel alınarak belirlenmiş ve hanehalklarının tüketim düzeyleri doğrultusunda ağırlıklandırılarak SHM'deki ilgili hücrelere dâhil edilmiştir.

SHM'de hanehalkı sütununda veri girişi yapılmayan tek hücre Tasarruf - Hanehalkı hücresidir. Bu hücredeki değer, SHM'nin satır ve sütun toplamaları arasındaki eşitlik ilkesi doğrultusunda belirlenebilmektedir. Bu aşamaya kadar oluşturulan SHM'de, hanehalkı satır toplamı ile sütun toplamı arasındaki fark hesaplanarak elde edilen değer ilgili hücreye kaydedilmiştir. Söz konusu değer, 2018 yılı itibarıyla ekonomideki toplam özel tasarrufları temsil etmektedir. Tüm bu işlemler neticesinde oluşturulan SHM, EK 4'te gösterilmiştir.

Modelin ilk aşamasında, Cobb Douglas üretim fonksiyonu ile her bir sektör için üretim faktörlerinden sermaye ve emek kullanılarak kompozit bir faktör (composite factor) oluşturulmaktadır. İkinci aşamada ise Leontief üretim fonksiyonu kullanılarak, bu kompozit faktör, ara girdilerle birleştirilerek yurt içi gayrisafi üretim hesaplanmaktadır. Üçüncü aşamada ise sabit dönüşüm esnekliği fonksiyonu olan CET fonksiyonu kullanılarak yurt içi üretim, iç piyasaya arz edilmekte veya ihracata yönlendirilmektedir. Bu aşamada, CET fonksiyonu ile yurt içinde arz edilen mal ve hizmetler, Armington (1969, 1970) fonksiyonu yardımıyla ithal edilenlerle birleştirilerek Armington kompozit malı elde edilmektedir (Dixon ve Parmenter, 1996: 78).

Yurt içi toplam arzını oluşturan bu Armington malları, iç pazarda faaliyet gösteren sektörler tarafından ara girdi olarak kullanılmakta ve nihai tüketiciler (kamu, hanehalkı, firmalar ve yabancılar) ile yatırım talebini karşılamaktadır. Bununla birlikte, ekonomideki toplam sermaye ve emek arzı hanehalkları tarafından sağlandığı için dışsal ve sabit kabul edilmiştir.

HGD modellerinde nihai tüketiciler, ekonomideki toplam talebi oluşturan ana aktörlerdir ve genellikle *hanehalkları*, *kamu*, *firmalar* ve *yurt dışı* olmak üzere dört ana gruba ayrılmaktadır. Her bir grup, farklı ihtiyaç ve hedeflere göre tüketim tercihleri yapmakta ve kaynakları kullanmaktadır. Bu dört ana tüketici grubu, ekonomideki toplam nihai talebi oluşturmada olup, HGD modellerinde ekonomik denge, her bir grubun gelir ve tercihleri dikkate alınarak sağlanmaktadır. Her bir tüketici grubunun tüketim ve yatırım talepleri, ekonominin genel dengesini etkileyen ana faktörler olarak HGD model yapısında yer almaktadır.

Hanehalkları, HGD modellerinde, üretim, tüketim ve genel ekonomik denge üzerinde çok yönlü bir etkiye sahiptir. Üretim açısından, hanehalkları emek ve sermaye gibi temel üretim faktörlerini arz ederek ekonomiye katkıda bulunurlar. Çalışarak emek arz ederken, sahip oldukları fiziksel varlıklarla sermaye arzında bulunurlar ve bu katkıları karşılığında ücret, faiz veya kâr gibi gelir elde ederler. Hanehalklarının üretime sağladıkları emek ve sermaye girdileri, ekonomik üretim sürecinin devamlılığı için gerekli kaynakları oluşturmaktadır. Bu girdiler karşılığında elde ettikleri gelirler, hanehalklarının tüketim kapasitelerini ve tasarruf eğilimlerini şekillendirmekte ve bu sayede ekonomide nihai tüketici rolünü üstlenmelerini sağlamaktadır.

Tüketim açısından, hanehalkları, elde ettikleri gelirleri çeşitli mal ve hizmetlere yönlendirerek ekonominin toplam talebine katkıda değer bir katkıda bulunmaktadır. Nihai tüketiciler olarak hanehalklarının harcamaları, mal ve hizmetlere olan talebi ve dolayısıyla üretim hacmini doğrudan şekillendirmektedir. Bireysel fayda maksimizasyonu doğrultusunda farklı ürün gruplarını tercih eden hanehalklarının bu tercihleri, gelir düzeyleri, fiyatlar ve bireysel eğilimler gibi faktörlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bunun yanı sıra, gelirlerinin bir kısmını tasarruf ederek sermaye birikimine katkı sağlamakta; bu tasarruflar, ekonominin büyümesi açısından önemli bir yatırım kaynağı oluşturmaktadır. Hanehalklarının tasarruf ve yatırım kararları, uzun vadede ekonomik büyümeyi belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır.

HGD modellerinde, hanehalklarının rolleri, gelir dağılımı, piyasa dengesi ve ekonomik politika analizleri açısından büyük bir öneme sahiptir. Hanehalkları, farklı gelir gruplarına ayrılarak modellere dahil edilmekte, bu sayede gelir dağılımının

ekonomi üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde incelenebilmektedir. Bu durum, politikaların çeşitli gelir grupları üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesine ve refah düzeylerinin analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Örneğin, vergi düzenlemeleri veya sübvansiyon uygulamaları, hanhalklarının gelir düzeylerini ve buna bağlı olarak harcama ve tasarruf davranışlarını değiştirerek ekonominin genel dengesini etkilemektedir. Emek ve sermaye piyasalarında arz ve talep dengesi, hanhalklarının emek arzı ve sermaye birikimi tarafından belirlenmekte; iş gücü piyasasında ücret düzeyi ve işsizlik oranı gibi göstergeler, hanhalklarının iş gücü katılımına doğrudan bağlı olarak şekillenmektedir. Refah analizlerinde ise hanhalklarının tüketim düzeyleri, gelir dağılımları ve ekonomik refah seviyeleri, önemli göstergeler olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, hanhalkları, HGD modellerinde üretimden tüketime, gelir dağılımından refah analizlerine kadar geniş bir yelpazede merkezi bir konuma sahiptir.

Kamu, HGD modellerinde, sosyal faydayı artırmak ve toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla mal ve hizmet alımları yapan bir nihai tüketici olarak önemli bir rol üstlenmektedir. Altyapı, sağlık ve eğitim gibi alanlardaki kamu harcamaları aracılığıyla ekonomiye talep oluşturan kamu sektörü, bu harcamalarıyla ekonomik büyüme ve denge süreçlerine itici bir güç kazandırmaktadır. Kamu sektörü, gelirlerini genellikle vergiler ve harçlar gibi kamu gelirlerinden sağlamaktadır; bu kaynaklar, HGD modellerinde içsel olarak tanımlanmaktadır. Özel sektörden farklı olarak, kamu sektörü harcamaları kâr maksimizasyonu amacı taşımamakta, toplumsal refahın artırılmasını hedeflemektedir. HGD modellerinde kamu harcamalarının artırılması ya da azaltılması, ekonomik büyüme, istihdam, toplam talep gibi temel göstergeler üzerinde doğrudan etkiler meydana getirmektedir. Örneğin, kamu harcamalarındaki artış, toplam talebi yükselterek ekonomik büyümeyi teşvik ederken, vergi oranlarının artırılması, hanhalkı ve firmaların harcama ile yatırım kararlarını değiştirerek tüketim ve yatırım üzerinde dengeleyici bir rol oynayabilmektedir. Kamu sektörünün HGD modellerindeki bu çok yönlü etkisi, hükümet politikalarının ekonomik yapı üzerindeki sonuçlarının analiz edilmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

Firmalar, HGD modellerinde, üretim gerçekleştirerek ve yatırım talepleri oluşturarak ekonominin üretkenliğini ve büyüme potansiyelini şekillendiren temel nihai tüketici gruplarından biri olarak yer almaktadır. Kâr maksimizasyonunu temel

hedef olarak benimseyen firmalar, bu amaç doğrultusunda üretim süreçlerinde sermaye ve emek gibi temel üretim faktörlerini kullanmakta ve bu faktörleri hanehalklarından temin ederek onların gelir elde etmesine olanak tanımaktadır. Bu durum, tüketim ve tasarruf yoluyla ekonomide döngüsel bir ilişki oluşturmaktadır.

Firmalar, üretim süreçlerinde yalnızca emek ve sermaye kullanımıyla sınırlı kalmayarak, diğer firmalardan ara mal temin etmektedir. Bu durum, üretim süreçlerinin verimliliğini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda diğer sektörlerdeki üretim faaliyetlerini teşvik ederek ekonomi genelinde katma değer oluşumuna katkı sağlamaktadır. Üretilen malların bir bölümü yurt içindeki nihai tüketicilere ve sektörlerle arz edilirken, bir bölümü yurt dışına ihraç edilmekte; böylece döviz kazancı sağlanarak dış ticaret dengesi üzerinde etkiler oluşturmaktadır.

Firmaların üretim kararları, fiyat ve maliyet değişimlerine duyarlı olup piyasa koşullarındaki değişimlere bağlı olarak üretim, yatırım ya da iş gücü talebinde artış veya azalışlara yol açabilmektedir. Ayrıca, sermaye birikimi ve yatırımlar yoluyla ekonominin büyüme potansiyelini artırma işlevi de firmaların üstlendiği kritik bir rolü temsil etmektedir. Elde edilen kârların yeniden yatırıma dönüştürülmesiyle sermaye stoklarını artıran firmalar, ekonomideki üretim kapasitesinin genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Bu yatırımlar, yeni istihdam olanaklarının oluşmasına zemin hazırlarken, üretim süreçlerinde teknolojik ilerlemelerin önünü açmaktadır.

HGD modellerinde, firmaların bu rolleri, yatırımların artırılması ya da sermaye kullanımındaki verimlilik değişikliklerinin ekonomi üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte, devletin sağladığı teşvikler, vergi indirimleri veya kredi imkânları gibi politikalar, firmaların yatırım kararlarını etkileyerek üretim hacmi ve ekonomik büyüme üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Örneğin, devlet tarafından uygulanan bir vergi indirimi, firmaları daha fazla sermaye yatırıma teşvik edebilir ve bu durum iş gücü talebini artırarak istihdam düzeyine ve genel ekonomik dengeye olumlu katkılar sağlayabilir.

Bu kapsamda, firmalar HGD modellerinde ekonomik denge üzerinde çok yönlü bir etkiye sahiptir. Üretim yapıları, maliyet unsurları ve piyasa koşullarına verdikleri tepkiler ile ekonomideki mal ve hizmet arzını ve iş gücü talebini şekillendiren firmalar, aynı zamanda devletin uyguladığı vergi ve teşvik politikalarına verdikleri tepkilerle kaynak tahsisini ve üretim yapısını yeniden şekillendirmektedir. HGD modellerinde

firmaların bu rolleri, büyüme, istihdam, verimlilik ve gelir dağılımı gibi temel ekonomik göstergelerin analiz edilmesinde kritik bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Yurt dışı, HGD modellerinde dış talep yoluyla ekonominin denge ve büyüme sürecine önemli katkılarda bulunan nihai tüketicilerden biri olarak kabul edilmektedir. Yurt dışı talep, ülkenin ihraç ettiği mal ve hizmetlere yönelik dış piyasa talepleriyle şekillenmekte olup, bu taleplerin karşılanması yurt içinde üretilen malların bir kısmının ihracat yoluyla dış piyasalara sunulmasını sağlamaktadır. Bu süreç, ekonomiye döviz girişi sağlayarak yerli üreticilerin gelirlerini artırmakta; gelirdeki bu artış ise istihdam düzeyleri ile üretim kapasitesi üzerinde olumlu etkiler sağlamaktadır. Bu bağlamda, yurt dışı talep, mal ve hizmetlere yönelik toplam talebi artırarak yurt içi üretim üzerinde doğrudan bir etki oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, ithalat yoluyla yurt dışından temin edilen mal ve hizmetler, yurt içindeki üretim süreçlerinde ara mal olarak kullanılmak suretiyle üretimin verimliliğini artırabilmekte veya tüketicilerin tercihlerini çeşitlendirme yoluyla ekonomik fayda sağlamaktadır.

HGD modellerinde, yurt dışı talep genellikle Armington varsayımı çerçevesinde ele alınmakta olup, bu varsayım ithal malları ile yurt içinde üretilen malların farklılaştırılmış olduğunu öne sürmektedir. Tüketiciler, bu malları kısmen ikame edilebilir görse de tamamen aynı nitelikte değerlendirmemektedir. Bu varsayım, ithalat ve ihracatın ekonomi üzerindeki etkilerinin daha doğru bir şekilde analiz edilmesine olanak tanımaktadır. Yurt dışı talebin güçlü olması, yerli üreticilerin dış pazarlara yönelik üretimlerini artırarak ihracata dayalı büyüme stratejilerini desteklemekte; bu durum, döviz gelirlerinde artış sağlayarak ülkenin dış ticaret dengesine katkıda bulunmaktadır. HGD modelleri, yurt dışına yönelik talepte meydana gelen değişimleri, dış ticaret politikalarında yapılacak düzenlemelerin (örneğin, gümrük tarifelerindeki değişiklikler ya da ihracat teşvikleri) ekonomi üzerindeki etkilerini analiz etmede bir araç olarak kullanılmaktadır. Örneğin, bir ticaret anlaşması sonucunda ihracat vergilerinin düşürülmesi, yerel üreticilerin rekabet gücünü artırarak yurt dışı talebin daha büyük bir kısmını karşılamalarını sağlayabilir.

Bu bağlamda, HGD modellerinde yurt dışı talebin üstlendiği rol, ekonomik büyüme, üretim yapısı, döviz dengesi ve ticaret politikalarının etkilerinin değerlendirilmesinde hayati bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Nihai tüketicilerin HGD

modellerindeki rolleri, gelir dağılımı, kamu harcamaları, tüketim tercihleri ve tasarruf eğilimleri gibi unsurlara göre çeşitlilik gösterdiğinden, modeller bu farklılıkları dikkate alarak politika değişikliklerinin ekonomik etkilerini analiz etmektedir. Örneğin, vergi düzenlemeleri veya ithalat kotaları gibi politikaların nihai tüketicilerin gelirleri üzerindeki etkileri, tüketim ve yatırım davranışlarını değiştirerek ekonomideki dengeyi yeniden şekillendirmektedir. Bu çerçevede, nihai tüketiciler HGD modellerinde üretimden tüketime, yatırım taleplerinden ekonomik politikalara kadar geniş bir yelpazede merkezi bir konumda değerlendirilmektedir.

Sektörler, HGD modelleri, piyasa, üretim faktörleri ve nihai tüketiciler arasındaki ilişkileri SHM aracılığıyla tanımlamakta ve analiz etmektedir. SHM, bir ekonomideki sektörler arasındaki mal ve hizmet akışını, üretim faktörlerinin kullanımını ve nihai tüketici gruplarını kapsayan etkileşimleri ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan bir çerçeve sunmaktadır. Hanhalkları, devlet, firmalar ve yurt dışı gibi nihai tüketici gruplarıyla olan bu bağlantılar, SHM'nin kapsamlı yapısı sayesinde HGD modellerinin ekonomideki sektörler arası dinamikleri ve kaynak dağılımını daha etkin bir şekilde analiz edebilmesine olanak tanımaktadır.

SHM, ekonomideki üretim, gelir dağılımı ve harcamaların kapsamlı bir resmini sunarak, sektörler arası mal ve hizmet akışlarını ayrıntılı biçimde yansıtmaktadır. Her bir sektörde üretilen malların diğer sektörler tarafından ara girdi olarak ne ölçüde kullanıldığı ve nihai tüketicilere ne oranda satıldığı gibi bilgiler, SHM'nin sunduğu veri yapısı içinde detaylı olarak yer almaktadır. Bu yapı, sektörlerin birbirleriyle doğrudan ve dolaylı bağlantılarını analiz edebilmek için uygun bir zemin hazırlamakta, çarpan etkisi gibi ekonomik mekanizmaların anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Örneğin, tarım sektörü tarafından üretilen ürünlerin gıda işleme sanayinde ara girdi olarak değerlendirilmesi veya inşaat sektörünün hizmet ve sanayi sektörlerinden temin ettiği ara mallarla üretim değerini oluşturmaktadır. Bu kapsamda, SHM her bir sektörü, çıktılarının bir kısmını diğer sektörlerin üretim süreçlerine entegre ederek ekonominin genel üretim zincirini oluşturacak şekilde modellemektedir. Böylelikle, HGD modellerinde sektörler arası bağlantılar ve kaynak kullanımına ilişkin kapsamlı bir anlayış geliştirilmekte, ekonomideki üretim ve gelir dağılımı süreçleri daha bütüncül bir yaklaşımla incelenebilmektedir.

HGD modellerinde sektörler ile piyasa arasındaki ilişki, fiyat mekanizması aracılığıyla kurulmaktadır. SHM, sektörlerin ürettikleri malları hangi fiyat düzeylerinde piyasaya sunduğunu, ara malları hangi fiyatlardan temin ettiğini ve piyasa arz-talep dengesinin nasıl oluştuğunu detaylı bir şekilde göstermektedir. HGD modellerinde, fiyat değişimleri doğrudan arz ve talep üzerinde etkili olarak sektörlerin üretim miktarlarını ve tüketim düzeylerini şekillendirmektedir. Örneğin, bir sektörde üretim maliyetlerinin yükselmesi, ürün fiyatlarının artmasına yol açabilir; bu durum, söz konusu sektöre yönelik talebin azalmasına ve ekonomide genel dengede bir değişime neden olabilir. SHM, bu tür fiyat değişimlerinin sektörlerin piyasa taleplerine verdiği tepkilerin analiz edilmesinde kritik bir veri kaynağı sağlamaktadır. Ayrıca, ithalat ve ihracat fiyatları ile yurt dışı talebe ilişkin veriler de SHM içinde yer aldığı için, her bir sektörün yurt içi ve küresel piyasa arasındaki etkileşimleri izlenebilmektedir.

SHM, sektörlerin üretim süreçlerinde kullandıkları emek, sermaye, doğal kaynaklar gibi üretim faktörlerinin dağılımını da ayrıntılı bir şekilde yansıtmaktadır. HGD modellerinde, sektörler bu faktörleri kullanarak mal ve hizmet üretimlerini gerçekleştirirler. Faktör talebi, sektörlerin işgücü ve sermaye piyasalarıyla olan etkileşimlerini belirlemektedir. Örneğin, tarım sektörü emek-yoğun bir üretim yapısına sahipken, sermaye yoğun sanayi sektörleri, üretim süreçlerinde daha fazla makine ve teknoloji kullanımına ihtiyaç duymaktadır. Faktör talebindeki bu farklılıklar, sektörler arası dengeyi ve kaynak tahsisini önemli ölçüde etkilemektedir. Emek arzı hanehalkları tarafından sağlanırken, sermaye genellikle firmalar tarafından temin edilmekte ve hanehalklarına kâr payı olarak geri dönmektedir. SHM, üretim faktörlerinin sektörel dağılımını analiz ederek gelir dağılımını, iş gücü istihdamını ve üretim kapasitesini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

HGD modellerinde SHM, sektörler arasındaki ilişkileri, piyasa ile bağlantılarını, kullandıkları üretim faktörlerini ve bu faktörlerin sektörel dağılımını detaylandırarak ekonominin tüm aktörleri arasındaki dinamik etkileşimleri kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu kapsamlı matris yapısı, politika değişikliklerinin sektörler üzerindeki etkilerini analiz etmede ve ekonominin dengeye ulaşma süreçlerini anlamada temel bir araç olarak işlev görmektedir.

Vergiler, HGD modellerinde ekonomideki kaynak dağılımını, tüketici davranışlarını ve üretim seviyelerini doğrudan etkileyen önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu modellerde, vergiler devletin temel gelir kaynaklarından biri olarak yer almakta ve kamu harcamalarının finansmanına olanak sağlamaktadır. Vergiler, HGD modellerinde genellikle dolaylı ve doğrudan vergiler şeklinde iki ana kategoride incelenmektedir. Dolaylı vergiler, mal ve hizmetlerin üretim veya tüketiminden alınan katma değer vergisi (KDV), özel tüketim vergisi (ÖTV) ya da ithalat vergisi gibi vergileri içermekte ve sektörlerin maliyet yapılarını etkileyerek fiyatların artışına neden olmaktadır. Bu durum, nihai tüketicilerin tercihlerini ve toplam talebi değiştiren bir mekanizma oluşturmaktadır. Doğrudan vergiler ise gelir veya kâr üzerinden alınmakta ve gelir vergisi, kurumlar vergisi ile sosyal güvenlik primlerini kapsamaktadır.

HGD modelleri, vergilerin sektörlerin üretim kararlarına olan etkilerini de detaylı şekilde analiz etmektedir. Vergiler, üretim faktörlerinin (emek ve sermaye) hangi sektörlerle yönlendirileceğini belirlemede kritik bir role sahiptir. Örneğin, sermaye yoğun sanayi sektörlerinde vergi oranlarının artması, bu sektörlerde üretim maliyetlerinin yükselmesine yol açarak sermaye ve emek gibi üretim faktörlerinin daha düşük vergi oranlarına sahip sektörlerle kaymasına neden olabilmektedir. Benzer şekilde, tüketici davranışları da vergi oranlarındaki değişimlere duyarlıdır. Örneğin, gelir vergisi oranlarındaki bir artış, hanehalklarının harcanabilir gelirini azaltarak tüketim düzeylerini sınırlayabilir ve toplam talebi düşürebilir.

Üretim üzerinden alınan vergiler ise sektörlerin maliyetlerini doğrudan etkileyerek hem üretim düzeylerini hem de sektörler arası rekabet koşullarını belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu tür vergiler, sektörel düzeyde uygulanmakta olup üretim süreci esnasında tahakkuk etmektedir. Örneğin, kurumlar vergisi, çevre vergileri veya iş yeri vergileri gibi üretimle bağlantılı vergiler, sektörlerin maliyet yapısını etkilemekte ve piyasa fiyatlarına yansımaktadır. Üretim üzerindeki vergi oranlarının yükselmesi durumunda, sektörlerde faaliyet gösteren firmalar artan maliyetlere bağlı olarak fiyatlarını artırma eğilimi gösterebilmekte; bu durum, tüketici talebinde düşüşe neden olurken aynı zamanda üreticilerin kârlılık oranlarında daralmaya sebebiyet verebilmektedir.

HGD modellerinde, üretimden alınan vergiler kaynak tahsisi üzerinde önemli bir etkide bulunmaktadır. Bu vergiler, sektörlerin cazip hale gelmesini veya üretim faaliyetlerinin belirli alanlarda yoğunlaşmasını etkileyerek faktör dağılımını yönlendiren bir unsur olarak işlev görmektedir. Örneğin, tarım sektörüne uygulanan düşük vergiler, emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin bu sektöre yönelmesine olanak sağlarken, sanayi sektöründe yüksek vergiler, yatırım maliyetlerini artırarak sermaye ve iş gücünün başka sektörlerle kaymasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla, HGD modellerinde vergi politikalarının sektörel etkileri analiz edilirken bu mekanizmalar dikkate alınmakta ve ekonomideki genel denge üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Ayrıca, üretim üzerinden alınan vergiler, çevre politikaları kapsamında önemli bir düzenleyici araç olarak işlev görmektedir. Örneğin, karbon salınımını azaltmayı hedefleyen çevre vergilerinin sanayi sektörü üzerinde uygulanması, firmaların daha az karbon yoğun üretim tekniklerini benimsemeleri yönünde teşvik edici bir rol oynayabilmektedir. HGD modelleri, bu tür çevre vergilerinin etkilerini analiz ederek, karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik politikaların ekonomik büyüme ile sektörel üretim üzerindeki olası etkilerini değerlendirme imkânı sunmaktadır. Üretim vergilerinin etkilerinin modellenmesi, HGD modellerinde yalnızca kamu gelirlerinin sektörel bazda dağılımını anlamakla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda bu vergilerin ekonomik faaliyetler üzerindeki çok boyutlu etkilerinin anlaşılmasında da kritik bir işlev üstlenmektedir. Bu çerçevede, üretim vergilerinde gerçekleştirilen değişikliklerin piyasa dengesi, maliyet yapıları ve sektörel rekabet koşulları üzerindeki etkileri ayrıntılı bir şekilde incelenebilmekte ve ekonomi politikalarının tasarımında bilimsel bir temel oluşturulabilmektedir.

Dış dünya birimi, bir ülkenin diğer ülkelerle gerçekleştirdiği mal ve hizmet ticaretini temsil eden temel bir bileşen olup, HGD modellerinde önemli bir rol oynamaktadır. HGD modellerinde dış dünya, genellikle sütunda ihracat ve satırda ithalat olacak şekilde iki ana başlıkta incelenmektedir. İhracat sütunu, dış dünya (Türkiye) açısından harcamaları (gelirleri) gösterirken, ithalat satırı dış dünya (Türkiye) açısından gelirleri (harcamaları) göstermektedir. İthalatın toplam ihracatı aşan kısmı, Türkiye'nin dış dünyadan sağladığı borçlanma veya tasarruf çekme

ihtiyacını ifade eden yabancı tasarrufları temsil eder. Bu durum, dış dünya açısından bir harcama kalemi olarak görülmektedir.

Dış ticaret ilişkilerinin modellenmesinde döviz kuru dışsal, yabancı tasarruflar içsel olarak dikkate alınmaktadır. Genel denge analizinde, dış dünya birimi ülkenin dış ticaret ilişkilerinin yanı sıra mali istikrarını ve ekonomik büyümesini anlamaya yardımcı olmaktadır. Dış dünya birimi, uluslararası ekonomik ilişkilerin iç dinamiklerini ve bu dinamiklerin ekonomiye olan etkilerini gözlemlemek için önemli bir araçtır. İhracat ve ithalat arasındaki denge, döviz kurlarındaki değişimler ve yabancı tasarrufların etkileri, ekonomik politika geliştirme süreçlerinde dikkate alınması gereken temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bu unsurların etkileşimi, ülkenin dış ticaret dengesini, mali istikrarını ve genel ekonomisini doğrudan şekillendiren önemli belirleyicilerdir.

3.3.2. Sosyal Dışlanma Altında Olan Kesimin Belirlenmesi

Gelir dağılımında en az paya sahip yüzde 20'lik dilimi sosyal dışlanmış olarak nitelemek, bu kesimin ekonomik zorluklar, sınırlı fırsatlar ve toplumsal hayata katılımdaki kısıtlılıklar gibi birçok faktörle karşı karşıya kalmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal dışlanma ile ilgili çalışmaların veri yapısını genellikle hanehalkı anketleri oluşturmaktadır.³³ Türkiye'de yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında olan nüfusun oranı 2018 yılı itibariyle yüzde 30,4 olarak gerçekleşirken (TÜİK) bu oran AB için 2018 yılında yüzde 21,8 olarak gerçekleşmiştir (Eurostat; Tselios ve Rodriguez-Pose, 2024). Bu oranlar AB'de olduğu gibi Türkiye'de de nüfusun beşte birinden daha fazlasının yoksulluk sınırında ya da altında olduğunu göstermektedir.

Eurostat, Avrupa ülkeleri ve bölgeleri genelinde “yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında olan bireylerin oranını”³⁴ ölçmektedir. Bu gösterge, yoksulluk riski, ciddi maddi yoksunluk ve çok düşük iş yoğunluğuna sahip hanelerde yaşayan bireylerin payını kapsamaktadır. Eurostat'ın bu ölçümü, hem “yoksulluk” hem de “sosyal dışlanma” olgularını ele almakta ve bu iki kavramın birbiriyle etkileşimde olduğunu vurgulamaktadır (European Parliament, 2021). Gelir ve istihdam eksikliği, bireylerin

³³ Türkiye için TÜİK-Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri; Avrupa Birliği ülkeleri için Eurostat.

³⁴ Bu gösterge, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG) göstergesinin ve AB 2020 strateji göstergelerinin bir parçasıdır.

yoksulluk riski altında olmasına yol açabilmekte; ancak yoksulluk, aynı zamanda bazı hanelerin temel ihtiyaçlarını karşılamada yaşadığı zorluklar ve dışlandıkları hizmetlere erişimdeki engellerin de bir sonucu olabilmektedir (Baud vd., 2008).

AB (2003) araştırmasında gelir dağılımındaki dilimlere göre sağlık hizmetlerine erişimdeki yetersizlikler analiz edilmiş, sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanamayan bireylerin genellikle daha düşük gelirli kesimlerden geldiği görülmüştür. Düşük gelirli kesimler, özellikle yüzde 20'lik en alt dilim, sağlık sigortası eksikliği veya sağlık harcamalarını karşılayacak maddi güce sahip olamama gibi nedenlerle sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanamamaktadır. Sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan bu eksiklikler, sadece fiziksel sağlık açısından değil, aynı zamanda bireylerin toplumsal hayata katılımı açısından da ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Sağlık sorunları, iş gücüne katılımı sınırlayarak, işsizlik oranlarını artırmakta ve bireylerin çalışma hayatından uzaklaşmasına neden olmaktadır. Ayrıca, uzun süreli sağlık sorunları bulunan bireyler, toplumsal etkinliklere katılım sağlama noktasında güçlüklerle karşılaşmakta; bu durum, sosyal dışlanmanın daha da derinleşmesine yol açmaktadır.

Gelir dağılımında en az gelire sahip yüzde 10'luk dilim yerine yüzde 20'lik dilimin sosyal dışlanmış olarak nitelendirilmesi gerektiğini açıklamak için, sosyal dışlanma riskinin sadece en yoksul kesimlerle sınırlı olmadığını; geniş bir kesimi etkileyebileceğini göz önünde bulundurmak önemlidir. Gelir dağılımında yüzde 10'luk en düşük kesimi, maddi olarak en zor durumda olan bireyler olarak görmek her ne kadar daha uygun olarak görülse de sosyal dışlanma, daha geniş gelir dilimlerini etkileyen bir süreçtir. Nitekim Papadopoulos ve Tsakoglou (2001), çalışmalarında yaşam koşulları açısından dışlanma riski taşıyan Yunan hanelerinin %45,5'inin, gelir dağılımının en alt beşte birinde yer aldığını ortaya koymuştur. Bu sonuç Yunanistan'daki ekonomik eşitsizliği ve bunun yaşam koşulları üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Çalışma sonucunda elde edilen %45,5'lik oran ise, dışlanma riski yüksek olan Yunan hanelerinin yaklaşık yarısının toplumdaki en düşük gelir seviyesine sahip %20'lik dilimde yer aldığını göstermektedir. Ancak, geriye kalan %54,5'lik kesim, daha yüksek gelir gruplarına (alt-orta, orta, üst-orta ve en üst) dağılmaktadır. Bu durum, dışlanma riskinin yalnızca en düşük gelir gruplarını değil, daha üst gelir seviyelerinde yer alan kesimleri de etkilediğini göstermektedir. Bir başka

ifade ile dışlanma riski, toplumun yalnızca “en fakir” olarak tanımlanan kesimiyle sınırlı kalmayıp, daha geniş bir nüfusu kapsamaktadır.

Papadopoulos ve Tsakloglou'nun (2001) ekonomik ve sosyolojik açıdan böyle bir sonuca ulaşmasının arkasında birkaç olası nedenden söz edilebilir. İlk olarak, alt gelir grubunun hemen üzerinde yer alan hanelerin de dışlanma riski altında olması, gelir eşitsizliğinin toplumun daha geniş bir kesimini etkilediğine işaret etmektedir. İkinci olarak, sosyal yardımların veya destek mekanizmalarının yalnızca en düşük gelir grubuna odaklanması, dışlanma riski taşıyan diğer kesimlerin göz ardı edilmesine neden olmakta ve bu gruptaki bireyleri daha kırılgan yapmaktadır. Üçüncü olarak, düşük eğitim düzeyine sahip bireyler veya haneler, iş gücü piyasasında daha az rekabetçi hale gelmekte ve genellikle düşük ücretli işlerde istihdam edilme olasılıkları artmaktadır. Bu durum, yalnızca en düşük gelir grubunda yer alan bireyleri değil, aynı zamanda alt-orta ve orta gelir gruplarını da kapsayan bir dışlanma riski oluşturmaktadır. Teknolojik gelişmeler ve iş gücü piyasasında otomasyon ile dijitalleşme süreçlerinin hızlanması, belirli mesleklerin ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Bu dönüşüm, orta gelir grubundaki bireylerin de ekonomik açıdan kırılgan bir konuma düşmesine ve gelir eşitsizliğinin derinleşmesine neden olmaktadır. Dördüncüsü, gelir seviyesi görece daha yüksek olan haneler, yüksek borç yükü altında bulunmaları nedeniyle ekonomik şoklara karşı savunmasız hale gelmektedir. Aşırı borçlanma, hane bütçesi üzerinde önemli bir baskı oluşturmakta ve bireylerin ekonomik istikrarını tehlikeye atmaktadır. Ekonomik şoklar karşısında gelir kaybı veya beklenmedik harcamaların ortaya çıkması, bu hanelerin mali durumunu hızla kötüleştirebilmekte ve ekonomik kırılganlığı derinleştirmektedir. Bu bağlamda, yüksek borç düzeyi, hanelerin ekonomik dayanıklılığını zayıflatarak finansal istikrarsızlığın yayılmasına neden olmaktadır. Beşincisi, yaşlanan nüfus ve yetersiz emeklilik gelirleri, daha önce orta veya üst gelir grubunda yer alan bireylerin sosyal dışlanmasıyla sonuçlanabilir. Altıncısı, vergi politikalarının gelir eşitsizliğini azaltmada yetersiz kalması ya da mevcut gelir dağılımını daha da bozacak şekilde uygulanması, toplumun yalnızca düşük gelir gruplarını değil, orta gelir gruplarını da olumsuz etkilemektedir. Kamu harcamalarının belirli sektörlere (örneğin, altyapı, sağlık, eğitim) yetersiz tahsisi, daha geniş bir nüfusun dışlanma riski ile karşılaşmasına neden olabilir. Bir başka neden olarak, etnik köken, cinsiyet, göçmenlik durumu veya diğer ayrımcılık türleri, ekonomik düzeyden bağımsız olarak bireylerin toplumdan

dışlanmasına yol açabilir. Son olarak, sosyal ağların veya dayanışma mekanizmalarının zayıf olduğu topluluklarda, gelir seviyesi daha yüksek olan bireyler bile ekonomik şoklar karşısında destek bulmakta zorlanabilir. Bu durum, dışlanma riskini gelir düzeyinden bağımsız hale getirebilir. Ekonomik krizler, artan yaşam maliyetleri ve düşük gelir seviyelerinde yaşanan durgunluk, dışlanma riskinin daha üst gelir gruplarına yayılmasına yol açabilmektedir. Dışlanma riskinin yalnızca toplumun en yoksul %20'lik diliminde yoğunlaşması beklenirken, %54,5'lik bir kesimin daha yüksek gelir gruplarında yer alması da bu riskin geniş bir nüfusa yayıldığını ve ekonomik zorlukların yalnızca yoksulluğu değil, genel ekonomik istikrarsızlığı ve orta gelir tuzağını göstermektedir.

Bu tezde sosyal dışlanmış kesim olarak gelir dağılımının en alt yüzde 20'lik kesiminin belirlenmesinin birkaç farklı nedeni daha vardır. Bunlar;

1. Türkiye'de TÜİK'in 2018 yılına ait Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması sonuçlarına göre maddi yoksunluk oranı %26,5 olarak belirlenmiş olup, bu oran, her dört kişiden birinin gıda, barınma, eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlere erişimde zorluk yaşadığını göstermektedir. Ekonomik yetersizlik, bireylerin yalnızca yaşam standartlarını ve fiziksel refahını değil, aynı zamanda toplumsal hayata katılım kapasitelerini de olumsuz etkilemektedir. Düşük gelir düzeyine sahip bireyler, toplumun genelinde hakim olan yaşam standartlarına erişemedikleri için sosyal dışlanma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır.
2. Maddi yoksunluk içinde bulunan bireyler, sosyal etkinliklere katılım için gerekli olan maddi olanaklardan yoksun kalabilmekte, bu da bireylerin sosyal ağlardan izole olmasına ve toplumla etkileşimlerinin azalmasına neden olmaktadır. Maddi yoksunluk, yalnızca en düşük gelir diliminde (%5 veya %10) yoğunlaşmamış olup, gelir dağılımında en alt %20'lik kesimi kapsayacak kadar geniş bir etki alanına sahiptir (Bane ve Ellwood, 1986; Brady, 2009). En temel ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorlanan bu kesim, sosyal dışlanma riski açısından son derece kırılgan bir konumda bulunmaktadır. Sürdürülebilir bir yaşam standardına ulaşmakta güçlük çekmenin yanı sıra, sosyal etkinliklere katılım, kaliteli eğitim alma ve sağlık hizmetlerinden yararlanma konularında da önemli zorluklar yaşamaktadır. Bu durum, maddi yoksunluğun ve sosyal

dışlanmanın yalnızca en düşük gelir grubuyla sınırlı olmadığını, daha geniş bir nüfusu etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla, sosyal dışlanma olgusunu yalnızca %10'luk dilime odaklanarak ele almak, bu yaygın yoksunluk tablosunu göz ardı etmek anlamına gelecektir. Bu bağlamda, daha geniş bir perspektifle politika geliştirilmesi gerekliliği açıktır.

3. Eğitim fırsatlarına erişim konusunda düşük gelirli kesimlerin ciddi dezavantajlar yaşadığı bilinmektedir. Türkiye'de bu kesim, genellikle eğitim kalitesinin görece düşük olduğu okullarda öğrenim görmek zorunda kalmaktadır. Bu durum, bireylerin eğitim seviyelerinin sınırlı kalmasına ve ilerleyen süreçte daha nitelikli iş fırsatlarına erişimlerinin kısıtlanmasına neden olmaktadır. Maddi imkânsızlıklar, düşük gelirli ailelerin çocuklarının yükseköğrenime devam etme olasılığını da önemli ölçüde azaltmakta ve bu durum, söz konusu kesimler arasında nesiller arası bir eğitim ve gelir eşitsizliği döngüsü yaratmaktadır. Bu döngü, bireylerin ekonomik olarak alt sınıfta kalma riskini artırmakta ve toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesine yol açmaktadır. Düşük eğitim düzeyi, bireylerin iş gücü piyasasında daha az nitelik gerektiren ve genellikle düşük ücretli işlerde istihdam edilmesine neden olmaktadır. Bu tür işler, hem düşük maaşlı hem de sosyal güvence açısından yetersizdir; bu nedenle bireylerin uzun vadede ekonomik durumlarını iyileştirme imkânları ciddi şekilde sınırlanmaktadır. Sonuç olarak, düşük ücretli işlerde çalışan bireylerin toplumsal statülerini yükseltme olasılıkları azalmaktadır ve bu durum, bireylerin toplumun alt sınıflarında kalıcı hale gelmesine neden olmaktadır.

Türkiye'de düşük gelirli kesimlerde yaygın olarak gözlemlenen kayıt dışı ekonomi, bu sorunları daha da derinleştirmektedir. Kayıt dışı çalışan bireyler, iş güvencesinden yoksun olmalarının yanı sıra emeklilik, sağlık sigortası ve diğer temel sosyal haklardan da mahrum kalmaktadır. Kayıt dışı istihdamın yarattığı ekonomik güvencesizlik, bireylerin mevcut yaşam koşullarını iyileştirme ve geleceğe yönelik planlama yapma kapasitelerini önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Ayrıca, düşük gelirli işlerde çalışmanın beraberinde getirdiği sosyal damgalama ve ekonomik baskılar, bireylerin toplumun diğer kesimleriyle olan etkileşimlerini azaltarak izolasyona ve sosyal dışlanmaya yol açmaktadır. Bu bağlamda, yalnızca gelir dağılımının en alt %10'luk diliminde

yer alan bireylerin değil, aynı zamanda %20'lik dilim içinde bulunan bireylerin de sağlık, eğitim ve diğer temel hizmetlere erişimlerinde ciddi sınırlamalar bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, sosyal dışlanma olgusunun daha geniş bir perspektiften ele alınmasını ve daha kapsayıcı politika çözümlerinin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

4. Düşük gelir düzeyine sahip bireyler, toplum içerisinde genellikle daha az saygı görmekte, sosyal etkinliklere katılımda dışlanmakta ve diğer toplumsal kesimler tarafından damgalanma riskine maruz kalmaktadır. Bu damgalama, bireylerin kendilerini toplumun bir parçası olarak algılama duygusunu zayıflatmakta ve zamanla sosyal izolasyon ve yalnızlık hissini artmasına neden olmaktadır. Toplumsal konumun iyileştirilmesi ve fırsatlara erişimin sağlanması açısından kritik bir öneme sahip olan sosyal sermaye, yani bireylerin sosyal ağları, düşük gelirli bireyler için genellikle sınırlıdır. Sosyal sermaye eksikliği, düşük gelirli bireylerin toplumsal entegrasyonunu engellemekte ve sosyal dışlanmayı daha da derinleştirmektedir. Bu bağlamda, sosyal dışlanmayı yalnızca gelir dağılımının en alt %10'luk dilimindeki bireylerle sınırlandırmak, dışlanmanın kapsamını daraltmak ve etkilerini göz ardı etmek anlamına gelir. Bu nedenle, sosyal dışlanma olgusunun daha geniş bir çerçevede ele alınması ve düşük gelirli bireylerin ekonomik ve sosyal hayata tam anlamıyla katılımını sağlamak üzere daha kapsayıcı ve bütüncül politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, yüzde 20'lik dilimde yer alan insanlar, belki de en düşük yüzde 10'luk dilim kadar ağır bir maddi yoksunluk çekmeseler de sağlık, eğitim ve sosyal katılım konularında büyük zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Gerek 2018 yılı itibarıyla Türkiye'de yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında bulunan nüfus oranı, gerek AB'nin (2003) çalışmasında belirlediği gruplar, gerekse Papadopoulos ve Tsakoglou'nun (2001) çalışmalarından elde edilen bulgular, dışlanma riskinin yalnızca gelir düzeyinin en alt kesimi ile sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Türkiye'de de nüfusun üçte birinden fazlasının yoksulluk veya sosyal dışlanmaya maruz kalması ve ele alınan dönemde bu oranın artış göstermesi, sosyal dışlanma analizlerine en alt yüzde 20'lik dilimin de dahil edilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu durum, toplumun maddi ve sosyal açıdan kırılgan kesimlerinin daha geniş bir perspektifte değerlendirilmesine olanak tanıyacaktır. Bu nedenlerle, sosyal

dışlanmayı yalnızca en düşük yüzde 10'luk kesime değil, yüzde 20'lik dilime genişletmek, daha kapsayıcı ve gerçekçi bir analiz sunacaktır. Bu çalışmada, belirlenen kıstaslar doğrultusunda hanehalkı gelir dağılımının incelenmesinde yüzde 20'lik dilimlerin esas alınması tercih edilmiştir.

3.3.3. Model Eşanlı Denklem Sistemi

Türkiye'nin, OECD'den elde edilen 2018 yılına ait girdi-çıktı tablolarının toplulaştırılmasıyla oluşturulan SHM temel alınarak geliştirilen modelin denklem sistemi, sekiz aşamada yapılandırılmıştır (Hosoe vd., 2010; 2021).

- Sektörlerin yurt içi üretimlerinin modellenmesi,
- İhracat ve yurt içi arz arasındaki ilişkinin modellenmesi,
- İthalat ve yurt içi talep arasındaki ilişkinin modellenmesi,
- Kamu kesimi (devlet) davranışlarının modellenmesi,
- Yatırım ve tasarruf ilişkisinin modellenmesi,
- İhracat ve ithalat fiyatları ile ödemeler bilançosu,
- Hanehalkı ve kamu kesimi davranışlarının güncellenmesi,
- Piyasa temizlenme koşulları.

3.3.3.1. Sektörlerin Yurt İçi Üretimlerinin Modellenmesi

Tezde kullanılan HGD modelinde Tarım, Madencilik ve Taşocakçılığı, Emek Yoğun Sanayi, Sermaye Yoğun Sanayi, İnşaat ve Hizmetler sektörleri olmak üzere altı sektör tanımlanmıştır. Bu sektörler, arz ve maliyet yapıları bakımından birbirine benzer özellikler göstermektedir. Bu bölümde modelin matematiksel gösterimlerine yer verilmiştir. Ara girdilerin modele dahil edilmesiyle ortaya çıkan karmaşıklıktan dolayı sektörlerin yurt içi üretim süreci iki aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamalardan ilki, emek ve sermaye üretim faktörlerinin Cobb-Douglas³⁵ üretim fonksiyonu aracılığıyla birleştirilerek kompozit faktörünün³⁶ oluşturulması sürecini

³⁵ Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, görece daha az parametre içermesi ve bu parametrelerin kalibrasyon yoluyla belirlenebilmesi açısından HGD modelleri için önemli avantajlar sunmaktadır. Söz konusu fonksiyon, sabit ikame esnekliğine ($\sigma = 1$) sahip olduğunda ikame esnekliği parametresinin dışsal olarak belirlenmesine ihtiyaç duymaz. Ayrıca Cobb-Douglas fonksiyonunun HGD modellerinde yaygın kullanılması hem uygulama kolaylığı hem de metodolojik geçerlilik açısından tercih edilirliliğini artırmaktadır.

³⁶ Emek ve sermaye faktörlerinin birleştirilmesi sonucu elde edilen kompozit faktör üretimi, gerçek bir üretim sürecini temsil etmemektedir. Bu süreç, emek ve sermayenin teorik tutarlılık çerçevesinde üretim süreçlerine dahil edilebilmesini sağlamak amacıyla tasarlanmış hipotetik bir üretim sürecini ifade etmektedir. Bu yaklaşım, üretim süreçlerinin analizinde teorik tutarlılığı koruma amacını taşımakta olup, ilerleyen aşamalarda da benzer bir mantıkla uygulanmaktadır.

ifade etmektedir. İkinci aşama, elde edilen kompozit üretim faktörünün Leontief üretim fonksiyonu kullanılarak ara girdilerle birleştirilmesi yoluyla yurt içi üretimin gerçekleştirilmesini kapsamaktadır.

Üretimin ilk aşamasında, kâr maksimizasyonunu hedefleyen j sektörüne ait iki aşamalı maksimizasyon modeli Denklem 18 ve 19'da gösterilmektedir.

Birinci aşama için amaç fonksiyonu;

$$\text{maximize}_{Y_j, F_{h,j}} \pi_j^y = P_j^y Y_j - \sum_h P_h^f F_{h,j} \quad (18)$$

$$Y_j = b_j \prod_h F_{h,j}^{\beta_{h,j}} \quad \forall j \quad (19)$$

π_j^y : Üretimin ilk aşamasındaki j sektörünün karı

P_j^y : j sektörü tarafından üretilen kompozit faktörün fiyatı

Y_j : j sektörü tarafından ilk aşamada üretilen ve ikinci aşamada kullanılan kompozit faktör miktarı

P_h^f : Üretimde kullanılan h 'inci faktörün fiyatı

$F_{h,j}$: İlk aşamada j sektörü tarafından kullanılan h faktör miktarı

b_j : j sektörü teknoloji parametresi

$\beta_{h,j}$: j sektörü üretim fonksiyonunun *Cobb Douglas* girdi parametresi

Üretiminin ikinci aşamasında, teknoloji kısıtına (Leontief üretim fonksiyonu) tabi olan sektör için kar maksimizasyonu Denklem 20 ve 21'de gösterilmektedir.

$$\text{maximize}_{Z_j, Y_j, X_{i,j}} \pi_j^z = P_j^z Z_j - (P_j^y Y_j + \sum_h P_i^q X_{i,j}) \quad (20)$$

$$Z_j = \min \left(\frac{X_{i,j}}{a_{x_{i,j}}}, \frac{Y_j}{a_{y_j}} \right) \quad (21)$$

π_j^z : İkinci aşamada yurt içi üretim yapan j sektörünün karı

P_j^z : j sektörünün yurt içi üretim fiyatı

Z_j : j sektörünün yurt içi üretim miktarı

P_i^q : i sektörüne ait kompozit malın fiyatı

$X_{i,j}$: j sektörü tarafından kullanılan i 'inci ara malı

$ax_{i,j}$: j sektörüne ait bir birimlik mal üretimi için gerekli olan i sektörü malı miktarı

$a\gamma_j$: j sektörüne ait bir birimlik mal üretimi için gerekli olan kompozit faktör miktarı

Üretim sürecinin her iki aşamasında da firmaların temel amacı, kârlarını maksimize etmektir. Birinci aşamaya ait kâr fonksiyonunda, sağ tarafta yer alan ilk terim, kompozit faktörün satış değerini temsil ederken, ikinci terim kompozit faktörün üretiminde kullanılan emek ve sermaye maliyetlerini ifade etmektedir. Kısıt denklemi ise, kompozit faktör üretim teknolojisini açıklayan Cobb-Douglas üretim fonksiyonunu temsil etmektedir.

İkinci aşamaya ait kâr fonksiyonunda ise sağ taraftaki ilk terim yurt içi üretimin satış değerini göstermektedir. İkinci ve üçüncü terimler sırasıyla kompozit faktör maliyetlerini ve ara girdi maliyetlerini ifade etmektedir. Bu aşamadaki kısıt denklemi ise Leontief üretim fonksiyonu aracılığıyla kompozit faktör ve ara girdiler kullanılarak yurt içi hasılanın üretilmesini açıklamaktadır.

İki aşamalı kar maksimizasyon probleminin çözümü sonucunda elde edilecek eşitlikler aşağıda gösterilmiştir.

$$Y_j = b_j \prod_h F_{h,j}^{\beta_{h,j}} \quad \forall j \quad (19)$$

$$F_{h,j} = \frac{\beta_{h,j}}{P_h^j} P_j^y Y_j \quad \forall h, j \quad (22)$$

$$X_{i,j} = ax_{i,j} Z_j \quad \forall i, j \quad (23)$$

$$Y_j = a\gamma_j Z_j \quad \forall j \quad (24)$$

$$Z_j = \min\left(\frac{X_{i,j}}{ax_{i,j}}, \frac{Y_j}{a\gamma_j}\right) \quad (21)$$

Bu fonksiyonun, model sistemi içerisinde bu şekilde dahil edilmesi durumunda sayısal çözümleme yapmak mümkün olmadığından, alternatif bir çözüm yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır (Hosoe vd., 2021:77). Bu alternatif çözüm, modelin temel varsayımları ile ilişkilidir. Modelde, tüm sektörlerin aşırı kâr elde etmediği varsayılmıştır. Buna bağlı olarak, her zaman geçerli olması gereken sıfır kar koşulu altında Denklem 21, Denklem 26 ile ifade edilebilir. Sıfır kar koşulu kapsamında

yazılan Denklem 20 birim maliyetleri içerecek şekilde tekrardan yazılırsa Denklem 25 elde edilir.

$$P_j^Z Z_j - (\alpha \gamma_j P_j^Y Z_j + \sum_i \alpha x_{i,j} P_i^Q Z_j) = 0 \quad \forall j \quad (25)$$

Z_j terimi de sadeleştirilirse Denklem 26 elde edilir.

$$P_j^Z = \alpha \gamma_j P_j^Y + \sum_i \alpha x_{i,j} P_i^Q \quad \forall j \quad (26)$$

Bu kapsamda model eşanlı denklem sistemine dahil edilmek üzere Denklem 21, Denklem 26 ile ikame edilmiştir. Denklem 26, üretimin ikinci aşaması için birim başına elde edilen kârın, birim maliyete eşit olduğunu göstermektedir. Denklem 21, Denklem 26 ile değiştirilerek Denklem 19, 21, 22, 23, 24 arasındaki eşanlı denklem sistemi kapsamında sektör davranışları açıklanabilmektedir.

3.3.3.2. İhracat ve Yurt İçi Arz Arasındaki İlişkinin Modellenmesi

Yurt içi sektörler, toplam üretimlerini ya uluslararası piyasalara ihraç etmekte ya da yurt içindeki ekonomik birimlere arz etmektedir. Bir firma, gayrisafi üretimini uluslararası piyasalara veya yurt içi piyasalara arz etme kararını verirken, bu iki piyasa arasındaki arz oranlarını dikkate alarak çıktısını hedeflenen piyasalara uygun şekilde optimize eder. Bu karar süreci, sabit dönüşüm esnekliğine (CET) dayalı bir fonksiyon ile modellenmektedir. Toplam üretimin hangi piyasalara yönlendirileceğine ilişkin sektörlerin kararları, Denklem 27 ve 28 ile ifade edilen optimizasyon problemiyle modellenmiştir. Denklem 27 ürünlerini ihraç eden ya da yurt içine arz eden firmaların karını, denklem 28 ise dönüşüm fonksiyonunu (*CET* – Constant Elasticity of Transformation) ifade etmektedir.

$$\max_{Z_i E_i D_i} \pi_i = (P_i^e E_i + P_i^d D_i) - (1 + \tau_i^Z) P_i^Z Z_i \quad (27)$$

$$Z_i = \theta_i \left(\xi e_i E_i^{\phi_i} + \xi d_i D_i^{\phi_i} \right)^{\frac{1}{\phi_i}} \quad (28)$$

π_i : Dönüşümü yapan i sektörün karı

P_i^e : i sektörünün ürettiği ürünün ihracat fiyatı

E_i : i sektörünün ürettiği ürünün ihracat miktarı

P_i^d : i sektörünün ürettiği ürünün yurt içi arz fiyatı

D_i : i sektörünün ürettiği ürünün yurt içi arz miktarı

τ_i^z : i sektörü üzerindeki üretim vergisi oranı

P_i^z : i sektörünün ürettiği ürünün üretim fiyatı

Z_i : i sektörünün üretim miktarı

θ_i : i sektörünün dönüşüm teknoloji (verimlilik) parametresi

$\xi e_i, \xi d_i$: i sektörünün dönüşüm girdi oranı parametreleri

$$(0 \leq \xi e_i \leq 1, 0 \leq \xi d_i \leq 1, \xi e_i + \xi d_i = 1)$$

\emptyset_i : i sektörünün dönüşüm esnekliği parametresi $\emptyset_i = \frac{\psi_i+1}{\psi_i}, \emptyset_i \geq 1$

ψ_i : i sektörünün Armington kompozit malı üretim fonksiyonunun ikame esnekliği

$$\left(\psi_i = - \frac{d\left(\frac{E_i}{D_i}\right)}{\frac{E_i}{D_i}} / \frac{d\left(\frac{P_i^e}{P_i^d}\right)}{\frac{P_i^e}{P_i^d}} \right)$$

Yurt içi sektörlerin toplam üretimlerinin ne kadarını uluslararası piyasalara ihraç edeceklerini ve ne kadarını yurt içi piyasalara arz edeceklerini belirleyen optimizasyon probleminin çözümü sonucunda, arz fonksiyonları Denklem 29 ve 30 ile gösterilmektedir.

$$E_i = \left[\frac{\theta_i^{\emptyset_i} \xi e_i (1 + \tau_i^z) P_i^z}{P_i^e} \right]^{1-\emptyset_i} Z_i \quad \forall i \quad (29)$$

$$D_i = \left[\frac{\theta_i^{\emptyset_i} \xi d_i (1 + \tau_i^z) P_i^z}{P_i^d} \right]^{1-\emptyset_i} Z_i \quad \forall i \quad (30)$$

Denklem 29, i sektörünün optimum ihracat miktarını, Denklem 30 ise i sektörünün optimum yurt içi arz miktarını göstermektedir. $\emptyset_i \geq 1$ koşuluna bağlı olarak $\frac{1}{1-\emptyset_i} < 0$ ifadesi optimum ihracat miktarının yurt içi ihracat fiyatı ile optimum yurt içi arz miktarının ise yurt içi arz fiyatı ile pozitif bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. İhracat fiyatındaki artış, sektörleri daha fazla ihracat yapmaya yönlendirirken, yurt içi arz fiyatındaki artış ise sektörleri, yurt içi üretimlerinin daha büyük bir kısmını iç piyasaya arz etmeye teşvik etmektedir. İhracat ve yurt içi arz arasındaki dönüşüm, dönüşüm esneklik parametresi (\emptyset_i) tarafından belirlenmektedir. Dönüşüm esnekliği parametresi ise dışsal bir değişken olan sektörlerin dönüşüm

esnekliği (ψ_i) tarafından belirlenmektedir. Dönüşüm esnekliği parametresinin görece büyük olması, sektörlerin fiyatlardaki değişime daha duyarlı olduğu anlamına gelmektedir.

3.3.3.3. İthalat ve Yurt İçi Talep Arasındaki İlişkinin Modellenmesi

Yurt içinde talep edilen mallar ile yurt dışından ithal edilerek iç piyasada talep edilen mallar birbirinin tam ikamesi değildir. Bu nedenle ithalat ile yurt içi üretim arasındaki ilişkinin modellenmesinde, Armington varsayımından yararlanılmıştır. Armington varsayımı, hanehalkının ve firmaların ithal malları doğrudan tüketmediklerini, bunun yerine ithal ve yerli malları içeren “Armington kompozit malı” tükettiklerini ifade etmektedir. Armington kompozit malı ithal ve yerli malların uygun bir kombinasyonunu seçerek karlarını maksimize eden sektörler tarafından üretilmektedir.

Armington kompozit mal üretim sürecinde ithal ve yerli mallar girdi olarak kullanılmakta ve kullanım miktarları nisbi fiyatlara göre belirlenmektedir. Bu kapsamda çözülen kar maksimizasyon probleminin sonucu Armington kompozit mal miktarını verecektir. Armington kompozit malı üreten i sektörüne ait optimizasyon problemi Denklem 31 ve 32’de gösterilmektedir.

$$\text{maximize}_{Q_i, M_i, D_i} \pi_i^q = P_i^q Q_i - [P_i^m M_i + P_i^d D_i] \quad (31)$$

$$Q_i = \gamma_i (\delta m_i M_i^{\eta_i} + \delta d_i D_i^{\eta_i})^{\frac{1}{\eta_i}} \quad (32)$$

π_i^q : Armington Kompozit malı üreten i sektörünün karı

P_i^q : i sektörüne ait kompozit malın fiyatı

Q_i : i sektörünün ürettiği Armington Kompozit mal miktarı

P_i^m : i sektörünün ithal ettiği ürünlerin yurt içi fiyatı

M_i : i sektörünün ithal ettiği mal miktarı

P_i^d : i sektörünün ürettiği ürünlerin yurt içi fiyatı

D_i : i sektörünün yurt içi üretim miktarı

γ_i : i sektörünün Armington kompozit malı üretim fonksiyonunun teknoloji parametresi

$\delta m_i, \delta d_i$: i sektörünün Armington Kompozit malı üretim fonksiyonu girdi oranı parametresi

$$(0 \leq \delta m_i \leq 1, 0 \leq \delta d_i \leq 1, \delta m_i + \delta d_i = 1)$$

η_i : i sektörünün ikame esnekliği parametresi

$$\eta_i = \frac{\sigma_i - 1}{\sigma_i}, \eta_i \leq 1$$

σ_i : i sektörünün Armington kompozit malı üretim fonksiyonunun ikame esnekliği

$$\left(\sigma_i = - \frac{d\left(\frac{M_i}{D_i}\right)}{\frac{M_i}{D_i}} / \frac{d\left(\frac{P_i^m}{P_i^d}\right)}{\frac{P_i^m}{P_i^d}} \right)$$

Denklem 31 Armington Kompozit mal üreten sektörlerin kar fonksiyonunu gösterirken, Denklem 32 Armington Kompozit malı üretim fonksiyonunu göstermektedir. Denklem 31’de verilen eşitliğin sağ tarafındaki ilk terim ($P_i^q Q_i$), i sektörünün üretmiş olduğu kompozit malın değerini; parantez içerisindeki ilk terim ($P_i^m M_i$), i sektörünün ithal etmiş olduğu, ikinci terim ($P_i^d D_i$) ise i sektörünün yurt içine arz etmiş olduğu toplam ürün değerini göstermektedir. i sektörü Denklem 32’de verilen Armington Kompozit malı üretim fonksiyonu kısıtı altında karını maksimize etmeyi amaçlamaktadır. Optimizasyon probleminin çözümü sonucunda i sektörünün ithal ve yurt içi ürün talep fonksiyonları sırasıyla Denklem 33 ve 34’te gösterilmektedir.

$$M_i = \left[\frac{\gamma_i^{\eta_i} \delta m_i P_i^q}{P_i^m} \right]^{\frac{1}{1-\eta_i}} Q_i \quad \forall i \quad (33)$$

$$D_i = \left[\frac{\gamma_i^{\eta_i} \delta d_i P_i^q}{P_i^d} \right]^{\frac{1}{1-\eta_i}} Q_i \quad \forall i \quad (34)$$

Denklem 33, i sektörünün optimum ithal ürün talep miktarını ifade ederken, denklem 34 ise, i sektörünün optimum yurt içi ürün talep miktarını ifade etmektedir. $\eta_i \leq 1$ koşuluna bağlı olarak $\frac{1}{1-\eta_i} > 0$ ifadesi optimum ithal ürün talep miktarının yurt içi ithalat fiyatı (P_i^m) ile optimum yurt içi ürün talep miktarının ise yurt içi ürün fiyatı (P_i^d) ile negatif bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. İthal ürün (yurt içi

ürün) fiyatının artması kompozit mal üretim sürecinde daha az ithal ürün (yurt içi ürün) kullanılacağı anlamına gelmektedir. İthal ve yurt içi ürün arasındaki ikame, i sektörüne ait Armington fonksiyonunun ikame esneklik parametresi (η_i) tarafından belirlenmektedir. Armington fonksiyonlarının ikame esneklik parametresi ise dışsal bir değişken olan sektörlerin ikame esneklikleri (σ_i) tarafından belirlenmektedir. Dönüşüm esnekliği ne kadar büyük olursa, ihracat-yurt içi arz oranının göreceli fiyatlardaki değişime daha duyarlı olduğu anlamına gelmektedir. İkame esneklik parametresinin görece büyük olması, sektörlerin ithal ve yurt içi ürünlerin fiyat değişimlerine daha duyarlı olduğu anlamına gelmektedir.

3.3.3.4. Kamu Kesimi (Devlet) Davranışlarının Modellenmesi

Kamu politikalarında – özellikle vergi oranlarındaki – değişikliklerin etkilerini görmek için verilere dayalı HGD modellerinde kamu kesimi mutlaka dahil edilmelidir. Kamu kesimi, hanehalkı geliri üzerinden τ^d oranında doğrudan, yurt içi üretim üzerinden τ^z oranında ad veleram (dolaylı vergi) vergi geliri elde edip harcama ve tasarruf yapmaktadır.

$$T = T_t^d + T_j^z \quad (35)$$

$$T_t^d = \tau_t^d \sum_h P_h^f FF_{h,t} \quad (36)$$

$$T_j^z = \tau_j^z P_j^z Z_j \quad \forall j \quad (37)$$

$$X_i^g = \frac{g_i}{p_i^q} (\sum_t T_t^d + \sum_j T_j^z - S^g) \quad \forall i \quad (38)$$

T : Toplam vergi

T_t^d : Doğrudan vergi

T_j^z : j sektörünün üretimi üzerinden alınan vergi

τ_t^d : Doğrudan vergi oranı

P_h^f : Üretimde kullanılan h 'inci faktörün fiyatı

FF_h : Hanehalkının h faktör donanımı

τ_j^z : j sektörünün üretimi üzerinden alınan vergi oranı

- P_j^Z : j sektörünün yurt içi üretim fiyatı
- Z_j : j sektörünün yurt içi üretim miktarı
- X_i^g : Kamu kesiminin i sektör ürünü tüketim miktarı
- g_i : Kamu tüketimi içerisinde i sektörü tüketim oranı $0 \leq g_i \leq 1, \sum_i g_i = 1$
- P_i^q : i sektörüne ait kompozit malın fiyatı
- S^g : Kamu tasarrufu

Denklem 38’de kamu kesiminin i sektörünün malına talep miktarı, harcanabilir geliri ve kamu tüketimi içerisinde i sektörü tüketim oranı ile pozitif, i sektörünün ürün fiyatı ile negatif ilişkili olduğu görülmektedir. Modelde devletin toplam kamu harcamaları ile tasarrufunun içsel değişkenler olduğu ve devletin toplam vergi gelirlerine bağlı olarak modellenmiştir. Bu doğrultuda modele verilecek şokların kamu kesiminde meydana getireceği değişiklikler gözlemlenebilecek ve kamu politikalarında politika yapıcılara yol gösterici olacaktır.

3.3.3.5. Yatırım ve Tasarruf İlişisinin Modellenmesi

Hanehalkının gayrimenkul alımı, firmaların ve kamu kesiminin yapmış olduğu altyapı ve üstyapı yatırımları, aynı zamanda makine ve teçhizat alımları yatırım olarak nitelendirilmektedir. Bu yatırımların finansmanı ise hanehalkı, firmalar, kamu kesimi ve dış alem (yabancılar) birimlerinin tasarrufları ile karşılanmaktadır. Modelde hanehalkı, kamu kesimi ve dış alem tasarruflarının bir merkezde toplanıp ve toplam tasarruf miktarı kadar yatırımın yapıldığı bir varsayım kabul edilmiştir. Yatırım birimine ait toplam gelirin toplam tasarrufa eşit olduğu durum Denklem 39 ile gösterilmektedir.

$$S = (S_t^p + S^g + \varepsilon S^f) \quad (39)$$

- S : Toplam tasarruf
- S_t^p : Hanehalkı tasarrufu
- S^g : Kamu tasarrufu
- S^f : Yabancı tasarruflar (Döviz cinsinden)
- ε : Döviz kuru oranı (yerli para birimi / yabancı para birimi)

Denklem 39’da verilen hanehalkı ve kamu kesimine ait tasarruflar sırasıyla Denklem 40 ve 41’de verilmiştir.

$$S_t^p = ss_t^p \sum_h P_h^f FF_{h,t} \quad (40)$$

$$S^g = ss^g (\sum_t T_t^d + \sum_j T_j^z) \quad (41)$$

ss_t^p : Hanehalkı ortalama tasarruf eğilimi

ss^g : Kamu kesimi ortalama tasarruf eğilimi

Mevcut modelde, yabancılara ait tasarrufların (S^f)³⁷ model kapsamında dışsal olduğu kabul edilmiştir. Yabancı tasarruflar modelde yabancı para birimi cinsinden gösterildiğinden yerli para birimi değerine çevrilmesi için döviz kuru (ε) ile çarpılmıştır. Yatırım biriminin gelirini oluşturan toplam tasarruflar Denklem 42’de ifade edilen eşitlik ile ekonomiye yatırım harcaması olarak dahil edilmektedir.

$$X_i^v = \frac{\lambda_i}{P_i^q} (\sum_t S_t^p + S^g + \varepsilon S^f) \quad \forall i \quad (42)$$

X_i^v : Yatırım biriminin i sektörüne ait ürün için yatırım talebi

λ_i : Yatırım biriminin i sektörüne yönelik yatırım tercih parametresi $0 \leq \lambda_i \leq 1, \sum_i \lambda_i = 1$

P_i^q : i sektörüne ait kompozit malın fiyatı

Yatırım tercih parametresi (λ_i) toplamı “1”e eşit olduğu için ekonomideki toplam tasarruflar toplam yatırımlara her zaman eşit olmaktadır.

3.3.3.6. İhracat ve İthalat Fiyatları ile Ödemeler Dengesi

HGD modeline dayanan bu ekonomide, alınacak kararların – ihracat dampingi gibi sıra dışı uygulamalar da dahil olmak üzere – uluslararası ticarete Türkiye ekonomisinin herhangi bir ürünün fiyatı üzerinde etkili olmayacağı – küçük ülke – varsayımı kabul edilmiştir. Bu varsayımın doğal bir sonucu olarak, döviz cinsinden belirlenen ihracat ve ithalat fiyatları bu ekonomi için dışsal kabul edilmekte, modelde fiyatlar üzerinde içsel bir etki öngörülmemektedir. Uluslararası ticaret ile birlikte ticareti yapılan malların yurt içi para birimi cinsinden fiyatı (P_i^e, P_i^m) ve ilgili malların dünya fiyatları yani yabancı para cinsinden fiyatları (P_i^{We}, P_i^{Wm}) olmak üzere iki

³⁷ Toplam ithalattan toplam ihracatın çıkarılmasıyla elde edilmektedir.

farklı fiyat ile karşılaşmaktadır. Modelde, sektörlerin dış ticarete konu olan ürünlerinin dünya fiyatları ile yurt içi fiyatları arasındaki ilişkiler Denklem 43 ve 44'te gösterilmektedir.

$$P_i^e = \varepsilon P_i^{We} \quad \forall i \quad (43)$$

$$P_i^m = \varepsilon P_i^{Wm} \quad \forall i \quad (44)$$

P_i^e : i sektörüne ait ürünün yurt içi para cinsinden ihracat fiyatı

P_i^{We} : i sektörüne ait ürünün dünya ihracat fiyatı (Dışsal)

P_i^m : i sektörüne ait ürünün yurt içi para cinsinden ithalat fiyatı

P_i^{Wm} : i sektörüne ait ürünün dünya ithalat fiyatı (Dışsal)

ε : Döviz kuru oranı (yerli para birimi / yabancı para birimi)

Denklem 43 sektörler için ihracatı yapılan ürünlerin yurt içi para birimi cinsinden ihracat fiyatının; döviz kuru ile ilgili ürünün yabancı para cinsinden (dünya ihracat fiyatı) fiyatının çarpımına eşit olduğunu ifade etmektedir. Denklem 44 ise, ithalatı yapılan ürünlerin yurt içi para birimi cinsinden ithalat fiyatının; döviz kuru ile ilgili ürünün yabancı para cinsinden (dünya ithalat fiyatı) fiyatının çarpımına eşit olduğunu ifade etmektedir.

Model, ihracat ve ithalat fiyat dönüşümlerinin yanı sıra dış ticareti yapılan ürünler için ödemeler dengesi kısıtı bulunmaktadır. Bu kapsamda yabancı para cinsinden ödemeler dengesi kısıtı Denklem 45'te verilmiştir.

$$\sum_i P_i^{We} E_i + S^f = \sum_i P_i^{Wm} M_i \quad (45)$$

S^f : Yabancı para cinsinden cari işlemler açığı (ya da döviz cinsinden yabancı tasarruflar)

E_i : i sektörünün ürettiği ürünün ihracat miktarı

M_i : i sektörünün ithal ettiği mal miktarı

Denklem 45 yabancı para cinsinden toplam ihracat değeri ile yabancı para cinsinden dış tasarrufların (S^f) toplamının, yabancı para cinsinden ithalat değerine eşit olduğunu göstermektedir.

3.3.3.7. Hanehalkı ve Kamu Kesimi Davranışlarının Güncellenmesi

Bu tezde ekonomik sistem, beş hanehalkı üzerinden modellenmiş olup, hanehalkının temel amacının faydasını maksimize etmek olduğu kabul edilmiştir. Hanehalkları, fayda fonksiyonunu en yüksek düzeye çıkarmak için yurt içi üretim yapan sektörler tarafından sunulan malları tüketmekte ve bu tüketim faaliyeti karşılığında harcamada bulunmaktadır. Hanehalkının tüketim faaliyetlerini finanse edebilmek için sahip olduğu üretim faktörlerini, yurt içi üretim yapan sektörlerle arz ederek gelir elde etmektedir. Modelde, ekonomide mevcut olan toplam emek ve toplam sermaye miktarlarının hanehalklarına ait olduğu varsayılarak dışsal olarak belirlendiği ve sabit olduğu kabul edilmiştir. Bu çerçevede hanehalkının toplam geliri, emek faktörü için piyasa üretici fiyatı olarak kabul edilen ücret (w) ile toplam emek miktarının çarpımının ve sermaye faktörü için piyasa fiyatı olarak kabul edilen sermaye getirisi (r) ile toplam sermaye miktarının çarpımının toplamından oluşmaktadır.

Hanehalkı, elde ettiği gelirin bir kısmını, yurt içi sektörlerin ürettiği mal ve hizmetlere harcamakta ve tüketim yoluyla faydasını maksimize etmeye çalışmaktadır. Ancak bu harcama kararları, hanehalkının sahip olduğu toplam gelir ile sınırlıdır. Dolayısıyla, hanehalkı tüketim kararlarını, bir bütçe kısıtı altında faydasını maksimize edecek şekilde yapmaktadır. Hanehalkı geliri, tasarruflar ve doğrudan vergi ödemeleri kadar azaldığından hanehalkı fayda maksimizasyon denklemleri aşağıdaki Denklem 46 ve 47’de verilmiştir.

$$\max_{X_{i,t}^p} UU = \prod_i X_{i,t}^{p_{i,t}^{a_i,t}} \quad (46)$$

$$\sum_i P_i^q X_{i,t}^p = \sum_h P_h^f FF_{h,t} - S_t^p - T_t^d \quad (47)$$

UU : Fayda düzeyi

$X_{i,t}^p$: Hanehalkının i malı tüketimi

$FF_{h,t}$: Hanehalkının h faktör donanımı

S_t^p : Hanehalkı tasarrufu

T_t^d : Doğrudan vergi

P_i^q : i sektörüne ait kompozit malın fiyatı

P_h^f : Üretimde kullanılan h 'inci faktörün fiyatı

$a_{i,t}$: Fayda fonksiyonu tercih parametresi $0 \leq a_i \leq 1, \sum_i a_i = 1$

Lagrange çarpanı metodu, Denklem 47'de verilen kısıt denklemi kapsamında yeniden oluşturulursa, hanehalkı mal talep fonksiyonu Denklem 48'deki gibi olacaktır.

$$X_{i,t}^p = \frac{a_{i,t}}{p_i^q} (\sum_h P_h^f F_{h,t} - S_t^p - T_t^d) \quad \forall i, t \quad (48)$$

3.3.3.8. Piyasa Temizlenme Koşulları

Model kapsamında, hanehalkı, firmalar, kamu kesimi, yatırım ve dış kesim gibi ekonomik birimlerin davranışları, denklemler aracılığıyla tanımlanmaktadır. Piyasa temizlenme koşulları, genel denge analizlerinin tutarlılığını ve ekonomik sonuçların açıklayıcılığını sağlamada kritik bir rol oynamaktadır. Bu modelleme sürecinin son aşaması olarak modele piyasa temizlenme koşulları tanımlanarak her bir piyasadaki arz ve talebin eşitlenmesi ilkesi sağlanacaktır. Tezde kullanılan modele ilişkin piyasa temizlenme şartlarını içeren Denklemler 49 ve 50'de gösterilmiştir.

$$Q_i = \sum_t X_{i,t}^p + X_i^g + X_i^v + \sum_j X_{i,j} \quad \forall i \quad (49)$$

$$\sum_j F_{h,j} = \sum_t F_{h,t} \quad \forall h \quad (50)$$

Denklem (49), Armington kompozit mallar için piyasa temizlenme koşulunu göstermektedir. i sektörü tarafından üretilen kompozit mal miktarı; hanehalkı, kamu kesimi, yatırım ve sektörler tarafından talep edilen ara girdi miktarının toplamına eşittir.

Denklem 50, faktör piyasası temizlenme koşulunu göstermektedir. Denklem sol tarafı toplam emek ya da sermayeyi gösterirken, denklemin sağ tarafı tüm sektörler tarafından talep edilen emek ya da sermaye miktarını göstermektedir.

3.3.4. İçsel-Dışsal Değişkenler, Parametreler ve Kalibrasyon

HGD modellerinde, modelin temelini oluşturan fonksiyonel yapıların belirlenmesi kadar, bu yapılarla tutarlı biçimde model parametrelerinin kalibrasyonu da son derece kritik bir aşamayı teşkil etmektedir. Özellikle CES, CET ve Armington tipi fonksiyonların tercih edildiği modellerde, söz konusu fonksiyonlara özgü ikame ve dönüşüm esnekliklerinin dışsal olarak belirlenmesi gerekmektedir. Bu esneklik değerleri, modelin iktisadi davranışları ne ölçüde yansıttığını ve politika simülasyonlarına ne derece duyarlı olduğunu belirlemesi açısından önem taşımaktadır.

Bu tür fonksiyonel yapılarda dört temel parametre yer almakta olup, bu parametrelerden yalnızca ikame ve dönüşüm esneklikleri dışsal veri olarak alınmakta; diğer iki parametre ise SHM temel alınarak kalibrasyon yoluyla modelde içsel olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla, SHM'nin yapısı ve kalitesi, modelin parametre kalibrasyonu sürecinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Tezdeki modelde bu süreç, ulusal düzeyde derlenen veri setlerine dayalı olarak yürütülmekte; esneklik değerleri ise literatürdeki çalışmalardan derlenerek modele dahil edilmiştir. Bu durum, modelin hem ampirik geçerliliğini artırmakta hem de politika analizlerine sağlam bir temel sunmaktadır. Bu kapsamda tezde kullanılmış olan fonksiyonel formlara ait ikame ve dönüşüm esnekliği değerleri Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8: CET ve Armington Fonksiyonları İkame ve Dönüşüm Esneklikleri³⁸

Sektörler	CET	ARMINGTON
	Yurt İçi Arz İhracat Dönüşüm Esnekliği	Yurt İçi Üretim İthalat İkame Esnekliği
Tarım	1,120	1,810
Madencilik ve Taşocakçılığı	1,500	1,500
Emek Yoğun Sanayi	0,601	0,400
Sermaye Yoğun Sanayi	0,601	0,400
İnşaat	0,500*	0,800*
Hizmetler	0,500	0,800

* İnşaat sektörüne ait esnekliklerin hizmetler sektörü ile aynı olduğu varsayılmıştır.

Kaynak: Tarım Armington ikame esnekliği ve CET dönüşüm esnekliği sırasıyla Yazıcı (2012) ve Saygılı ve Saygılı (2011); Madencilik ve Taşocakçılığı sektörü Armington ikame esnekliği ve CET dönüşüm esnekliği Grais vd. (1984); Sanayi sektörü Armington ikame esnekliği, Grais vd. (1984); Sanayi sektörü CET dönüşüm esnekliği, Akpiliç ve Yurdakul (2022); Hizmet sektörüne ait tüm esneklikler Grais vd. (1984)'den alınmıştır.

³⁸ İkame esnekliği ve dönüşüm esnekliği değerleri sıklıkla, önceki ampirik çalışmalardan elde edilen bulgulara ya da mevcut veri tabanlarındaki çalışmaların analizlerine dayanarak modele dahil edilmektedir. Örneğin, GTAP veritabanı ile Stern vd. (1976) tarafından gerçekleştirilen anket çalışmasının bulguları ve ithalat talebine ilişkin fiyat esnekliği tahmin sonuçları, ikame esnekliği ve dönüşüm esnekliği değerlerinin belirlenmesinde kullanılabilir. Alternatif olarak, ikame esnekliği parametresi doğrudan özgün tahminler aracılığıyla da elde edilebilir. Bu bağlamda, Liu vd. (2004: 634), GTAP veritabanında önerilen parametrelerin ekonometrik geçerliliğini incelemektedir. Ayrıca, ithalat talebinin fiyat esnekliği, CES fonksiyonu kapsamında ikame esnekliği ile yaklaşık olarak örtüştüğü için, söz konusu esneklik değeri ikame esnekliği olarak kullanılabilir. Aynı kullanım yöntemi CET fonksiyonu için de geçerlidir. (Hosoe vd., 2021: 115, 121). İkame ve dönüşüm esneklikleri, kısa dönemde çok sık değişmeyen, görece "yapısal" parametrelerdir. Özellikle HGD modellerinde bu tür parametreler literatürdeki mevcut kaynaklardan alınır ve her çalışmada özgün olarak tahmin edilmesi beklenmez. Grais vd. (1984) çalışması Dünya Bankası kökenli ve birçok ülkede HGD modeli kurulumunda yaygın biçimde başvurulan bir kaynaktır. Halen pek çok ülkede varsayılan parametreler bu çalışmadan alınmaktadır.

Dışsal parametrelerin belirlenmesini takiben, modelde yer alan tüm fonksiyonel yapıların kalan parametreleri, SHM verileri kullanılarak kalibrasyon yöntemi ile hesaplanmıştır. Bu aşamada, modelin baz yıl dengesini doğru şekilde yansıtabilmesi ve tutarlı bir referans denge oluşturulabilmesi amacıyla, Hosoe vd. (2021) tarafından önerilen kalibrasyon prosedürü temel alınmıştır. Model kapsamında kullanılan içsel ve dışsal değişkenler Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9: Modele Ait İçsel ve Dışsal Değişkenler

İçsel Değişkenler
$Y_j, F_{h,j}, X_{i,j}, Z_j, X_{i,t}^p, X_i^g, X_i^v, E_i, M_i, Q_i, D_i, P_h^f, P_j^y, P_j^z, P_i^q, P_i^e, P_i^m, P_i^q, \varepsilon, S_t^p, S^g, T_t^d, T_j^z, r$
Dışsal Değişkenler
$FF_{h,t}, \sum_h FF_{h,t}, S^f, P_i^{We}, P_i^{Wm}$

3.3.5. Modele İlişkin Temel Yıl ve Simülasyon Sonuçları

Bu tez çalışmasında kurulan model Türkiye’de sermaye birikiminin sosyal olarak dışlanmış gruplar üzerindeki refah etkilerini HGD ile araştırmak amacıyla oluşturulmuştur. Tezdeki model kapsamında oluşturulan denklemler GAMS (General Algebraic Modeling System) ve Python yazılım programları kullanılarak çözülmüştür. Tezin amacı doğrultusunda toplam sermaye miktarı artırılarak karşı olgusal denge değerleri kapsamında sosyal dışlanmanın boyutu, hanehalklarının tüketim kalıpları ve elde ettikleri refah üzerinden değerlendirilmiştir. Ayrıca karşılaştırılma yapılabilmesi için toplam emek miktarının da arttığı bir başka senaryo oluşturularak hanehalklarındaki sosyal dışlanma olgusu araştırılmıştır. Aynı zamanda verilen şoklar neticesinde sektörel değişimler incelenmiştir.

3.3.5.1. Sektörlere Ait Sonuçlar

Tezde kullanılan model kapsamında Tarım; Madencilik ve Taşocakçılığı; Emek Yoğun Sanayi ile Sermaye Yoğun Sanayi; İnşaat ve Hizmet sektörleri olmak üzere altı sektör yer almaktadır. Model kapsamında oluşturulan SHM’nin baz yıl değerleri ile toplam sermayeye verilen şok sonucunda oluşan karşı olgusal denge değerleri Tablo 10, 12, 14, 16, 18 ve 20’de sunulmuştur. Toplam emek miktarına verilen şoklar sonucunda oluşan karşı olgusal denge değerleri ise Tablo 11, 13, 15, 17, 19 ve 21’de sunulmuştur.

3.3.5.1.1. Tarım Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları

Tarım sektörüne ilişkin baz yıl olan 2018 verileri ile toplam sermaye miktarının³⁹ arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10: Tarım Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

Tarım	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,1}$	2.230,12	1.962,46	-12,00	1.861,25	-16,54	1.775,17	-20,40
$F_{sermaye,1}$	42.274,88	45.163,05	6,83	46.609,32	10,25	48.054,58	13,67
Y_1	44.505,00	47.085,70	5,80	48.388,28	8,73	49.694,37	11,66
$X_{1,1}$	24.175,60	25.577,46	5,80	26.285,04	8,73	26.994,52	11,66
$X_{1,2}$	265,10	283,79	7,05	293,19	10,60	302,57	14,13
$X_{1,3}$	28.467,60	29.757,12	4,53	30.424,17	6,87	31.099,83	9,25
$X_{1,4}$	710,70	744,61	4,77	762,15	7,24	779,91	9,74
$X_{1,5}$	160,40	163,72	2,07	165,65	3,28	167,71	4,56
$X_{1,6}$	4.058,00	4.813,60	18,62	5.170,77	27,42	5.516,53	35,94
Z_1	94.130,00	99.588,29	5,80	102.343,31	8,73	105.105,75	11,66
E_1	6.447,36	6.989,48	8,41	7.261,43	12,63	7.533,67	16,85
D_1	92.313,38	97.496,09	5,61	100.112,36	8,45	102.735,33	11,29
M_1	7.423,00	7.515,79	1,25	7.573,04	2,02	7.635,24	2,86
Q_1	99.736,38	105.008,38	5,29	107.677,94	7,96	110.357,95	10,65

Toplam sermaye miktarının %20, %30 ve %40 oranlarında artırıldığı karşılaştırmalı senaryolar altında, tarım sektöründe gözlemlenen değişimler, sermaye yoğunluğundaki artışın sektörel üretim yapısı üzerindeki etkilerini hem mutlak hem de oransal olarak ortaya koymaktadır. Bu senaryolar, üretim faktörleri arasındaki ikame ilişkilerini ve sektörel üretim bileşenlerinin yeniden yapılanmasını anlamak açısından önemli bulgular sunmaktadır. Emek kullanımındaki azalma dikkat çekmektedir. Baz yıl itibarıyla 2.230,12 birim olan emek kullanımı, sermaye miktarının %20 artış gösterdiği senaryoda %12 azalarak 1.962,46 birime, %30 artış senaryosunda %16,54 azalarak 1.861,25 birime ve %40 artış senaryosunda ise %20,4 azalarak 1.775,17

³⁹ Bu tür modellere ilişkin sağlıklı analizlerin gerçekleştirilebilmesi için sektörel düzeyde ayrıntılı fiyat verilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak Sosyal Hesaplar Matrisi'nde yer alan tüm sektörler veya ürün grupları için fiyat verilerine erişim her zaman mümkün olmamaktadır. Hesaplanabilir Genel Denge modellerinde bu sınırlılığın aşılabilmesi adına, model sistemindeki tüm fiyatlar sabit bir referans değere, genellikle 1'e eşitlenerek, normalize edilmektedir (Hosoe vd., 2021: 55). Bu yöntemsel tercih, aynı zamanda SHM'de yer alan değer verilerinin, fiyatların sabitlenmesi koşuluyla, miktar verisi olarak yorumlanmasına olanak sağlamaktadır. Bu çalışmada baz yıl verileri, tüm fiyatların 1'e eşitlenerek normalize edilmesi nedeniyle hem miktarları hem de parasal değeri (milyon dolar) yansıtmaktadır. Buna karşılık, karşı olgusal dengede nispi fiyat yapısı değiştiği için karşı olgusal dengeye ilişkin sonuçlar yalnızca miktar bilgilerini ifade etmektedir.

birime gerilemiştir. Bu durum, üretim sürecinde sermayenin emek yerine daha fazla ikame edildiğini ve sektörün üretim yapısının giderek daha sermaye yoğun hale geldiğini göstermektedir. Emek girdisindeki bu azalma, üretim sürecinde verimlilik artışları ve teknolojik dönüşüm beklentileri ile de ilişkilendirilebilir.

Emek kullanımındaki azalışa karşın sermaye kullanımında istikrarlı bir artış gözlemlenmektedir. Baz yıl düzeyinde 42.274,88 birim olan sermaye kullanımı, sırasıyla %6,8, %10,3 ve %13,7 oranlarında artışla 45.163,05; 46.609,32 ve 48.054,58 birime yükselmiştir. Bu artış, sermaye stokundaki genişlemenin üretim sürecine doğrudan yansıdığını ve sermayeye dayalı üretim kapasitesinin arttığını göstermektedir.

Bu üretim faktörlerindeki yeniden dağılım, kompozit üretim faktörünün seviyelerinde de belirgin artışlara yol açmıştır. Baz yıl itibarıyla 44.505,00 birim olan bu bileşen, sermaye arzındaki artışa paralel olarak %5,8 artışla 47.085,70 birime, %8,7 artışla 48.388,28 birime ve %11,7 artışla 49.694,37 birime yükselmiştir. Bu artışlar, faktör bileşimi açısından daha verimli bir üretim yapısına geçişin göstergesi olup, sermaye kullanımının marjinal verimliliğinde bir artışa işaret etmektedir.

Ara girdi satışlarında da artış gözlemlenmektedir. Örneğin, tarım sektörünün kendisine yaptığı satışlar ($X_{1,1}$), baz yıl düzeyinde 24.175,60 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda sırasıyla %5,8, %8,73 ve %11,66 artışla 25.577,46, 26.285,04 ve 26.994,52 seviyelerine yükselmiştir. Diğer sektörlerle yapılan satışlar da benzer artışlar göstermiştir. İkinci sektöre yapılan satışlar ($X_{1,2}$), %7,05, %10,60 ve %14,13'lük artışlarla 265,10'dan 283,79'a 293,19'a ve 302,57'ye yükselmiştir. Tarım sektörünün emek yoğun sanayi sektörüne satışları, %4,53, %6,87 ve %9,25 artarak sırasıyla 28.467,60'tan 29.757,12'ye 30.424,17'ye ve 31.099,83'e; sermaye yoğun sanayi sektörüne ilişkin satışlar ise sırasıyla %4,77, %7,24 ve %9,74 ile emek yoğun sanayi sektöründe gerçekleştirilen artışlarla benzerlik göstermektedir. Tarım sektörünün inşaat sektörüne satışları ise sırasıyla %2,07, %3,28 ve %4,56 artış göstererek tarım sektörünün hem oransal hem de mutlak olarak en az satış yaptığı sektör olmuştur. Hizmetler sektörüne satışlar ($X_{1,6}$) ise sırasıyla %18,62, %27,42 ve %35,94 artarak 4.058,00 birimden 4.813,60'a, 5.170,77'ye ve 5.516,53'e çıkmıştır. Bu değerler, sektörler arası bağlantıların güçlendiğini ve sermaye artışının üretim zincirlerine yayılma etkisi yarattığını ortaya koymaktadır.

Toplam sektör çıktısı, baz yıl seviyesinde 94.130,00 birim iken, sırasıyla %5,80, %8,73 ve %11,66 oranlarında artarak 99.588,29; 102.343,31 ve 105.105,75 birime yükselmiştir. Bu artış, sektördeki üretim kapasitesinin genişlediğini ve sermaye artışının doğrudan çıktı düzeylerine yansıdığını ortaya koymaktadır.

Bu genişleme, dış ticaret verilerine de yansımaktadır. İhracat miktarı, baz yıl itibarıyla 6.447,36 birim iken, sırasıyla %8,41, %12,63 ve %16,85 oranlarında artarak 6.989,48; 7.261,43 ve 7.533,67 birime ulaşmıştır. İhracattaki bu artış, sektörün uluslararası rekabet gücünün yükseldiğini ve dış talebe daha etkin yanıt verebildiğini göstermektedir.

İç piyasaya arz edilen mal miktarı da artış eğilimindedir. 92.313,38 birim olan baz yıl değeri, %5,61 artışla 97.496,09 birime, %8,45 artışla 100.112,36 birime ve %11,29 artışla 102.735,33 birime ulaşmıştır. Bu eğilim, iç talepteki genişleme ve üretim artışının yurt içi piyasaya olan yansımalarını ortaya koymaktadır.

İthalat miktarı ise daha sınırlı bir artış göstermiştir. Baz yıl değeri 7.423,00 birim iken, %1,25, %2,02 ve %2,86 oranlarında artarak sırasıyla 7.515,79, 7.573,04 ve 7.635,24 birime çıkmıştır. İthalattaki bu görece sınırlı artış, artan üretim kapasitesinin daha çok yerli üretimle karşılandığını ve sektörün ithalata olan bağımlılığında görece bir istikrar sağlandığını göstermektedir.

Son olarak, kompozit mal miktarı, baz yıl itibarıyla 99.736,38 birim iken, sırasıyla %5,29, %7,96 ve %10,65 oranlarında artarak 105.008,38; 107.677,94 ve 110.357,95 birime ulaşmıştır. Bu artış, sektörün genel büyümesini ve toplam arz kapasitesindeki genişlemeyi yansıtan önemli bir gösterge niteliğindedir.

Tarım sektöründe toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 11’de sunulmuştur.

Tarım sektöründe kullanılan emek miktarı, uygulanan emek arz şoklarına paralel olarak belirgin şekilde artış göstermektedir. Baz yıl değerinde 2.230,12 birim olan emek kullanımı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %16,64 artışla 2.601,20 birime yükselmiştir. Bu artış %30 arttığı senaryoda %25,07’ye ulaşarak 2.789,14 birime, %40 arttığı senaryoda ise %33,56 artışla 2.978,56 birime ulaşmıştır. Bu eğilim, emek arzındaki genişlemenin sektörde istihdamı doğrudan olumlu

etkilediğini ve işgücü yoğun üretim yapısının bu şoklardan yüksek derecede etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 11: Tarım Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

Tarım	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,1}$	2.230,12	2.601,20	16,64	2.789,14	25,07	2.978,56	33,56
$F_{sermaye,1}$	42.274,88	41.218,41	-2,50	40.842,69	-3,39	40.538,65	-4,11
Y_1	44.505,00	43.784,26	-1,62	43.557,06	-2,13	43.391,64	-2,50
$X_{1,1}$	24.175,60	23.784,09	-1,62	23.660,67	-2,13	23.570,81	-2,50
$X_{1,2}$	265,10	273,54	3,18	277,65	4,73	281,67	6,25
$X_{1,3}$	28.467,60	28.722,62	0,90	28.886,32	1,47	29.064,97	2,10
$X_{1,4}$	710,70	729,28	2,61	738,67	3,94	748,04	5,25
$X_{1,5}$	160,40	162,99	1,61	164,41	2,50	165,89	3,42
$X_{1,6}$	4.058,00	4.399,86	8,42	4.553,19	12,20	4.697,09	15,75
Z_1	94.130,00	92.605,60	-1,62	92.125,07	-2,13	91.775,19	-2,50
E_1	6.447,36	6.126,00	-4,98	6.001,38	-6,92	5.893,99	-8,58
D_1	92.313,38	91.031,80	-1,39	90.648,59	-1,80	90.384,43	-2,09
M_1	7.423,00	7.772,84	4,71	7.947,16	7,06	8.120,25	9,39
Q_1	99.736,38	98.797,70	-0,94	98.581,24	-1,16	98.480,56	-1,26

Emek artışına karşın sermaye kullanımı düşüş göstermiştir. Baz yıl değeri 42.274,88 birim olan sermaye kullanımı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,50 oranında azalarak 41.218,41 birime, %30 arttığı senaryoda %3,39 azalarak 40.842,69 birime ve %40 arttığı senaryoda %4,11 azalarak 40.538,65 birime düşmüştür. Bu durum, emek yoğunluğundaki artışın, sermaye kullanımında bir ikame etkisi yarattığını ve üretimin faktör bileşiminde emek lehine bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir.

Kompozit üretim faktörü miktarı da düşüş eğilimindedir. Baz yıl değeri 44.505,00 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,62 azalışla 43.784,26 birime, %30 arttığı senaryoda %2,13 azalarak 43.557,06 birime, %40 arttığı senaryoda ise %2,50 azalışla 43.391,64 birime gerilemiştir. Bu gerileme, üretim sürecinde toplam faktör girdisi içinde emek miktarındaki artışına rağmen sermaye kullanımında yaşanan azalışın mutlak etkisini yansıtmaktadır.

Ara girdi satışlarındaki değişim sektöre göre farklılık göstermektedir. Tarım sektörünün kendisine yaptığı satışlarda ($X_{1,1}$) baz yılda 24.175,60 olan değer, sırasıyla %1,62 azalarak 23.784,09'a, %2,13 azalarak 23.660,67'ye ve %2,50 azalarak

23.570,81'e düşmüştür. İkinci sektöre yapılan satışları ifade eden $X_{1,2}$ kaleminde ise artış eğilimi gözlemlenmektedir. Baz yıl değeri 265,10 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %3,8 oranında artarak 273,54 birime ve sırasıyla %4,73 oranında artarak 277,65 birime ve %6,25 oranında artarak 281,67 birime ulaşmıştır. Üçüncü sektöre yönelik satışları temsil eden $X_{1,3}$ kaleminde de benzer şekilde artış söz konusudur. Baz yıl itibarıyla 28.467,60 birim olan bu değer, sırasıyla %0,90 artarak 28.722,62 birime, %1,47 artarak 28.886,32 birime %2,10 artarak 29.064,97 birime yükselmiştir. Dördüncü sektöre satışları kapsayan $X_{1,4}$ kalemi de artış göstermektedir. Baz yıl değeri 710,70 birim iken, sırasıyla %2,61 oranında artışla 729,28 birime, %3,94 artışla 738,67 birime ve %5,25 artışla 748,04 birime ulaşmıştır. Beşinci sektöre yönelik satışları temsil eden $X_{1,5}$ kaleminde ise görece daha sınırlı artışlar gözlemlenmektedir. Baz yıl itibarıyla 160,40 birim olan bu değer, %1,61 oranında artarak 162,99 birime; %2,50 artarak 164,41 birime ve %3,42 artarak 165,89 birime yükselmiştir. Altıncı sektöre satışları ifade eden $X_{1,6}$ kalemi, tüm kalemler içerisinde en yüksek artış oranlarını sergilemektedir. Baz yıl değeri 4.058,00 birim olan bu kalem, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,42 oranında artışla 4.399,86 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 oranında artışla 4.553,19 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %15,75 oranında artışla 4.697,09 birime ulaşmıştır. Bu yüksek artış oranları, altıncı sektör ile olan girdi-çıkı ilişkisinin emek şoklarından doğrudan ve olumlu biçimde etkilendiğini göstermektedir.

Tarım sektöründeki toplam üretim miktarı, toplam emek artışına rağmen düşüş göstermektedir. Baz yıl değeri 94.130 birim olan çıktı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,62 azalarak 92.605,60'a, %30 arttığı senaryoda %2,13 azalarak 92.125,07'ye ve %40 arttığı senaryoda %2,50 azalarak 91.775,19 birime gerilemiştir. Bu düşüş, üretim faktörleri arasında dengesiz bir genişlemenin (özellikle sermaye azalışının) üretim verimliliğini olumsuz etkilediğini ve sektörün emek artışına rağmen toplam çıktı yaratma kapasitesinin sınırlandığını göstermektedir.

İhracat miktarı da düşüş eğilimindedir. Baz yılda 6.447,36 birim olan ihracat, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %4,98 azalarak 6.126,00 birime, %20 arttığı senaryoda %6,92 azalarak 6.001,38 birime, %40 arttığı senaryoda ise %8,58 azalarak 5.893,99 birime gerilemiştir. Bu durum, emek ağırlıklı üretim yapısının dış

ticarete rekabet gücünü sınırladığını ve verimlilik kayıplarının ihracatı olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

Yurt içi piyasaya sunulan üretim miktarı da benzer bir düşüş eğilimindedir. Baz yıl değeri 92.313,38 birim iken, sırasıyla %1,39 azalarak 91.031,80 birime, %1,80 azalarak 90.648,59 birime ve %2,09 azalarak 90.384,43 birime gerilemiştir. Bu düşüş, üretimdeki genel yavaşlamanın iç piyasaya da yansımalarını göstermektedir.

İthalat miktarında ise artış görülmektedir. Baz yıl değeri olan 7.423,00 birim, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %4,71 artışla 7.772,84 birime, %30 arttığı senaryoda %7,06 artışla 7.947,16 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,39 artışla 8.120,25 birime ulaşmıştır. Bu artış, iç üretimin gerilemesinin ithalat yoluyla telafi edilmeye çalışıldığını ve dışa bağımlılığın arttığını göstermektedir.

Kompozit mal miktarı, toplam mal arzını temsil eden bir değişken olarak sınırlı bir azalma göstermektedir. Baz yıl değeri 99.736,38 birim olan Q_1 , toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %0,94 azalarak 98.797,70 birime, %30 arttığı senaryoda %1,16 azalarak 98.581,24 birime, %40 arttığı senaryoda ise %1,26 azalarak 98.480,56 birime düşmüştür. Bu, ithalat artışına rağmen kompozit mal miktarında azalma yaşandığını ve üretim tarafındaki daralmanın genel mal arzını olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Tarım sektörüne uygulanan emek arzı şokları, istihdamda önemli artışlara neden olurken, sermaye kullanımında belirgin bir azalmaya yol açmış ve bu durum kompozit üretim faktörleri ile toplam üretim üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Emek artışı, sektörde girdi tedarik zincirini bazı sektörler için -özellikle hizmetler sektörü- güçlendirse de toplam çıktı, ihracat ve iç arzda genel bir düşüş gözlemlenmiştir. Ayrıca, üretim açığını kapatmak amacıyla ithalat artışı dikkat çekmektedir. Emek artışının tek başına sektörel verimlilik ve üretim kapasitesini artırmak için yeterli olmadığını, sermaye ile dengeli bir bileşim gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle emek artışının üretkenlik üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığını ve sermaye unsurlarının üretim üzerindeki kritik rolünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda, üretim kapasitesini artırmak adına yalnızca emek arzını değil, aynı zamanda sermaye yatırımlarını da teşvik eden politikaların geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, sermaye artışının yalnızca üretim hacmini artırmakla kalmadığı, aynı zamanda faktör bileşiminde yeniden yapılanmaya, sektörler

arası bağların güçlenmesine ve dış ticaret kapasitesinin gelişimine de katkı sağladığı görülmektedir. Tarım sektörünün daha sermaye yoğun bir yapıya evrilmesi, uzun vadede verimlilik artışlarının ve rekabet gücünün artırılmasına zemin hazırlamaktadır.

3.3.5.1.2. Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları

Madencilik ve Taşocakçılığı sektörüne ilişkin baz yıl olan 2018 verileri ile karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur.

Tablo 12: Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

Madencilik ve Taşocakçılığı	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,2}$	2.220,40	2.068,94	-6,82	2.012,07	-9,38	1.963,89	-11,55
$F_{sermaye,2}$	5.586,60	6.319,65	13,12	6.687,65	19,71	7.056,30	26,31
Y_2	7.807,00	8.357,46	7,05	8.634,16	10,60	8.910,52	14,13
$X_{2,1}$	189,00	199,96	5,80	205,49	8,73	211,04	11,66
$X_{2,2}$	505,20	540,82	7,05	558,73	10,60	576,61	14,13
$X_{2,3}$	350,50	366,38	4,53	374,59	6,87	382,91	9,25
$X_{2,4}$	18.219,70	19.089,03	4,77	19.538,79	7,24	19.994,04	9,74
$X_{2,5}$	1.198,80	1.223,64	2,07	1.238,06	3,28	1.253,41	4,56
$X_{2,6}$	8.171,20	9.692,69	18,62	10.411,88	27,42	11.108,09	35,94
Z_2	13.519,50	14.472,73	7,05	14.951,91	10,60	15.430,48	14,13
E_2	2.804,82	2.974,27	6,04	3.061,93	9,17	3.150,66	12,33
D_2	12.003,23	12.877,76	7,29	13.314,85	10,93	13.750,18	14,55
M_2	19.268,30	20.914,75	8,54	21.718,50	12,72	22.509,60	16,82
Q_2	31.271,53	33.792,15	8,06	35.032,64	12,03	36.258,68	15,95

Toplam sermaye miktarının %20, %30 ve %40 arttığı senaryolar çerçevesinde, madencilik ve taşocakçılığı sektöründe gözlemlenen değişimler, sermaye arzındaki artışların sektörel dinamikler üzerindeki etkilerini hem nicel hem de oransal olarak ortaya koymaktadır. Emek kullanımı, baz yıl seviyesinde 2.220,40 birim olarak kaydedilmiştir. Toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda bu değer %6,82 oranında azalarak 2.068,94 birime, %30 arttığı senaryoda %9,38 azalışla 2.012,07 birime ve %40 arttığı senaryoda %11,55 azalışla 1.963,89 birime gerilemiştir. Bu durum, üretim sürecinin daha sermaye yoğun hale geldiğini ve emek girdisine olan ihtiyacın azaldığını göstermektedir. Buna paralel olarak sermaye kullanımı, baz yıl düzeyinde 5.586,60 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %13,12 artışla 6.319,65 birime, %30 arttığı senaryoda %19,71 artışla 6.687,65 birime

ve %40 arttığı senaryoda %26,31 artışla 7.056,30 birime yükselmiştir. Bu artış, sektörün daha fazla sermaye yoğun üretim gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Kompozit üretim faktörü miktarı, baz yılda 7.807 birim iken, sırasıyla %7,05, %10,60 ve %14,13 oranlık artışlarla 8.357,46; 8.634,16 ve 8.910,52 birime ulaşmıştır. Bu artış, üretim kapasitesindeki genişlemenin bir diğer göstergesidir.

Ara girdi satışlarında da genel olarak artış eğilimi gözlenmektedir. Örneğin, tarım sektörüne yapılan satışlar ($X_{2,1}$), baz yılda 189,00 birim iken, sırasıyla %5,80 artışla 199,96'ya; %8,73 artışla 205,49'a ve %11,66 artışla 211,04 birime çıkmıştır. Aynı şekilde, ikinci sektöre yapılan satışlar ($X_{2,2}$), 505,20 birimden sırasıyla %7,05, %10,60 ve %14,13 oranlarında artarak 540,82; 558,73 ve 576,61 birim olarak gerçekleşmiştir. Üçüncü sektöre yapılan ara girdi satışı ($X_{2,3}$), baz yıl itibarıyla 350,50 birim seviyesindedir. Toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda bu değer %4,53 artışla 366,38 birime, %30 arttığı senaryoda %6,87 artışla 374,59 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,25 artışla 382,91 birime ulaşmıştır. Bu artış, madencilik ve taşocakçılığı sektörünün emek yoğun sanayi sektörüne olan üretim bağlantılarının güçlendiğine işaret etmektedir. Benzer şekilde, dördüncü sektöre yapılan ara girdi satışları ($X_{2,4}$), baz yıldaki 18.219,70 birim seviyesinden sırasıyla %4,77, %7,24 ve %9,74 artarak 19.089,03 birime, 19.538,79 birime ve 19.994,04 birime çıkmıştır. Bu veriler, ikinci sektörün özellikle ara mal üretimi açısından dördüncü sektör için stratejik bir tedarikçi olduğunu ve bu rolünün giderek güçlendiğini göstermektedir. Ayrıca, beşinci sektöre yapılan satışlar ($X_{2,5}$), baz yıl değerine göre daha sınırlı bir artış sergilemiştir. Baz yıl değeri 1.198,80 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %2,07 artışla 1.223,64 birime, %30 arttığı senaryoda %3,28 artışla 1.238,06 birime ve %40 arttığı senaryoda %4,56 artışla 1.253,41 birime ulaşmıştır. Bu görece daha düşük artış oranları, beşinci sektörün ikinci sektörden sağladığı ara girdilere olan bağımlılığının diğer sektörlerle kıyasla daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Altıncı sektöre yapılan satışlar ($X_{2,6}$) ise baz yıldaki 8.171,20 birim seviyesinden, sırasıyla %18,62, %27,42 ve %35,94 artışla 9.692,69 birime, 10.411,88 birime ve 11.108,09 birime yükselmiştir. Bu artışlar, sektörün üretim bağlantılarındaki genişlemeyi açıkça yansıtmaktadır.

Toplam çıktı, baz yılda 13.519,50 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %7,05 artışla 14.472,73 birime, %30 arttığı senaryoda %10,60 artışla

14.951,91 birime ve %40 arttığı senaryoda %14,13 artışla 15.430,48 birime ulaşmıştır. Bu büyüme, üretim faktörlerindeki değişimin üretime pozitif yansımaları göstermektedir. Bu artışa paralel olarak ihracat miktarı, 2.804,82 birimden sırasıyla %6,04 artışla 2.974,27 birime, %9,17 artışla 3.061,93 birime ve %12,33 artışla 3.150,66 birime yükselmiştir. İç piyasaya arz edilen miktar da benzer bir eğilim göstermiş ve 12.003,23 birimden sırasıyla %7,29, %10,93 ve %14,55 artışlarla 12.877,76; 13.314,85 ve 13.750,18 birim olmuştur.

İthalat miktarı ise 19.268,30 birimden toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %8,54 artarak 20.914,75 birime, %30 arttığı senaryoda %12,72 artışla 21.718,50 birime ve %40 arttığı senaryoda %16,82 artışla 22.509,60 birime ulaşmıştır. Bu artış, üretim artışıyla birlikte dış girdilere olan bağımlılığın da arttığını göstermektedir.

Son olarak, sektördeki kompozit mal miktarı, baz yıl düzeyinde 31.271,53 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %8,06 artışla 33.792,15'e, %30 arttığı senaryoda %12,03 artışla 35.032,64'e ve %40 arttığı senaryoda %15,95 artışla 36.258,68 birime ulaşmıştır. Bu artış, sektörün genel ekonomik kapasitesindeki büyümeyi ve üretim hacmindeki genişlemeyi temsil etmektedir.

Madencilik ve taşocakçılığı sektöründe toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 13'te sunulmuştur.

Madencilik ve taşocakçılığı sektöründe de kullanılan emek miktarı, uygulanan emek arzı şokları doğrultusunda istikrarlı bir artış göstermiştir. Baz yıl değeri 2.220,40 birim olan emek miktarı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %17,30 artışla 2.604,57 birime, %30 arttığı senaryoda %25,98 artarak 2.797,30 birime, %40 arttığı senaryoda ise %34,68 artışla 2.990,42 birime ulaşmıştır. Bu artış, emek arzındaki genişlemenin sektör tarafından etkin şekilde kullanıldığını ve emek talebinin bu sektörde de güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın sermaye kullanımında düşüş gözlemlenmektedir. Baz yıl değeri 5.586,60 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda sermaye miktarı %1,95 azalarak 5.477,93 birime, %30 arttığı senaryoda %2,68 azalarak 5.436,83 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,30 azalarak 5.402,04 birime gerilemiştir. Emek kullanımındaki artışa paralel olarak sermaye

kullanımındaki azalma, üretim faktörleri arasında bir ikame ilişkisi olduğunu ve sektörün üretim yapısında emek yoğunluğunun arttığını göstermektedir.

Tablo 13: Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

Madencilik ve Taşocakçılığı	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,2}$	2.220,40	2.604,57	17,30	2.797,30	25,98	2.990,42	34,68
$F_{sermaye,2}$	5.586,60	5.477,93	-1,95	5.436,83	-2,68	5.402,04	-3,30
Y_2	7.807,00	8.055,46	3,18	8.176,51	4,73	8.295,03	6,25
$X_{2,1}$	189,00	185,94	-1,62	184,97	-2,13	184,27	-2,50
$X_{2,2}$	505,20	521,28	3,18	529,11	4,73	536,78	6,25
$X_{2,3}$	350,50	353,64	0,90	355,66	1,47	357,86	2,10
$X_{2,4}$	18.219,70	18.696,05	2,61	18.936,86	3,94	19.176,85	5,25
$X_{2,5}$	1.198,80	1.218,14	1,61	1.228,80	2,50	1.239,82	3,42
$X_{2,6}$	8.171,20	8.859,57	8,42	9.168,31	12,20	9.458,07	15,75
Z_2	13.519,50	13.949,77	3,18	14.159,38	4,73	14.364,64	6,25
E_2	2.804,82	2.875,48	2,52	2.910,88	3,78	2.946,00	5,03
D_2	12.003,23	12.403,80	3,34	12.597,94	4,95	12.787,58	6,53
M_2	19.268,30	20.070,24	4,16	20.451,63	6,14	20.820,77	8,06
Q_2	31.271,53	32.473,88	3,84	33.049,25	5,68	33.607,81	7,47

Kompozit üretim faktörü miktarı, diğer üretim faktörlerinin birleşik etkisini göstermekte olup, genel olarak artış eğilimindedir. Baz yıl değeri 7.807,00 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %3,18 artışla 8.055,46 birime, %30 arttığı senaryoda %4,73 artışla 8.176,51 birime ve %40 arttığı senaryoda %6,25 artışla 8.295,03 birime ulaşmıştır. Bu artış, emek yoğunluğundaki artışın üretim kapasitesini artırıcı bir etki yarattığını ve sermaye kullanımındaki düşüğe rağmen toplam faktör girdisinin arttığını göstermektedir.

İkinci sektörün diğer sektörlerle sattığı ara girdilerde farklı yönlerde değişimler gözlemlenmektedir. Bu değişimler sektörler arası dinamik ilişkilerin ve üretim yapısındaki farklılaşmaların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Birinci sektöre yapılan ara girdi satışlarını ifade eden ($X_{2,1}$) kaleminde azalma eğilimi söz konusudur. Baz yıl değeri 189,00 birim olan bu kalem, %20 arttığı senaryoda %1,62 oranında azalarak 185,94 birime, %30 arttığı senaryoda %2,13 azalarak 184,97 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %2,50 oranında azalarak 184,27 birime düşmüştür. Bu azalma, birinci sektörün toplam çıktı düzeyinde yaşanan gerilemeyi yansıtan bir eğilim göstermektedir. Sektör içi satışları temsil eden ($X_{2,2}$) kaleminde ise anlamlı bir artış

gözlemlenmektedir. Baz yıl itibarıyla 505,20 birim olan bu değer, sırasıyla %3,18 oranında artarak 521,28 birime, %4,73 artışla 529,11 birime ve %6,25 artışla 536,78 birime yükselmiştir. Bu artış, sektör içi üretim kapasitesinin ve içsel etkileşimlerin güçlendiğine işaret etmektedir. Üçüncü sektöre yapılan satışlarda ılımlı artışlar görülmektedir. Baz yıl değeri 350,50 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %0,90 artışla 353,64 birime, %30 arttığı senaryoda %1,47 artışla 355,66 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,10 artışla 357,86 birime ulaşmıştır. Dördüncü sektöre yönelik satışları temsil eden ($X_{2,4}$) kalemi ise en yüksek artış oranlarından birini göstermektedir. Baz yıl değeri 18.219,70 birim iken, sırasıyla %2,61 oranında artarak 18.696,05 birime, %3,94 artışla 18.936,86 birime ve %5,25 artışla 19.176,85 birime ulaşmıştır. Bu durum, dördüncü sektörle olan üretim bağlarının güçlendiğini göstermektedir. Beşinci sektöre yapılan satışları kapsayan ($X_{2,5}$) kalemi de artış yönlü bir eğilim göstermektedir. Baz yıl değeri 1.198,80 birim iken, %1,61 artarak 1.218,14 birime, %2,50 artarak 1.228,80 birime ve %3,42 artarak 1.239,82 birime yükselmiştir. Altıncı sektöre yapılan satışlar ($X_{2,6}$) ise en yüksek artış oranlarına sahiptir. Baz yıl itibarıyla 8.171,20 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,42 oranında artarak 8.859,57 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 oranında artarak 9.168,31 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %15,75 oranında artarak 9.458,07 birime yükselmiştir. Özellikle altıncı sektöre olan satışlarda gözlenen bu belirgin artış, ilgili sektörün emek şoklarına verdiği pozitif tepkiyi ve üretim kapasitesindeki genişlemeyi yansıtmaktadır.

Madencilik ve taşocakçılık sektörünün toplam üretim miktarı, toplam emek miktarının artırıldığı senaryolar kapsamında istikrarlı bir şekilde artış göstermektedir. Baz yıl değeri 13.519,5 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %3,18 artarak 13.949,77 birime, %30 arttığı senaryoda %4,73 artarak 14.159,38 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %6,25 artışla 14.364,64 birime ulaşmıştır. Bu, sektörün emek artışından verimli şekilde faydalandığını ve toplam üretim kapasitesini artırabildiğini göstermektedir.

İhracat miktarı da olumlu bir eğilim sergilemektedir. Baz yıl değeri 2.804,82 birim olan ihracat miktarı, %20 arttığı senaryoda %2,52 artışla 2.875,48 birime, %30 arttığı senaryoda %3,78 artışla 2.910,88 birime ve %40 arttığı senaryoda %5,03 artışla

2.946,00 birime ulaşmıştır. Bu durum, üretim kapasitesindeki artışın dış pazarlara olumlu yansıdığını ve sektörel rekabet gücünün arttığını ortaya koymaktadır.

Yurt içine arz edilen mal miktarı da artış göstermiştir. Baz yıl değeri 12.003,23 birim iken, sırasıyla %3,34 artışla 12.403,80 birime, %4,95 artışla 12.597,94 birime ve %6,53 artışla 12.787,58 birime ulaşmıştır. Bu artan üretimin, iç piyasaya başarılı şekilde yönlendirilebildiğini göstermektedir.

İthalat miktarı ise baz yıl seviyesinde 19.268,30 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %4,16 artışla 20.070,24 birime, %30 arttığı senaryoda %6,14 artışla 20.451,63 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %8,06 artışla 20.820,77 birime ulaşmıştır. Üretim kapasitesindeki artışa paralel olarak ithalat gereksiniminde de artış gözlenmiştir. Bu ise sektörün dış kaynak bağımlılığının korunduğunu göstermektedir.

Kompozit mal miktarı, baz yılında 31.271,53 birim iken, %20 arttığı senaryoda %3,84 artarak 32.473,88 birime, %30 arttığı senaryoda %5,68 artarak 33.049,25 birime ve %40 arttığı senaryoda %7,47 artışla 33.607,81 birime ulaşmıştır. Bu, sektördeki toplam arzın emek arzı şoklarından olumlu etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Madencilik ve taşocakçılığı sektöründe uygulanan emek arzı şokları, sektörel üretim kapasitesini önemli ölçüde artırmış ve bu artışlar hem yurt içi hem de dış piyasalara olumlu yansımıştır. Emek kullanımındaki artışlar doğrudan üretim, ihracat ve yurt içi arz kalemlerine pozitif etki yaratırken; sermaye kullanımında düşüş gözlenmiştir. Ancak bu düşüş, üretimde olumsuz bir etki yaratmamış, aynı zamanda bu durum, sektörün üretim yapısında emek lehine bir faktör ikamesine gittiğini ve esnek üretim yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İthalattaki artış ise üretim sürecinde hâlâ dış girdilere olan bağımlılığı göstermektedir. Bu bağlamda, sektörün sürdürülebilir büyümesi için emek verimliliğini artıran ve ithalata olan bağımlılığı azaltan politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Genel olarak madencilik ve taşocakçılığı sektörü, emek arzı şoklarına karşı yüksek düzeyde esnek ve olumlu tepki veren bir yapı sergilemektedir. Ancak sermaye arzı şoklarına bağlı olarak üretim hacmi emek şokuna nazaran önemli ölçüde artmıştır. Bu bulgular, sermaye miktarının artırıldığı senaryolar altında sektörün hem yurt içi hem de ihracat odaklı üretim kapasitesini

genişlettiğini göstermektedir. Aynı zamanda sektörler arası etkileşimler artmış ve ithalat düzeyinde de gözle görülür bir yükseliş kaydedilmiştir.

3.3.5.1.3. Emek Yoğun Sanayi Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları

Emek yoğun sanayi sektörüne ilişkin baz yıl olan 2018 verileri ile karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 14’te sunulmuştur.

Tablo 14: Emek Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

Emek Yoğun Sanayi	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değerim	%30	%Değerim	%40	%Değerim
$F_{emek,3}$	17.092,68	15.657,70	-8,40	15.114,33	-11,57	14.652,33	-14,28
$F_{sermaye,3}$	36.414,72	40.497,05	11,21	42.537,36	16,81	44.577,51	22,42
Y_3	53.507,40	55.931,17	4,53	57.184,95	6,87	58.454,91	9,25
$X_{3,1}$	3.873,80	4.098,43	5,80	4.211,81	8,73	4.325,49	11,66
$X_{3,2}$	254,80	272,77	7,05	281,80	10,60	290,82	14,13
$X_{3,3}$	37.872,80	39.588,36	4,53	40.475,79	6,87	41.374,67	9,25
$X_{3,4}$	6.924,40	7.254,79	4,77	7.425,72	7,24	7.598,74	9,74
$X_{3,5}$	2.868,30	2.927,74	2,07	2.962,24	3,28	2.998,95	4,56
$X_{3,6}$	18.379,00	21.801,19	18,62	23.418,83	27,42	24.984,79	35,94
Z_3	165.598,90	173.100,17	4,53	176.980,47	6,87	180.910,84	9,25
E_3	38.016,21	39.628,43	4,24	40.476,40	6,47	41.341,79	8,75
D_3	137.433,56	143.768,52	4,61	147.031,39	6,98	150.329,86	9,38
M_3	18.917,90	19.836,46	4,86	20.303,80	7,33	20.773,54	9,81
Q_3	156.351,46	163.604,87	4,64	167.334,96	7,02	171.103,06	9,43

Baz yıl itibarıyla emek yoğun sanayi sektöründe kullanılan emek miktarı 17.092,68 birimdir. Toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda bu değer %8,40 oranında azalarak 15.657,70 birime gerilerken, %30 arttığı senaryoda düşüş %11,57’ye, %40 arttığı senaryoda ise düşüş %14,28’e ulaşarak emek kullanımında kademeli bir düşüşün yaşandığını göstermektedir. Bu durum, sermaye yoğun şokların emek talebini baskıladığına işaret etmektedir.

Toplam emek miktarındaki düşüşe karşın sermaye kullanımı baz yılında 36.4154,72 birimken, şok senaryolarında bu miktar sırasıyla %11,21, %16,81 ve %22,42 oranında artarak 40.497,05, 42.537,36 ve 44.577,51 birime yükselmiştir. Bu artışlar sektörde sermaye kullanımının giderek arttığını göstermektedir. Bu, politikaların sermaye yönlü teşvikler sağladığı ve sektörün daha sermaye yoğun bir üretim yapısına geçtiğini göstermektedir.

Kompozit üretim faktörü miktarı baz yılda 53.507,40 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %4,53 artarak 55.931,17 birime ulaşmıştır. Bu artış, %30 arttığı senaryoda %6,87 ve %40 arttığı senaryoda %9,25'e çıkarak üretim faktörleri bileşiminin toplam üretim kapasitesinde pozitif etkide bulunduğunu göstermektedir.

Üçüncü sektörün diğer sektörlerle yönelik ara girdi satışlarında, toplam sermayenin artırıldığı senaryolara bağlı olarak belirgin artışlar gözlemlenmektedir. Bu artışlar hem mutlak hem oransal olarak sektörel bazda farklılık göstermekte olup, emek şoklarının üçüncü sektör üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır. Birinci sektöre yapılan satışlar, baz yıl itibarıyla 3.873,80 birim seviyesindedir. Bu değer, %20 arttığı senaryoda %5,80 oranında artarak 4.098,43 birime, %30 arttığı senaryoda %8,73 oranında artarak 4.211,81 birime ve %40 arttığı senaryoda %11,66 oranında artarak 4.325,49 birime ulaşmıştır. İkinci sektöre yönelik satışlarda da anlamlı artışlar mevcuttur. Baz yıl değeri 254,80 birim olan satış miktarı, sırasıyla %7,05 artışla 272,77 birime, %10,60 artışla 281,80 birime ve %14,13 artışla 290,82 birime yükselmiştir. Sektör içi satışı gösteren $X_{3,3}$ kaleminde baz yılda 37.872,80 birim olan bu değer, sırasıyla %4,53 artışla 39.588,36 birime, %6,87 artışla 40.475,79 birime ve %9,25 artışla 41.374,67 birime ulaşmıştır. Bu artışlar, sektör içi etkileşimin güçlü olduğunu ve sermaye şoklarının üretim üzerindeki etkisinin belirginliğini göstermektedir. Dördüncü sektöre yapılan satışlar da artış eğilimindedir. Baz yıl değerine göre toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %4,77 artışla 7.254,79 birime, %30 arttığı senaryoda %7,24 artışla 7.425,72 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,74 artışla 7.598,74 birime ulaşılmıştır. Beşinci sektöre yönelik satışlarda ise görece daha sınırlı oranlarda artışlar gözlemlenmektedir. Baz yıl itibarıyla 2.868,30 birim olan bu değer, sırasıyla %2,07 oranında artarak 2.927,74 birime, %3,28 artışla 2.962,24 birime ve %4,56 artışla 2.998,95 birime yükselmiştir. Altıncı sektöre yönelik satışlar, tüm girdiler arasında en yüksek oransal ve mutlak artışı sergilemektedir. Baz yılda 18.379,00 birim olan bu değer, %20 arttığı senaryoda %18,62 oranında artarak 21.801,19 birime, %30 arttığı senaryoda %27,42 artışla 23.418,83 birime ve %40 arttığı senaryoda %35,94 artışla 24.984,79 birime ulaşmıştır. Bu dikkat çekici artış, üçüncü sektörün altıncı sektörle olan ara girdi ilişkilerinde önemli bir genişleme yaşandığını ve sermaye şoklarının bu ilişkiyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Toplam çıktı miktarı, sermaye artışıyla birlikte düzenli bir şekilde artmaktadır. Baz yıl değeri 165.598,90 birim iken, %20 arttığı senaryoda %4,53 artışla 173.100,17 birime, %30 arttığı senaryoda %6,87 artışla 176.980,47 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,25 artışla 180.910,84 birime yükselmiştir. Bu eğilim, üretimdeki büyümeyi ve sektörün genel verimlilik artışını göstermektedir.

Sektörün dış ticaret performansı da sermaye artışından olumlu etkilenmiştir. Baz yılda 38.016,21 birim olan ihracat, sırasıyla %4,24 artışla 39.628,43 birime, %6,47 artışla 40.476,40 birime ve %8,75 artışla 41.341,79 birime çıkmıştır. Bu durum, sektörün uluslararası rekabetçiliğinin sermaye artışıyla birlikte iyileştiğini göstermektedir.

Yurt içine sunulan ürün miktarı da benzer şekilde artış göstermektedir. Baz yıl değeri olan 137.433,56 birim, %20 arttığı senaryoda %4,61 artışla 143.768,52 birime, %20 arttığı senaryoda %6,98 artışla 147.031,39 birime ve %20 arttığı senaryoda %9,38 artışla 150.329,86 birime ulaşmıştır. Bu eğilim, artan üretimin iç piyasada da karşılık bulduğunu ve yurt içi talebi desteklediğini ifade etmektedir.

Emek yoğun sektörün ithalatı da artarak baz yıl değeri olan 18.917,90 birimden sırasıyla %4,86 artışla 19.836,46 birime, %7,33 artışla 20.303,80 birime ve %9,81 artışla 20.773,54 birime çıkmıştır. Bu artış, sektörün dış girdilere olan bağımlılığının devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Kompozit mal miktarı, sektörün toplam arzına ilişkin önemli bir gösterge olup baz yıl değeri olan 156.351,46 birimden toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %4,64 artarak 163.604,87 birime, %30 arttığı senaryoda %7,02 artarak 167.334,96 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,43 artarak 171.103,06 birime yükselmiştir. Bu değer, sermaye artışıyla birlikte arz edilen toplam mal hacminin de arttığını göstermektedir.

Bu analiz genel olarak, sermaye ağırlıklı şokların emek kullanımını azaltırken, sermaye kullanımı, üretim kapasitesi, ihracat ve ithalat gibi pek çok ekonomik değişkende yukarı yönlü bir etki oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle emek yoğun sanayi sektörünün diğer sektörlerle ara girdi sağlama kapasitesi -özellikle hizmetler sektörüne- önemli derecede artmıştır. Bu artış da sektörel bağlantılar ve ara mal piyasalarında yapısal dönüşüm potansiyelini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda

ihracat ve iç arz kalemlerindeki büyüme, sektörün hem dış hem iç talebe daha güçlü cevap verebildiğini işaret etmektedir.

Emek yoğun sanayi sektöründe toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 15’te sunulmuştur.

Tablo 15: Emek Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

Emek Yoğun Sanayi	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,3}$	17.092,68	19.482,98	13,98	20.675,12	20,96	21.865,26	27,92
$F_{sermaye,3}$	36.414,72	34.696,50	-4,72	34.025,59	-6,56	33.444,98	-8,16
Y_3	53.507,40	53.986,74	0,90	54.294,43	1,47	54.630,22	2,10
$X_{3,1}$	3.873,80	3.811,07	-1,62	3.791,29	-2,13	3.776,89	-2,50
$X_{3,2}$	254,80	262,91	3,18	266,86	4,73	270,73	6,25
$X_{3,3}$	37.872,80	38.212,08	0,90	38.429,86	1,47	38.667,54	2,10
$X_{3,4}$	6.924,40	7.105,44	2,61	7.196,96	3,94	7.288,17	5,25
$X_{3,5}$	2.868,30	2.914,57	1,61	2.940,07	2,50	2.966,44	3,42
$X_{3,6}$	18.379,00	19.927,32	8,42	20.621,75	12,20	21.273,48	15,75
Z_3	165.598,90	167.082,39	0,90	168.034,65	1,47	169.073,88	2,10
E_3	38.016,21	38.199,26	0,48	38.348,65	0,87	38.522,78	1,33
D_3	137.433,56	138.821,56	1,01	139.680,36	1,63	140.606,39	2,31
M_3	18.917,90	19.175,79	1,36	19.323,51	2,14	19.478,53	2,96
Q_3	156.351,46	157.997,09	1,05	159.003,35	1,70	160.084,05	2,39

Emek yoğun sanayi sektördeki emek kullanımı, emek arzı şoklarına paralel olarak belirgin bir artış göstermektedir. Baz yıl değeri 17.092,68 birim iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %13,98 artarak 19.482,98 birime, %30 arttığı senaryoda %20,96 artarak 20.675,12 birime, %40 arttığı senaryoda ise %27,92’lik bir artışla 21.865,26 birime yükselmiştir. Bu artış, emek yoğunluğunun bu sektörde güçlü olduğunu ve emek arzındaki genişlemenin doğrudan istihdama yansıdığını göstermektedir. Sermaye kullanımı ise emek kullanımının aksine düşüş göstermektedir. Baz yıl değeri 36.414,72 olan sermaye miktarı, %20 arttığı senaryoda %4,72 oranında azalarak 34.696,50 birime gerilemiştir. Toplam emek miktarının %30 arttığı senaryoda %6,56 azalarak 34.025,59 birime, %20 arttığı senaryoda ise %8,16 azalarak 33.444,98 birime düşmüştür. Bu durum, sektörde üretim faktörleri arasında

bir ikame etkisi olduğunu, artan emek arzının sermaye kullanımını nispeten ikame ettiğini ortaya koymaktadır.

Kompozit üretim faktörü, toplam üretim kapasitesinin bir göstergesi olarak küçük fakat istikrarlı artışlar göstermektedir. Baz yıl değeri 53.507,4 iken, %20 arttığı senaryoda %0,90 artarak 53.986,74 birime, %30 arttığı senaryoda %1,47 artarak 54.294,43 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,10 artarak 54.630,22 birime ulaşmıştır. Bu artış, sermaye kullanımındaki düşüşe rağmen emek artışının üretim kapasitesine olumlu katkı sunduğunu göstermektedir.

Üçüncü sektörün diğer sektörlerle yönelik ara girdi satışları, toplam emek miktarının arttığı senaryolara bağlı olarak farklı yönlerde değişim sergilemektedir. Söz konusu değişimler, sektörler arası üretim ilişkilerinin şoklara verdiği tepkilere dair önemli göstergedir. Birinci sektöre yapılan satışlar, baz yıl itibarıyla 3.873,8 birim düzeyindeyken, %20 arttığı senaryoda bu değer %1,62 oranında azalarak 3.811,07 birime gerilemiş; %30 arttığı senaryoda %2,13 oranında azalarak 3.791,29 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %2,50 oranında azalarak 3.776,89 birime düşmüştür. İkinci sektöre yönelik satışlar ise artış eğilimi göstermektedir. Baz yıl değeri 254,80 birim iken, sırasıyla %3,18 artışla 262,91 birime, %4,73 artışla 266,86 birime ve %6,25 artışla 270,73 birime yükselmiştir. Üçüncü sektör içi satışlar, baz yılda 37.872,80 birim düzeyindeyken %20 arttığı senaryoda %0,90 artışla 38.212,08 birime, %30 arttığı senaryoda %1,47 artışla 38.429,86 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,10 artışla 38.667,54 birime ulaşmıştır. Bu artışlar, sektör içi üretim faaliyetlerinin sınırlı fakat istikrarlı bir biçimde genişlediğini göstermektedir. Dördüncü sektöre yapılan satışlar da pozitif yönlü bir seyir izlemektedir. Baz yıl değeri 6.924,40 birim olan bu satışlar, sırasıyla %2,61 artarak 7.105,44 birime, %3,94 artarak 7.196,96 birime ve %5,25 artışla 7.288,17 birime ulaşmıştır. Beşinci sektöre yönelik satışlar, daha sınırlı oranlarda olmakla birlikte artış eğilimini sürdürmektedir. Baz yıldaki 2.868,30 birimlik değer, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,61 oranında artarak 2.914,57 birime, %30 arttığı senaryoda %2,50 artışla 2.940,07 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,42 artışla 2.966,44 birime yükselmiştir. Altıncı sektöre yapılan satışlar ise en dikkat çekici artışı göstermektedir. Baz yıl itibarıyla 18.379,00 birim olan bu değer, %20 arttığı senaryoda %8,42 artışla 19.927,32 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 artışla 20.621,75 birime ve %40 arttığı senaryoda %15,75 artışla 21.273,48

birime ulaşmıştır. Bu gelişmeler, üçüncü sektörün altıncı sektörle olan üretim bağlantısının giderek güçlendiğini ve emek şoklarının bu ilişki üzerinde olumlu bir etki yarattığını ortaya koymaktadır.

Emek yoğun sanayi sektörünün toplam üretim miktarı, emek arzı şoklarının etkisiyle sınırlı ama pozitif yönde etkilenmiştir. Baz yılında 165.598,90 olan üretim miktarı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %0,90 artarak 167.082,39 birime, %30 arttığı senaryoda %1,47 artarak 168.034,65 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,10 artarak 169.073,88 birime yükselmiştir.

Emek yoğun sanayide ihracat ise sınırlı artış göstermiştir. Baz yıl değeri 38.016,21 olan ihracat miktarı, %20 arttığı senaryoda %0,48 artışla 38.199,26 birime, %30 arttığı senaryoda %0,87 artışla 38.348,65 birime ve %40 arttığı senaryoda %1,33 artışla 38.522,78 birime ulaşmıştır. Bu sonuçlar, üçüncü sektörün dış talep esnekliğinin düşük olduğunu ve ihracat artışlarının sınırlı kaldığını göstermektedir.

Yurt içine arz edilen miktar, üretimdeki artışa paralel olarak yükselmiştir. Baz yıl değeri 137.433,56 birim iken, sırasıyla %1,01 artışla 138.821,56 birime, %1,63 artışla 139.680,36 birime ve %2,31 artışla 140.606,39 birime ulaşmıştır. Bu artışlar, iç pazarın emek artışından göreceli olarak daha yüksek oranda faydalandığını ortaya koymaktadır.

İthalat miktarı da üretimle paralel olarak artmıştır. Baz yıl değeri 18.917,90 birim olan ithalat miktarı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,36 artarak 19.175,79 birime, %30 arttığı senaryoda %2,14 artarak 19.323,51 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,96 artarak 19.478,53 birime yükselmiştir. Bu durum, ithalat bağımlılığının sektörde sürdüğünü ve üretim artışının dış girdilere olan talebi de artırdığını göstermektedir.

Kompozit mal arzı, baz yılında 156.351,46 birim iken, %20 arttığı senaryoda %1,05 artarak 157.997,09 birime, %30 arttığı senaryoda %1,70 artarak 159.003,35 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,39 artarak 160.084,05 birime yükselmiştir.

Emek yoğun sanayi sektöründe uygulanan emek arzı şokları, üretim yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Emek kullanımı anlamlı biçimde artarken, sermaye kullanımında belirgin bir azalma yaşanmıştır. Bu yapısal dönüşüm, sektörde emek faktörünün baskın hale geldiğini ve emek yoğun bir üretim modeline geçiş

olduğunu ima etmektedir. Buna karşın kompozit üretim faktörü miktarı ve toplam çıktı düzeyi artış göstermiştir. Bu durum, sektördeki üretim yapısının esnekliğine ve emek ikamesine uygun olduğunu göstermektedir. Ara girdi satışlarında, özellikle hizmetler sektörüne yönelik satışlarda yüksek artışlar gözlemlenmiş olup, sektörel bağlantılar kuvvetlenmiştir. Dış ticaret kalemlerinde sınırlı artışlar gözlemlense de iç talebe yönelik arz ve üretimde istikrarlı bir artış söz konusudur. Genel olarak, emek yoğun sanayi sektörü emek arzındaki genişlemeye pozitif fakat daha ölçülü tepki verirken sermaye miktarının artırıldığı durumdaki olumlu etkiler daha fazla görülmektedir.

3.3.5.1.4. Sermaye Yoğun Sanayi Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları

Sermaye yoğun sanayi sektörüne ilişkin baz yıl olan 2018 verileri ile karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 16’da sunulmuştur.

Tablo 16: Sermaye Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

Sermaye Yoğun Sanayi	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,4}$	29.770,76	27.334,45	-8,18	26.415,41	-11,27	25.635,30	-13,89
$F_{sermaye,4}$	63.424,44	70.697,76	11,47	74.342,78	17,21	77.991,57	22,97
Y_4	93.195,20	97.641,89	4,77	99.942,46	7,24	102.271,08	9,74
$X_{4,1}$	8.590,00	9.088,11	5,80	9.339,52	8,73	9.591,61	11,66
$X_{4,2}$	2.393,30	2.562,05	7,05	2.646,87	10,60	2.731,59	14,13
$X_{4,3}$	10.862,70	11.354,76	4,53	11.609,29	6,87	11.867,11	9,25
$X_{4,4}$	82.885,80	86.840,59	4,77	88.886,67	7,24	90.957,69	9,74
$X_{4,5}$	42.452,10	43.331,91	2,07	43.842,50	3,28	44.385,81	4,56
$X_{4,6}$	51.197,50	60.730,53	18,62	65.236,70	27,42	69.598,92	35,94
Z_4	260.039,70	272.447,15	4,77	278.866,38	7,24	285.363,84	9,74
E_4	93.763,36	97.636,37	4,13	99.693,46	6,32	101.799,56	8,57
D_4	180.609,29	189.822,99	5,10	194.534,39	7,71	199.278,47	10,34
M_4	131.667,80	139.242,13	5,75	143.046,81	8,64	146.846,57	11,53
Q_4	312.277,09	329.061,29	5,37	337.573,55	8,10	346.112,88	10,84

Sermaye yoğun sektörde kullanılan emek miktarı, toplam sermayenin arttırıldığı farklı senaryolarda azalan bir eğilim göstermektedir. Baz yıl değerine göre 29.770,76 birim olan emek miktarı, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %8,18 azalışla 27.334,45 birime, %30 arttığı senaryoda %11,27 azalarak 26.415,41 birime, %40 arttığı senaryoda ise %13,89 düşüşle 25.635,30 birime gerilemiştir. Bu durum,

sermaye yoğunluğundaki artışla birlikte emeğe olan talebin azaldığını, üretimde sermaye ikamesinin arttığını göstermektedir. Buna karşın, sermaye kullanımı tüm şok senaryolarında belirgin biçimde artmıştır. Baz yıl itibarıyla 63.424,44 birim olan sermaye miktarı, %20 arttığı senaryoda %11,47 artışla 70.697,76 birime, %30 arttığı senaryoda %17,21 artışla 74.342,78 birime ve %40 arttığı senaryoda %22,97 artarak 77.991,57 birime yükselmiştir. Bu artış, sermaye arzındaki genişlemenin sektördeki üretimi etkilediğini ve sermayeye yönelim olduğunu göstermektedir. Bu gelişmeler doğrultusunda, sektördeki kompozit üretim faktörü miktarı da artış göstermiştir. Baz yılında 93.195,20 birim olan kompozit üretim faktörü, %20 arttığı senaryoda %4,77 artarak 97.641,89 birime, %30 arttığı senaryoda %7,24 artışla 99.942,46 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %9,74 artarak 102.271,08 birime yükselmiştir. Bu durum, artan sermaye kullanımının toplam üretim kapasitesine pozitif etkisini yansıtmaktadır.

Ara girdi satışları incelendiğinde, her alt kalemede artış gözlemlenmektedir. Tarım sektörüne yapılan satışlar baz yılda 8.590,00 birim iken, sırasıyla %5,80, %8,73 ve %11,66 oranında artarak 9.088,11, 9.339,52 ve 9.591,61 birime yükselmiştir. İkinci sektöre yapılan satışlar 2.393,30 birimden, sırasıyla %7,05, %10,60 ve %14,13 artarak 2.562,05, 2.646,87 ve 2.731,59 birime çıkmıştır. Üçüncü sektöre yapılan satışlar da benzer şekilde 10.862,70 birimden %4,53, %6,87 ve %9,25 oranlarında artarak sırasıyla 11.354,76, 11.609,29 ve 11.867,11 birim düzeyine ulaşmıştır. Dördüncü sektörün kendisine yaptığı ara girdi satışı ($X_{4,4}$), baz yıl değeri olan 82.885,80 birimden toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %4,77 artarak 86.840,59 birime, %30 arttığı senaryoda %7,24 artışla 88.886,67 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,74 artışla 90.957,69 birime yükselmiştir. Bu, sektör içi üretim bağlantılarının güçlendiğini göstermektedir. Beşinci sektöre yapılan satışlar da benzer şekilde %2,07, %3,28 ve %4,56 oranlarında artarak 43.331,91, 43.842,50 ve 44.385,81 birim seviyelerine ulaşmıştır. Sektörel satışlar bakımından en belirgin artış, altıncı sektöre yönelik gerçekleşmiş ve bu sektör, tüm sektörler arasında en yüksek artış oranını sergilemiştir. Baz yılı değeri olan 51.197,50 birimden sırasıyla %18,62, %27,42 ve %35,94 artarak 60.730,53; 65.236,70 ve 69.598,92 birim olmuştur. Bu sonuçlar sermaye yoğun sanayi sektörünün hizmetler sektörü için giderek daha önemli bir tedarikçi hâline geldiğini işaret etmektedir.

Sektörün toplam çıktısı da önemli ölçüde artış göstermiştir. Baz yılda 260.039,70 birim olan çıktı, %20 arttığı senaryoda %4,77 artarak 272.447,15 birime, %30 arttığı senaryoda %7,24 artışla 278.866,38 birime, %40 arttığı senaryoda ise %9,74 artışla 285.363,84 birime yükselmiştir. Bu artış, üretim kapasitesindeki genişlemeyle doğrudan ilişkilidir.

İhracat verileri de benzer bir şekilde artmıştır. Baz yıl ihracatı 93.763,36 birimden, sırasıyla %4,13, %6,32 ve %8,57 oranında artarak 97.636,37; 99.693,46 ve 101.799,56 birime ulaşmıştır. Bu, sektörün dış pazarlardaki rekabetçiliğini artırdığını ortaya koymaktadır.

Yurt içi arz da artış göstererek baz yıldaki 180.609,29 birimden, sırasıyla %5,10, %7,71 ve %10,34 artışla 189.822,99; 194.534,39 ve 199.278,47 birime ulaşmıştır. Bununla birlikte, ithalat miktarı da artış eğilimindedir. Baz yıl değeri olan 131.667,80 birim, %20 arttığı senaryoda %5,75 artarak 139.242,13 birime, %30 arttığı senaryoda %8,64 artışla 143.046,81 birime, %40 arttığı senaryoda ise %11,53 artışla 146.846,57 birime yükselmiştir. Bu, üretimdeki genişlemeyle birlikte ithalata olan bağımlılığın da arttığını göstermektedir.

Son olarak, sektördeki kompozit mal miktarı da anlamlı bir artış sergilemiştir. 312.277,09 birim olan baz yıl değeri, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %5,37 artışla 329.061,29 birime, %30 arttığı senaryoda %8,10 artışla 337.573,55 birime, %40 arttığı senaryoda ise %10,84 artışla 346.112,88 birime ulaşmıştır.

Sermaye yoğun sanayi sektöründe uygulanan sermaye şokları, üretim ve ihracat kapasitelerinin yanı sıra diğer sektörlerle sağlanan ara girdilerde de kayda değer artışlara neden olmuştur. Özellikle ara girdi tedarikinde hizmetler sektörüne yönelik artışlar ve dış ticaretteki genişleme dikkat çekicidir. Emek kullanımındaki azalma, sektörün sermaye yoğun üretim yapısına yöneldiğini gösterirken; toplam çıktı, ihracat ve yurt içi arz gibi değişkenlerde gözlemlenen artışlar sektörel büyümeyi desteklemektedir. Aynı zamanda ithalatın artması, artan üretim ihtiyacının dış kaynaklarla da desteklendiğini göstermektedir. Genel olarak dördüncü sektör, sermaye şoklarına pozitif tepki veren, üretim ve ticaret hacmini genişleten bir yapıya sahiptir.

Sermaye yoğun sanayi sektöründe toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 17’de sunulmuştur.

Tablo 17: Sermaye Yoğun Sanayi Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

Sermaye Yoğun Sanayi	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,4}$	29.770,76	34.512,03	15,93	36.885,28	23,90	39.260,10	31,87
$F_{sermaye,4}$	63.424,44	61.461,15	-3,10	60.703,06	-4,29	60.052,02	-5,32
Y_4	93.195,20	95.631,75	2,61	96.863,51	3,94	98.091,10	5,25
$X_{4,1}$	8.590,00	8.450,89	-1,62	8.407,04	-2,13	8.375,11	-2,50
$X_{4,2}$	2.393,30	2.469,47	3,18	2.506,58	4,73	2.542,91	6,25
$X_{4,3}$	10.862,70	10.960,01	0,90	11.022,48	1,47	11.090,65	2,10
$X_{4,4}$	82.885,80	85.052,81	2,61	86.148,32	3,94	87.240,11	5,25
$X_{4,5}$	42.452,10	43.136,97	1,61	43.514,32	2,50	43.904,54	3,42
$X_{4,6}$	51.197,50	55.510,58	8,42	57.445,01	12,20	59.260,52	15,75
Z_4	260.039,70	266.838,32	2,61	270.275,29	3,94	273.700,59	5,25
E_4	93.763,36	96.202,08	2,60	97.441,86	3,92	98.680,77	5,24
D_4	180.609,29	185.343,91	2,62	187.730,55	3,94	190.105,73	5,26
M_4	131.667,80	135.137,44	2,64	136.876,64	3,96	138.602,74	5,27
Q_4	312.277,09	320.481,36	2,63	324.607,18	3,95	328.708,48	5,26

Sermaye yoğun sanayi sektöründe kullanılan emek miktarı, uygulanan emek arzı şoklarıyla birlikte dikkate değer bir artış göstermiştir. Baz yıl değeri 29.770,76 birim olan emek kullanımı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %15,93 oranında artarak 34.512,03 birime ulaşırken, %30 arttığı senaryoda %23,90 artışla 36.885,28 birime, %40 arttığı senaryoda ise %31,87 artışla 39.260,10 birime yükselmiştir. Bu artış, sektörün emek yoğun yapısını ve işgücü artışına olan duyarlılığını ortaya koymaktadır. Sermaye kullanımı ise emek arzı şoklarıyla birlikte azalma eğilimi göstermektedir. Baz yıl değeri 63.424,44 birim olan sermaye miktarı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %3,10 azalışla 61.461,15 birime, %30 arttığı senaryoda %4,29 azalarak 60.703,06 birime ve %40 arttığı senaryoda %5,32 azalarak 60.052,02 birime gerilemiştir. Bu durum, artan emek arzı karşısında sermayenin ikame edildiğini ve üretim faktörleri arasında esnek bir geçişin söz konusu olduğunu göstermektedir.

Kompozit üretim faktörü miktarı, baz yıl değeri olan 93.195,20'den, sırasıyla %2,61 oranında artarak 95.631,75'e, %3,94 artarak 96.863,51'e ve %5,25 artarak 98.091,10 birime ulaşmıştır. Bu, toplam üretim kapasitesinde ölçülü fakat istikrarlı bir artışı göstermektedir.

Sermaye yoğun sanayi sektörünün diğer sektörlerle gerçekleştirdiği ara girdi satışları, senaryo bazlı analizlerde sektörler arasında farklılaşan eğilimler sergilemiştir. Bu değişimler, ilgili sektörler arası üretim ilişkilerinin emek şoklarına verdiği tepkileri yansıtmaktadır. Birinci sektöre yapılan satışlar, baz yıl itibarıyla 8.590,00 birim düzeyindedir. Bu değer, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,62 oranında azalarak 8.450,89 birime, %30 arttığı senaryoda %2,13 azalışla 8.407,04 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,50 düşüşle 8.375,11 birime gerilemiştir. İkinci sektöre yönelik satışlar ise artış eğilimi göstermektedir. Baz yıl değeri 2.393,30 birim iken, %20 arttığı senaryoda %3,18 artarak 2.469,47 birime, %30 arttığı senaryoda %4,73 artışla 2.506,58 birime ve %40 arttığı senaryoda %6,25 yükselişle 2.542,91 birime ulaşmıştır. Bu artışlar, dördüncü ve ikinci sektörler arasında gelişen üretim bağlarının göstergesi niteliğindedir. Üçüncü sektöre yönelik satışlar da benzer şekilde artış göstermiştir. Baz yıl itibarıyla 10.862,70 birim olan satış miktarı, sırasıyla %0,90 artarak 10.960,01 birime, %1,47 artışla 11.022,48 birime ve %2,10 artışla 11.090,65 birime yükselmiştir. Sektör içi ara girdi satışı da artış eğilimi içerisindedir. Dördüncü sektörün kendi içindeki satışları, baz yıl değeri olan 82.885,80 birimden, %20 arttığı senaryoda %2,61 artışla 85.052,81 birime, %30 arttığı senaryoda %3,94 artışla 86.148,32 birime ve %40 arttığı senaryoda %5,25 artışla 87.240,11 birime ulaşmıştır. Bu gelişme, sektör içi üretim süreçlerinin şok senaryolarına karşı esnek bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Beşinci sektöre yapılan satışlar da artış eğilimi göstermektedir. Baz yılda 42.452,10 birim olan satışlar, sırasıyla %1,61 artarak 43.136,97 birime, %2,50 artarak 43.514,32 birime ve %3,42 artarak 43.904,54 birime ulaşmıştır. Altıncı sektöre yapılan satışlar, en yüksek oransal artışların gözlendiği alan olmuştur. Baz yıl değeri 51.197,50 birim iken, %20 arttığı senaryoda %8,42 artışla 55.510,58 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 artışla 57.445,01 birime ve %40 arttığı senaryoda %15,75 artışla 59.260,52 birime ulaşmıştır. Bu güçlü artış, dördüncü sektör ile altıncı sektör arasındaki ekonomik bağların belirgin biçimde güçlendiğini ortaya koymaktadır.

Toplam çıktı miktarı, emek şoklarının üretime olan etkisini açıkça yansıtmaktadır. Baz yıl değeri 260.039,70 olan toplam çıktı miktarı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,61 artarak 266.838,32 birime, %30 arttığı senaryoda %3,94 artarak 270.275,29 birime ve %40 arttığı senaryoda %5,25 artarak

273.700,59 birime yükselmiştir. Bu, üretim artışının doğrusal olmayan ama pozitif yönlü ilerlediğini ortaya koymaktadır.

İhracat miktarı ise baz yılında 93.763,36 iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,60 artışla 96.202,08'e, %30 arttığı senaryoda %3,92 artışla 97.441,86'ya ve %40 arttığı senaryoda %5,24 artışla 98.680,77 birime ulaşmıştır. Bu veriler, üretimdeki artışın dış pazarlara da yansıdığını, ancak iç talebe kıyasla ihracattaki artışın sınırlı kaldığını göstermektedir. Yurt içi pazara sunulan toplam üretim miktarı da artan eğilim göstererek baz yılında 180.609,29 birim iken, sırasıyla %2,62 artarak 185.343,91 birime, %3,94 artarak 187.730,55 birime ve %5,26 artarak 190.105,73 birime ulaşmıştır. Bu durum, iç talebin üretim artışından yüksek oranda faydalandığını göstermektedir.

İthalat miktarı da benzer şekilde artan bir eğilim göstermektedir. Baz yılına göre sırasıyla %2,64 artarak 135.137,44 birime, %3,96 artarak 136.876,64 birime ve %5,27 artarak 138.602,74 birime çıkmıştır. Bu artış, üretim artışı ile birlikte ithalata olan ihtiyacın da arttığını göstermektedir.

Sektördeki toplam kompozit mal arzı, baz yıl değeri olan 312.277,09 birimden toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,63 artarak 320.481,36'ya, %30 arttığı senaryoda %3,95 artarak 324.607,18'e ve %40 arttığı senaryoda %5,26 artarak 328.708,48 birime ulaşmıştır. Bu göstergede üretim ve ithalat artışıyla doğru orantılı bir yükseliş gözlemlenmektedir.

Sermaye yoğun sanayi sektörü, emek arzındaki artışlara duyarlı bir yapı sergilemekte; emek kullanımı güçlü bir artış trendi izlerken, sermaye kullanımı azalmaktadır. Üretim kapasitesi ve çıktılar, tüm şok senaryolarında yükseliş göstermektedir. Ara girdi satışlarında, özellikle hizmetler sektörüne yapılan satışlar önemli ölçüde artmış, bu da sektörler arası bağlantıların yoğunlaştığını göstermektedir. Hem yurt içi arz hem de ihracat artmakta; ancak iç talep, ihracata kıyasla daha fazla artış göstermektedir. Toplam ithalat ve kompozit mal miktarındaki artış, üretim artışına paralel bir gelişim göstermekte ve sektörün büyümeye karşı yüksek elastikiyete sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda ithalat artışı, sektördeki üretim genişlemesi ile birlikte gelen dış kaynak ihtiyacının devam ettiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, sermaye yoğun sanayi sektörü emek arzı şoklarına

olumlu ve güçlü bir yanıt veren, üretim ve ticaret dinamikleri açısından esnek bir yapı sergilemektedir.

Sermaye yoğun sanayi sektörü için uygulanan şokların sonuçları sermaye birikiminin yalnızca üretim düzeyini niceliksel olarak artırmakla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda üretim süreçlerinin faktör bileşimini yeniden yapılandırarak, sektörel etkileşimleri derinleştirdiğini ve dış ticaret kapasitesini genişlettiğini ortaya koymaktadır. Özellikle sermaye yoğun sanayi sektörlerinde gözlemlenen yapısal dönüşüm, bu alanların daha fazla sermaye ile donatılması yoluyla uzun vadede hem toplam faktör verimliliğini artırmakta hem de uluslararası pazarlarda rekabetçilik açısından stratejik üstünlük sağlamaktadır.

3.3.5.1.5. İnşaat Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları

İnşaat sektörüne ilişkin baz yıl olan 2018 verileri ile karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 18’de sunulmuştur.

Tablo 18: İnşaat Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

İnşaat	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,5}$	16.849,40	15.035,83	-10,76	14.348,07	-14,85	13.762,63	-18,32
$F_{sermaye,5}$	38.024,80	41.194,41	8,34	42.775,05	12,49	44.353,35	16,64
Y_5	54.874,20	56.011,45	2,07	56.671,45	3,28	57.373,75	4,56
$X_{5,1}$	316,60	334,96	5,80	344,22	8,73	353,52	11,66
$X_{5,2}$	104,80	112,19	7,05	115,90	10,60	119,61	14,13
$X_{5,3}$	535,70	559,97	4,53	572,52	6,87	585,23	9,25
$X_{5,4}$	1.510,60	1.582,68	4,77	1.619,97	7,24	1.657,71	9,74
$X_{5,5}$	24.329,70	24.833,92	2,07	25.126,55	3,28	25.437,93	4,56
$X_{5,6}$	10.947,30	12.985,70	18,62	13.949,23	27,42	14.881,98	35,94
Z_5	148.696,00	151.777,67	2,07	153.566,12	3,28	155.469,18	4,56
E_5	1.445,49	1.468,35	1,58	1.482,84	2,58	1.498,75	3,68
D_5	155.528,03	158.758,35	2,08	160.631,84	3,28	162.624,88	4,56
M_5	177,40	182,50	2,87	185,22	4,41	188,01	5,98
Q_5	155.705,43	158.940,85	2,08	160.817,05	3,28	162.812,88	4,56

İnşaat sektöründe uygulanan sermaye arzı şokları sektördeki emek kullanımını, baz yıl değerine kıyasla kademeli olarak azaltmıştır. Baz yıl değerine göre 16.849,40 olan emek miktarı, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %10,76 azalarak 15.035,83’e, %30 arttığı senaryoda %14,85 azalarak 14.348,07’ye ve %40 arttığı

senaryoda ise %18,32'lik bir azalmayla 13.762,63'e gerilemiştir. Bu azalış, sektörde emek yoğun üretimden uzaklaşarak sermaye yoğun ve teknolojik üretim yapısına geçişi göstermektedir. Bu dönüşüm, sermaye miktarındaki artışlarla daha da belirginleşmektedir. Sermaye kullanımı, baz yılda 38.024,80 iken, %20 arttığı senaryoda %8,34 artarak 41.194,41'e, %30 arttığı senaryoda %12,49 artarak 42.775,05'e ve %40 arttığı senaryoda ise %16,64'lük artışla 44.353,35'e yükselmiştir. Bu eğilim, sektörün teknolojik adaptasyonu artırarak daha yüksek sermaye yatırımlarına yöneldiğini göstermektedir.

Kompozit üretim faktörü miktarı, baz yıl değerine göre toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %2,07 artarak 56.011,45'e, %30 arttığı senaryoda %3,28 artarak 56.671,45'e ve %40 arttığı senaryoda ise %4,56 artışla 57.373,75'ye ulaşmıştır. Bu artışlar, sermaye artışıyla uyumlu olarak üretim faktörlerinin bileşiminin verimliliğini artırmaktadır.

İnşaat sektörünün diğer sektörlerle sattığı ara girdi miktarları, tüm senaryolarda artış eğilimi göstermektedir. İnşaat sektöründen birinci sektöre yapılan satışlar, baz yıl değerine göre %5,80, %8,73 ve %11,66 oranlarında artarak sırasıyla 334,96; 344,22 ve 353,52 birime yükselmiştir. İkinci sektöre yapılan satışlar, baz yıldaki 104,80 birimden %7,05, %10,60 ve %14,13 oranlarında artarak sırasıyla 112,19; 115,90 ve 119,61 birime ulaşmıştır. Üçüncü sektöre yapılan satışlar da %4,53, %6,87 ve %9,25 artarak 559,97; 572,52 ve 585,23 birime çıkmıştır. Aynı şekilde, dördüncü sektöre yapılan satışlar, baz yıl değeri olan 1.510,60 birimden, %20 arttığı senaryoda %4,77 artışla 1.582,68 birime, %30 arttığı senaryoda %7,24 artışla 1.619,97 birime ve %40 arttığı senaryoda %9,74 artışla 1.657,71 birime yükselmiştir. İnşaat sektörünün kendi sektörüne yaptığı satışlar ($X_{5,5}$) da benzer bir şekilde artmış; baz yıldaki 24.329,70 birimlik satış, sırasıyla %2,07, %3,28 ve %4,56 oranlarında artarak 24.833,92; 25.126,55 ve 25.437,93 birime ulaşmıştır. En dikkat çekici artış ise hizmetler sektörüne yönelik satışlarda gözlemlenmiştir. Bu sektöre olan satışlar baz yılında 10.947,30 birimden sırasıyla %18,62 artışla 12.985,70 birime, %27,42 artışla 13.949,23 birime ve %35,94 artışla 14.881,98 birime ulaşmıştır. Bu artış, hizmetler sektörü ile olan ekonomik bağlantının belirgin biçimde güçlendiğine işaret etmektedir.

Sektörün toplam çıktı miktarı, sermaye artışlarıyla birlikte istikrarlı bir şekilde yükselmiştir. Baz yıl değeri olan 148.696,00 birimlik çıktı, toplam sermaye miktarının

%20 arttığı senaryoda %2,07 artarak 151.777,67 birime, %30 arttığı senaryoda %3,28 artışla 153.566,12 birime ve %40 arttığı senaryoda %4,56 artışla 155.469,18 birime yükselmiştir. Bu durum, üretim kapasitesindeki genişlemeyi açıkça göstermektedir.

İhracat miktarları ise daha sınırlı oranlarda artış göstermiştir. Baz yıl değeri olan 1.445,49 birimlik ihracat, %20 arttığı senaryoda %1,58 artışla 1.468,35 birime, %30 arttığı senaryoda %2,58 artışla 1.482,84 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,68 artışla 1.498,75 birime ulaşmıştır. Bu artışlar, ihracatın sektördeki genel üretim artışına paralel ama daha düşük tempolu bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Yurt içine arz edilen miktar da sermaye şoklarıyla birlikte yükselmiştir. Baz yıl değeri olan 155.528,03 birimlik iç arz, sırasıyla %2,08 artışla 158.758,35 birime, %3,28 artışla 160.631,84 birime ve %4,56 artışla 162.624,88 birime çıkmıştır. İthalat ise baz yıl değerinde 177,40 birimken, sırasıyla %2,87 artışla 182,50 birime, %4,41 artışla 185,22 birime ve %5,98 artışla 188,01 birime ulaşmıştır.

Son olarak, sektördeki kompozit mal miktarı da sermaye artışlarıyla paralel şekilde yükselmiştir. Baz yılında 155.705,43 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %2,08 artışla 158.940,85 birime, %30 arttığı senaryoda %3,28 artışla 160.817,05 birime ve %40 arttığı senaryoda %4,56 artışla 162.812,88 birime yükselmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, farklı sermaye artışı senaryoları altında inşaat sektöründe belirgin bir yapısal dönüşüm gözlemlenmektedir. Sermaye kullanımındaki artış, emek kullanımındaki azalışla birlikte sektörde teknolojik yoğunlaşmaya ve verimlilik artışına işaret etmektedir. Üretim artışı hem iç pazara hem de ihracata yansımış, aynı zamanda sektörel ara bağlantılar güçlenmiştir. Bu dönüşüm, inşaat sektörünün üretim zincirindeki konumunun güçlendiğini göstermektedir.

İnşaat sektöründe toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 19'da sunulmuştur.

İnşaat sektöründe kullanılan emek miktarı, uygulanan emek arzı şoklarıyla paralel olarak artış göstermiştir. Baz yıl değeri 16.849,40 birim olan emek kullanımı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %15,05 oranında artarak 19.385,25 birime yükselirken, %30 arttığı senaryoda bu artış %22,58'e ulaşarak 20.653,94 birim olmuş ve %40 arttığı senaryoda ise %30,11 artarak 21.923,15 birime çıkmıştır. Bu

durum, sektörün emek girdisine olan bağımlılığını ve arz şoklarına duyarlılığını açıkça ortaya koymaktadır. Sermaye kullanımında ise ters yönde bir eğilim gözlemlenmektedir. Baz yıl değeri 38.024,80 birim olan sermaye miktarı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %3,83 oranında azalarak 36.569,35 birime, %30 arttığı senaryoda %5,31 azalarak 36.006,11 birime, %40 arttığı senaryoda ise %6,58 azalarak 35.521,79 birime düşmüştür. Bu düşüş, artan emek arzı karşısında sermayenin ikame edildiğini ve üretimde faktör bileşiminin yeniden yapılandığını göstermektedir.

Tablo 19: İnşaat Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

İnşaat	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,5}$	16.849,40	19.385,25	15,05	20.653,94	22,58	21.923,15	30,11
$F_{sermaye,5}$	38.024,80	36.569,35	-3,83	36.006,11	-5,31	35.521,79	-6,58
Y_5	54.874,20	55.759,47	1,61	56.247,24	2,50	56.751,65	3,42
$X_{5,1}$	316,60	311,47	-1,62	309,86	-2,13	308,68	-2,50
$X_{5,2}$	104,80	108,14	3,18	109,76	4,73	111,35	6,25
$X_{5,3}$	535,70	540,50	0,90	543,58	1,47	546,94	2,10
$X_{5,4}$	1.510,60	1.550,09	2,61	1.570,06	3,94	1.589,96	5,25
$X_{5,5}$	24.329,70	24.722,21	1,61	24.938,47	2,50	25.162,11	3,42
$X_{5,6}$	10.947,30	11.869,54	8,42	12.283,17	12,20	12.671,37	15,75
Z_5	148.696,00	151.094,88	1,61	152.416,61	2,50	153.783,44	3,42
E_5	1.445,49	1.468,03	1,56	1.480,62	2,43	1.493,70	3,34
D_5	155.528,03	158.037,90	1,61	159.420,63	2,50	160.850,46	3,42
M_5	177,40	180,42	1,70	182,05	2,62	183,72	3,56
Q_5	155.705,43	158.218,32	1,61	159.602,67	2,50	161.034,18	3,42

Kompozit üretim faktörü miktarı, artan emek girdisine bağlı olarak yükselmiştir. Baz yılında 54.874,20 birim iken, %20 arttığı senaryoda %1,61 artışla 55.759,47 birime, %30 arttığı senaryoda %2,50 artışla 56.247,24 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,42 artışla 56.751,65 birime ulaşmıştır. Bu durum, üretim faktörlerinin toplam etkinliğinde ılımlı fakat sürekli bir artışı ifade etmektedir.

İnşaat sektörünün diğer sektörlerle gerçekleştirdiği ara girdi satışları incelendiğinde, senaryolara göre farklı oranlarda artış ve azalışlar gözlemlenmektedir. Bu durum, sektörler arası üretim bağlantılarının şoklara verdiği tepkilerin değişkenliğini ortaya koymaktadır. Birinci sektöre yapılan satışlar, baz yıl itibarıyla 316,60 birim düzeyindedir. Bu miktar, %20 arttığı senaryoda %1,62 oranında azalarak

311,47 birime, %30 arttığı senaryoda %2,13 azalışla 309,86 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,50 düşüşle 308,68 birime gerilemiştir. İkinci sektöre yönelik satışlar artış eğilimi göstermektedir. Baz yılında 104,80 birim olan bu satışlar, sırasıyla %3,18 artarak 108,14 birime, %4,73 artarak 109,76 birime ve %6,25 artışla 111,35 birime ulaşmıştır. Üçüncü sektöre gerçekleştirilen satışlar da benzer şekilde yükseliş göstermektedir. Baz yıl değeri 535,70 birim olan satışlar, sırasıyla %0,90 artarak 540,50 birime, %1,47 artışla 543,58 birime ve %2,10 artışla 546,94 birime çıkmıştır. Dördüncü sektöre yapılan satışlar da artış eğilimindedir. Baz yılda 1.510,60 birim iken, %20 arttığı senaryoda %2,61 oranında artarak 1.550,09 birime, %30 arttığı senaryoda %3,94 artarak 1.570,06 birime ve %40 arttığı senaryoda %5,25 yükselişle 1.589,96 birime ulaşmıştır. Beşinci sektörün kendi içinde gerçekleştirdiği satışlar da dikkate değerdir. Baz yıl değeri 24.329,70 birim olan iç satışlar, sırasıyla %1,61 artışla 24.722,21 birime, %2,50 artışla 24.938,47 birime ve %3,42 artışla 25.162,11 birime çıkmıştır. Altıncı sektöre yapılan satışlar ise en dikkat çekici artışı sergilemektedir. Baz yıl itibarıyla 10.947,30 birim olan bu satışlar, %20 arttığı senaryoda %8,42 artışla 11.869,54 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 artışla 12.283,17 birime ve %40 arttığı senaryoda %15,75 artışla 12.671,37 birime yükselmiştir. Bu gelişme, beşinci sektör ile altıncı sektör arasındaki üretim bağlantılarının belirgin şekilde güçlendiğine işaret etmektedir.

Toplam çıktı miktarı, baz yıl değeri olan 148.696,00 birimden, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,61 artarak 151.094,88 birime, %30 arttığı senaryoda %2,50 artarak 152.416,61 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,42 artarak 153.783,44 birime yükselmiştir. Artış oranı üretim üzerinde emek artışının sınırlı ama istikrarlı etkisini yansıtmaktadır.

İhracat değeri, baz yıldaki 1.445,49 birim seviyesinden %20 arttığı senaryoda %1,56 artarak 1.468,03 birime, %30 arttığı senaryoda %2,43 artarak 1.480,62 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,34 artarak 1.493,70 birime yükselmiştir. Artışlar görece sınırlı olmakla birlikte, ihracatın üretimle paralel bir seyir izlediği görülmektedir.

Yurt içine sunulan üretim miktarı, baz yıl değerinin (155.528,03) üzerinde seyretmektedir. Toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,61 artarak 158.037,90'a, %30 arttığı senaryoda %2,50 artarak 159.420,63'e ve %40 arttığı

senaryoda %3,42 artarak 160.850,46 birime ulaşmıştır. Bu, iç talebin emek artışıyla birlikte ölçülü bir şekilde karşılandığını göstermektedir.

İthalat miktarı üretim artışına paralel olarak küçük oranlarda artış göstermektedir. Baz yıl değeri olan 177,40 birimden, sırasıyla %1,70 artışla 180,42'ye, %2,62 artışla 182,05'e ve %3,56 artışla 183,72 birime yükselmiştir.

Kompozit mal arzı, baz yıl değeri olan 155.705,43 birimden sırasıyla %1,61 artarak 158.218,32 birime, %2,50 artarak 159.602,67 birime ve %3,42 artarak 161.034,18 birime ulaşmıştır. Bu gösterge, üretim ve ithalat artışlarının toplam kompozit mal arzını belirgin şekilde etkilediğini ortaya koymaktadır.

İnşaat sektörü, emek arzındaki artışlara olumlu ancak görece ölçülü bir tepki vermektedir. Emek kullanımı önemli ölçüde artarken, sermaye kullanımında ikame etkisiyle birlikte düşüş gözlemlenmiştir. Kompozit üretim faktörü, çıktı, ara girdi satışı ve kompozit mal miktarındaki artışlar, sektörün büyüme potansiyelinin işgücü artışıyla desteklenebileceğini ortaya koymaktadır. Ara girdilerin özellikle hizmetler sektörüne yönelik satışlarında belirgin artışlar gözlenmesi, sektörel etkileşimin güçlendiğini göstermektedir. Öte yandan, ihracat ve ithalat gibi dış ticaret kalemlerinde sınırlı artışlar, üretimdeki büyümenin ağırlıklı olarak iç talebe yönelik olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda ithalattaki sınırlı artış ise sektördeki üretimin büyük oranda yerli kaynaklara dayandığını göstermektedir. Bu bağlamda, beşinci sektörün emek arzı şoklarına orta dereceli bir duyarlılığa sahip olduğu ve üretim kapasitesini istikrarlı şekilde genişletebildiği söylenebilir.

3.3.5.1.6. Hizmetler Sektörüne Ait Simülasyon Sonuçları

Hizmetler sektörüne ilişkin baz yıl olan 2018 verileri ile karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 20'de sunulmuştur.

Hizmetler sektöründe emek kullanımı, farklı senaryolardaki sermaye artışıyla birlikte sürekli bir yükseliş sergilemektedir. Baz yıl değeri olan 145.069,56 birim, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %4,21 artışla 151.173,54 birime yükselmiştir. Toplam sermaye miktarının %30 arttığı senaryoda emek miktarı %5,80 artarak 153.481,81 birim olurken, %40 arttığı senaryoda %7,15 artışla 155.443,61 birime ulaşmıştır. Bu durum, sermaye artışına rağmen emek kullanımının da mutlak olarak arttığını, üretimin ölçek genişlemesine gittiğini ve sektörde faktör kullanımının

paralel bir şekilde büyüdüğünü göstermektedir. Sermaye kullanımı ise çok daha belirgin bir artış göstermektedir. Sermaye miktarı baz yılında 291.795,44 birim iken, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %26,51 artışla 369.153,12 birime, %30 arttığı senaryoda %39,76 artışla 407.824,98 birime ve %40 arttığı senaryoda %53,02 artışla 446.495,91 birime çıkmıştır. Bu hızlı artış, sektörde sermaye yoğun üretim yapısının daha da güçlendiğini ve sermayenin temel üretim girdisi haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 20: Hizmetler Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

Hizmetler	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,6}$	145.069,56	151.173,54	4,21	153.481,81	5,80	155.443,61	7,15
$F_{sermaye,6}$	291.795,44	369.153,12	26,51	407.824,98	39,76	446.495,91	53,02
Y_6	436.865,00	518.209,72	18,62	556.660,60	27,42	593.883,14	35,94
$X_{6,1}$	12.480,00	13.203,67	5,80	13.568,94	8,73	13.935,19	11,66
$X_{6,2}$	2.189,30	2.343,66	7,05	2.421,26	10,60	2.498,76	14,13
$X_{6,3}$	34.002,20	35.542,43	4,53	36.339,16	6,87	37.146,18	9,25
$X_{6,4}$	56.593,30	59.293,57	4,77	60.690,61	7,24	62.104,68	9,74
$X_{6,5}$	22.812,50	23.285,28	2,07	23.559,66	3,28	23.851,62	4,56
$X_{6,6}$	220.326,40	261.351,41	18,62	280.743,54	27,42	299.516,17	35,94
Z_6	749.944,40	889.584,84	18,62	955.591,55	27,42	1.019.489,62	35,94
E_6	74.829,06	88.195,25	17,86	94.495,22	26,28	100.585,49	34,42
D_6	717.362,91	851.499,70	18,70	914.920,48	27,54	976.322,34	36,10
M_6	46.628,80	55.977,42	20,05	60.420,81	29,58	64.733,85	38,83
Q_6	763.991,71	907.472,96	18,78	975.332,47	27,66	1.041.041,42	36,26

Sektördeki gelişmeler kompozit üretim faktör miktarına da doğrudan yansımıştır. Baz yıl değeri 436.865,00 birim iken, sırasıyla %18,62 artışla 518.209,72 birime, %27,42 artışla 556.660,60 birime ve %35,94 artışla 593.883,14 birime yükselmiştir. Bu oranlar, sektördeki toplam üretim kapasitesinin ciddi ölçüde arttığını ve faktör kullanımında genel bir büyümenin yaşandığını açıkça göstermektedir.

Ara girdi satışları, sermaye artış senaryolarında tüm sektörler için artış göstermektedir. Hizmetler sektöründen tarım sektörüne yapılan satışlar, baz yıldaki 12.480,00 birimden, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %5,80 artışla 13.203,67 birime, %30 arttığı senaryoda %8,73 artışla 13.568,94 birime ve %40 arttığı senaryoda %11,66 artışla 13.935,19 birime yükselmiştir. İkinci sektöre satışlar, baz yılda 2.189,30 birim iken, sırasıyla %7,05 artarak 2.343,66 birime, %10,60 artışla

2.421,26 birime ve %14,13 artışla 2.498,76 birime çıkmıştır. Üçüncü sektöre yapılan satışlar, baz yıl değeri olan 34.002,20 birimden %4,53, %6,87 ve %9,25 oranlarında artarak sırasıyla 35.542,43; 36.339,16 ve 37.146,18 birime ulaşmıştır. Dördüncü sektöre yapılan satışlar da benzer şekilde artış göstermiştir. Bu artışlar sırasıyla %4,77, %7,24 ve %9,74 oranlarında gerçekleşerek satışları baz yıl değeri olan 56.593,3 birimden sırasıyla 59.293,57; 60.690,61 ve 62.104,68 birime çıkarmıştır. Beşinci sektöre olan satışlar daha mütevazı oranlarla artmıştır. Bu değer, baz yılında 22.812,50 iken, %2,07 artışla 23.285,28 birime, %3,28 artışla 23.559,66 birime ve %4,56 artışla 23.851,62 birime ulaşmıştır. En kayda değer artış ise sektörün kendi içindeki ara girdi kullanımında ($X_{6,6}$) gözlemlenmiştir. Baz yıl değeri olan 220.326,40 birim, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %18,62 artarak 261.351,41 birime, %30 arttığı senaryoda %27,42 artarak 280.743,54 birime ve %40 arttığı senaryoda %35,94 artışla 299.516,17 birime yükselmiştir. Bu durum, sektörün kendi girdilerine olan bağımlılığının da artmaya devam ettiğini göstermektedir.

Sektörün toplam çıktı miktarı, sermaye artışıyla beraber belirgin şekilde artmaktadır. Baz yıl değeri olan 749.944,40 birim, sırasıyla %18,62 artarak 889.584,84 birime, %27,42 artışla 955.591,55 birime ve %35,94 artışla 1.019.489,62 birime ulaşmıştır. Bu artış, sektörün üretim kapasitesindeki genişlemeyi doğrudan yansıtmaktadır.

İhracat miktarı da benzer şekilde artmaktadır. Baz yılda 74.829,06 birim olan ihracat, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda %18,62 artışla 88.195,25 birime, %30 arttığı senaryoda %27,42 artışla 94.495,22 birime ve %40 arttığı senaryoda %35,94 artışla 100.585,49 birime çıkmıştır. Bu eğilim, sektörün dış pazarlardaki etkinliğinin arttığını göstermektedir. Yurt içine arz edilen miktar açısından da olumlu bir eğilim mevcuttur. Baz yıl değeri 717.362,91 birim olan iç arz, sırasıyla %18,70 artışla 851.499,70 birime, %27,54 artışla 914.920,48 birime ve %36,10 artışla 976.322,34 birime ulaşmıştır. Bu artış, iç talebin karşılanmasında sektörün öneminin arttığını göstermektedir. İthalat miktarı ise baz yıl değeri olan 46.628,80 birimden, sırasıyla %20,05 artışla 55.977,42 birime, %29,58 artışla 60.420,81 birime ve %38,83 artışla 64.733,85 birime yükselmiştir.

Son olarak, sektördeki kompozit mal miktarı da artış eğilimini sürdürmüştür. Baz yıl değeri olan 763.991,71 birim, toplam sermaye miktarının %20 arttığı

senaryoda %18,78 artışla 907.472,96 birime, %30 arttığı senaryoda %27,66 artışla 975.332,47 birime ve %40 arttığı senaryoda %36,26 artışla 1.041.041,42 birime ulaşmıştır. Bu artış, toplam üretim kapasitesinin arz yönlü olarak geliştiğini ve sektörün hem iç hem dış piyasaya daha fazla mal sunduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, hizmetler sektöründe sermaye artışlarına karşılık olarak emek, üretim, ihracat ve ithalat gibi tüm temel değişkenlerde kayda değer artışlar gözlemlenmiştir. En belirgin artışlar sermaye kullanımında ve sektöre özgü kompozit faktörlerde gerçekleşmiş olup, bu durum sektörde sermaye yoğunluğunun daha da arttığını ve üretim yapısının giderek ölçek büyüttüğünü göstermektedir. Ayrıca, ihracat ve iç arz kalemlerindeki genişleme, sektörün sadece üretim değil, aynı zamanda dış ticaret ve iç talep karşılama rolünü de artırdığını ortaya koymaktadır.

Hizmetler sektöründe toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 21’de sunulmuştur.

Tablo 21: Hizmetler Sektörü Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

Hizmetler	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$F_{emek,6}$	145.069,56	177.293,48	22,21	193.402,03	33,32	209.508,61	44,42
$F_{sermaye,6}$	291.795,44	298.097,53	2,16	300.506,59	2,99	302.561,40	3,69
Y_6	436.865,00	473.668,27	8,42	490.174,61	12,20	505.666,23	15,75
$X_{6,1}$	12.480,00	12.277,89	-1,62	12.214,18	-2,13	12.167,79	-2,50
$X_{6,2}$	2.189,30	2.258,98	3,18	2.292,92	4,73	2.326,16	6,25
$X_{6,3}$	34.002,20	34.306,80	0,90	34.502,33	1,47	34.715,71	2,10
$X_{6,4}$	56.593,30	58.072,91	2,61	58.820,90	3,94	59.566,36	5,25
$X_{6,5}$	22.812,50	23.180,53	1,61	23.383,30	2,50	23.593,00	3,42
$X_{6,6}$	220.326,40	238.887,58	8,42	247.212,31	12,20	255.025,28	15,75
Z_6	749.944,40	813.122,74	8,42	841.458,35	12,20	868.052,04	15,75
E_6	74.829,06	81.185,16	8,49	84.043,08	12,31	86.729,48	15,90
D_6	717.362,91	777.744,22	8,42	804.818,12	12,19	830.223,46	15,73
M_6	46.628,80	50.496,19	8,29	52.222,36	12,00	53.837,61	15,46
Q_6	763.991,71	828.240,37	8,41	857.040,39	12,18	884.060,89	15,72

Hizmetler sektöründe emek kullanımı, uygulanan emek arzı şoklarıyla birlikte güçlü bir artış eğilimi göstermiştir. Baz yıl verisi olan 145.069,56 birim, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %22,21 oranında artarak 177.293,48 birime yükselirken, %30 arttığı senaryoda bu artış %33,32’e ulaşarak 193.402,03 birime; %40

arttığı senaryoda ise %44,42 oranında artarak 209.508,61 birime çıkmıştır. Bu bulgular, hizmetler sektörünün işgücü artışından oldukça güçlü bir şekilde faydalanabildiğini ve genişleme potansiyelinin yüksek olduğunu göstermektedir. Sermaye kullanımı açısından hizmetler sektörü, emek artışına paralel fakat daha ılımlı bir yükseliş eğilimi sergilemiştir. Baz yıl değeri olan 291.795,44 birim sermaye, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,16 artarak 298.097,53 birime çıkarken %30 arttığı senaryoda %2,99 artışla 300.506,59 birime ve %40 arttığı senaryoda %3,69 artışla 302.561,40 birime ulaşmıştır. Bu veriler, sektörün sermaye girdisinde de artan işgücüyle birlikte ilave yatırım ihtiyacı duyduğunu, ancak emek kadar hızlı bir şekilde artmadığını göstermektedir.

Kompozit üretim faktörü, baz yıl değeri olan 436.865,00 birimden toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,42 artarak 473.668,27 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 artarak 490.174,61 birime ve %40 arttığı senaryoda %15,75 artarak 505.666,23 birime yükselmiştir. Bu bulgular, toplam emek arzındaki artışın üretim süreçlerine doğrudan yansıdığını ve emek katkısının artmasıyla birlikte kompozit üretim faktöründe anlamlı bir yükseliş meydana geldiğini göstermektedir.

Hizmetler sektörünün diğer sektörlerle yönelik ara girdi satışları, sektörler arası üretim ilişkilerinin dinamik yapısını ortaya koymakta ve bağımlılık düzeylerindeki farklılaşmaları yansıtmaktadır. Söz konusu değişimler hem şok senaryolarına verilen tepkiler hem de sektörel üretim kapasitesindeki gelişmeler açısından önemli bir göstergedir. Birinci sektöre yönelik satışlarda gözlenen azalma eğilimi dikkat çekicidir. Baz yıl itibarıyla 12.480,00 birim seviyesinde olan satışlar, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %1,62 oranında azalarak 12.277,89 birime, %30 arttığı senaryoda %2,13 azalışla 12.214,18 birime ve %40 arttığı senaryoda %2,50 azalışla 12.167,79 birime gerilemiştir. İkinci sektöre yönelik satışlar ise artış eğilimi sergilemiştir. Baz yıl değeri 2.189,30 olan satışlar, sırasıyla %3,18 artarak 2.258,98 birime, %4,73 artarak 2.292,92 birime ve %6,25 artarak 2.326,16 birime ulaşmıştır. Bu artış, ikinci sektörde üretim kapasitesinin arttığını ve altıncı sektörden sağlanan girdilere olan talebin güçlendiğini göstermektedir. Benzer şekilde, üçüncü sektöre yönelik satışlarda da kademeli bir artış gözlemlenmiştir. 34.002,20 olan baz yıl değeri, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %0,90 oranında artarak 34.306,80 birime, %30 arttığı senaryoda %1,47 artışla 34.502,33 birime ve %40 arttığı senaryoda

%2,10 artışla 34.715,71 birime ulaşmıştır. Bu durum, üçüncü sektörün istikrarlı bir büyüme eğiliminde olduğunu ve üretim süreçlerinde altıncı sektörün girdilerine olan ihtiyacın sürdüğünü göstermektedir. Dördüncü sektöre yönelik satışlarda da benzer bir artış eğilimi dikkat çekmektedir. Baz yıl değeri 56.593,30 olan satışlar, sırasıyla %2,61 oranında artarak 58.072,91 birime, %3,94 artışla 58.820,90 birime ve %5,25 artışla 59.566,36 birime yükselmiştir. Bu artış, dördüncü sektörün genişleyen üretim faaliyetlerinin altıncı sektöre olan girdi talebini artırdığını ortaya koymaktadır. Beşinci sektöre yönelik satışlarda da artışlar gözlenmiştir. Baz yıl değeri 22.812,50 olan satışlar, %1,61, %2,50 ve %3,42 artışla sırasıyla 23.180,53 birime, 23.383,30 birime ve 23.593,00 birime ulaşmıştır. Bu sonuçlar, beşinci sektörün üretim kapasitesinin artış gösterdiğini ve altıncı sektörün bu süreçteki rolünün sürdüğünü ortaya koymaktadır. En belirgin artış ise altıncı sektörün kendi içindeki satışlarında gözlemlenmiştir. Baz yıl değeri 220.326,40 olan iç satışlar, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,42 oranında artarak 238.887,58 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 artışla 247.212,31 birime ve %40 arttığı senaryoda %15,75 artışla 255.025,28 birime yükselmiştir. Bu durum, sektör içi üretim ilişkilerinin derinleştiğini, altıncı sektörün kendi girdilerine olan bağımlılığının arttığını ve kapasite kullanımının belirgin biçimde genişlediğini göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, altıncı sektörün ara girdi satışlarında gözlemlenen eğilimler, üretim yapısının hem içsel dinamiklerinin hem de sektörler arası bağlantılarının zaman içinde değişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, sektörün yapısal dönüşüm kapasitesine ve ekonomik şoklara karşı esnekliğine ilişkin önemli göstergeler sunmaktadır.

Toplam çıktı değeri, hizmetler sektöründe güçlü bir büyüme eğilimi sergilemektedir. Baz yıl değeri olan 749.944,40 birim, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,42 artarak 813.122,74 birime, %30 arttığı senaryoda %12,20 artarak 841.458,35 birime, %40 arttığı senaryoda ise %15,75 artarak 868.052,04 birime yükselmiştir.

İhracat miktarı, baz yılda 74.829,06 iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,49 artarak 81.185,16'ya, %30 arttığı senaryoda %12,31 artarak 84.043,08'e ve %40 arttığı senaryoda %15,90 artışla 86.729,48 birime ulaşmıştır. Bu artışlar, altıncı sektörün dış talep yönlü kapasitesini güçlendirdiğini ve artan üretimin ihracata yöneldiğini göstermektedir.

Yurt içi arz edilen üretim miktarı, baz yıl değeri olan 717.362,91'den, sırasıyla %8,42 artarak 777.744,22'ye, %12,19 artarak 804.818,12'ye ve %15,73 artarak 830.223,46 birime çıkmıştır. Bu artış, iç talebin karşılanmasına yönelik üretim kapasitesinin arttığını ortaya koymuştur. İthalat miktarı ise baz yıl itibarıyla 46.628,80 birim düzeyinde iken, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,29 oranında artarak 50.496,19 birime, %30 arttığı senaryoda %12,00 artışla 52.222,36 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %15,46 artışla 53.837,61 birime yükselmiştir. İthalatta gözlemlenen bu artış, büyük ölçüde üretim süreçlerinde ihtiyaç duyulan ara mallar ile sermaye mallarının yurt dışından temin edilmesine yönelik bir eğilimin yansımasıdır. Bu durum, özellikle üretim kapasitesinin genişlemesiyle birlikte dış kaynaklara olan bağımlılığın arttığını ve ithalatın üretim yapısındaki stratejik rolünü güçlendirdiğini göstermektedir.

Kompozit mal arzı, hizmetler sektöründe hem yurt içi arzı hem de ithalat yoluyla temin edilen girdilerin toplamını yansıtarak sektörün genel arz kapasitesine dair önemli bir gösterge sunmaktadır. Baz yıl itibarıyla 763.991,71 birim olan kompozit mal arzı, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %8,41'lük bir artışla 828.240,37 birime, %30 arttığı senaryoda %12,18'lik artışla 857.040,39 birime ve %40 arttığı senaryoda ise %15,72 oranında artarak 884.060,89 birime yükselmiştir. Bu artış, hizmetler sektöründeki talep genişlemesine paralel olarak, üretim ve ithalat bileşenleri aracılığıyla arzın da önemli ölçüde arttığını göstermektedir.

Hizmetler sektörü, emek arzındaki artışlara en güçlü tepki veren sektörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Emek kullanımı, sektör kapasitesini belirgin biçimde artırmış ve bu artış, sermaye, çıktı, ihracat ve kompozit mal üretimi gibi hemen her kalemede pozitif yansımalar doğurmuştur. Özellikle iç satışlar ve sektör içi ara girdi kullanımı ($X_{6,6}$) yüksek oranlı artışlarla dikkat çekmektedir. Genel üretim ve tüketim yapısının istikrarını sağlayacak şekilde, ihracat ve ithalat arasındaki denge korunarak dış ticaret hacmi de sürdürülebilir bir düzeyde tutulmuştur. Bu bulgular, hizmetler sektörünün hem iç taleple hem de ihracatla güçlü bağlantılar kurabildiğini, üretim kapasitesini verimli bir şekilde artırabildiğini ve emek yoğun yapısını sürdürerek ölçek ekonomilerinden faydalandığını göstermektedir.

3.3.5.2. Hanehalkı Tüketimine Ait Sonuçlar

Tezde kullanılan model kapsamında oluşturulan SHM'deki hanehalklarının sektörel tüketimini gösteren baz yıl değerleri ile toplam sermayeye verilen şok sonucunda oluşan karşı olgusal denge değerleri Tablo 22'de; toplam emek miktarına verilen şoklar sonucunda oluşan karşı olgusal denge değerleri ise Tablo 23'te sunulmuştur.

Bu çalışmada, beş farklı hanehalkının altı sektördeki tüketim düzeyleri, bir baz yıl verisine kıyasla toplam sermaye miktarının %20, %30 ve %40 arttığı senaryolar kapsamında analiz edilmiştir. Söz konusu senaryolar, varsayımsal politika müdahalelerinin ya da dışsal şokların hanehalklarının tüketim kalıplarına etkilerini öngörmek amacıyla tasarlanmıştır. Bulgular, hanehalklarının gelir düzeyi, tüketim eğilimleri ve sektörel bağlılıklarına göre anlamlı farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Düşük gelir grubunu temsil eden birinci ve ikinci hanehalkları, tüm sektörlerde farklı senaryolar altında pozitif yönlü bir tüketim artışı eğilimi göstermektedir. Örneğin, birinci hanehalkının tarım sektöründeki tüketim miktarı, toplam sermaye miktarının %20 arttığı senaryoda baz yıla göre yaklaşık %6,61 oranında artarken; bu oran %30 ve %40 arttığı senaryolarda sırasıyla %9,93 ve %13,25'e yükselmektedir. Bu doğrusal artış eğilimi, düşük gelirli hanelerin bu politik müdahalelere olumlu tepki verdiğini ve tüketimlerini artırabildiklerini göstermektedir.

En düşük gelir grubunu yansıtan birinci hanehalkının tarım, madencilik ve taşımacılığı ile emek yoğun sanayi sektörlerindeki tüketim artışları, görece olarak daha yüksek yüzdelerle ulaşmıştır. Bu artışlar, söz konusu gruptaki hanelerin başlangıçta düşük tüketim düzeylerine sahip olmaları nedeniyle hâlâ yüksek gelirli grupların oldukça gerisinde kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Bu, özellikle sermaye yoğun sanayi ve hizmetler sektörlerinde belirgin hale gelmektedir. İkinci hanehalkının hizmetler sektöründeki tüketimi, toplam sermaye miktarının %40 arttığı senaryoda baz yıla kıyasla %4,02'nin üzerinde bir artış sergilemektedir. Bu bulgular, düşük gelirli hanehalklarının gelir-elastikiyeti yüksek olan sektörlerdeki taleplerinin, yapısal değişimlere karşı oldukça duyarlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 22: Hanehalkı Tüketimi ve Faydasına İlişkin Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye)

Hanehalkı	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$X_{1,1}^p$	4.542,84	4.843,08	6,61	4.993,81	9,93	5.144,62	13,25
$X_{2,1}^p$	264,96	275,61	4,02	281,14	6,11	286,75	8,23
$X_{3,1}^p$	9.734,33	10.103,66	3,79	10.298,65	5,80	10.498,07	7,85
$X_{4,1}^p$	5.116,27	5.290,33	3,40	5.383,33	5,22	5.478,92	7,09
$X_{5,1}^p$	231,76	239,46	3,32	243,60	5,11	247,87	6,95
$X_{6,1}^p$	19.662,60	20.243,67	2,96	20.562,64	4,58	20.894,23	6,26
$X_{1,2}^p$	6.226,58	6.561,94	5,39	6.731,91	8,12	6.902,78	10,86
$X_{2,2}^p$	372,74	383,28	2,83	388,99	4,36	394,90	5,95
$X_{3,2}^p$	13.694,18	14.050,68	2,60	14.249,32	4,05	14.457,34	5,57
$X_{4,2}^p$	6.996,23	7.151,25	2,22	7.240,12	3,49	7.334,23	4,83
$X_{5,2}^p$	311,00	317,65	2,14	321,51	3,38	325,61	4,70
$X_{6,2}^p$	32.941,27	33.525,66	1,77	33.881,48	2,85	34.266,91	4,02
$X_{1,3}^p$	7.116,77	7.468,76	4,95	7.647,96	7,46	7.828,52	10,00
$X_{2,3}^p$	435,87	446,32	2,40	452,13	3,73	458,21	5,12
$X_{3,3}^p$	16.013,64	16.361,91	2,17	16.562,35	3,43	16.775,08	4,75
$X_{4,3}^p$	8.108,26	8.253,31	1,79	8.340,33	2,86	8.434,13	4,02
$X_{5,3}^p$	354,94	361,02	1,71	364,72	2,75	368,74	3,89
$X_{6,3}^p$	44.407,61	45.006,67	1,35	45.399,72	2,23	45.836,80	3,22
$X_{1,4}^p$	8.001,51	8.361,62	4,50	8.545,97	6,80	8.732,23	9,13
$X_{2,4}^p$	511,69	521,74	1,96	527,52	3,09	533,67	4,29
$X_{3,4}^p$	18.799,24	19.126,60	1,74	19.324,10	2,79	19.537,60	3,93
$X_{4,4}^p$	9.746,39	9.878,65	1,36	9.963,83	2,23	10.058,02	3,20
$X_{5,4}^p$	416,82	422,15	1,28	425,67	2,12	429,60	3,07
$X_{6,4}^p$	61.494,25	62.059,42	0,92	62.482,38	1,61	62.972,05	2,40
$X_{1,5}^p$	10.008,76	10.159,55	1,51	10.246,00	2,37	10.338,01	3,29
$X_{2,5}^p$	671,55	665,11	-0,96	663,58	-1,19	662,89	-1,29
$X_{3,5}^p$	24.672,17	24.382,61	-1,17	24.308,09	-1,48	24.268,43	-1,64
$X_{4,5}^p$	14.258,31	14.037,75	-1,55	13.971,24	-2,01	13.926,45	-2,33
$X_{5,5}^p$	603,72	593,93	-1,62	590,95	-2,12	588,92	-2,45
$X_{6,5}^p$	109.063,52	106.912,37	-1,97	106.215,29	-2,61	105.705,16	-3,08
UU_1	11.116,02	11.520,92	3,64	11.735,85	5,58	11.956,18	7,56
UU_2	18.070,19	18.501,53	2,39	18.746,05	3,74	19.003,90	5,17
UU_3	24.048,52	24.506,91	1,91	24.779,06	3,04	25.071,33	4,25
UU_4	33.173,83	33.641,68	1,41	33.941,48	2,31	34.272,52	3,31
UU_5	59.640,29	58.692,00	-1,59	58.406,59	-2,07	58.214,60	-2,39
UU	146.048,86	146.863,03	0,56	147.609,03	1,07	148.518,54	1,69

Orta gelir grubunu temsil eden üçüncü ve dördüncü hanehalkları, genel olarak artış eğiliminde olmakla birlikte, bu artışların oranları daha ılımlı seyretmektedir. Üçüncü hanehalkının tüm sektörlerdeki tüketiminde artış eğilimi sürerken, artış

oranları birinci ve ikinci hanehalkına kıyasla daha düşük kalmaktadır. Örneğin üçüncü hanehalkının tarım sektörü için tüketim artışı toplam sermaye miktarının %40 arttığı senaryoda yaklaşık %9,99'da kalmakta, bu oran birinci hanehalkı için %13'ün üzerindedir. Bu durum, orta gelirli grupların tüketim esnekliğinin daha sınırlı olduğunu ve marjinal tüketim eğilimlerinin düşük gelirli gruplara kıyasla daha durağan kaldığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, dördüncü hanehalkı da benzer bir yapıda tüketim artışları sergilemektedir. Örneğin, dördüncü hanehalkının hizmetler sektöründeki tüketiminde %2,40'lık bir artış gözlenmektedir ki bu oran ikinci hanehalkı grubunda %4,02 düzeyindeki artışa göre oldukça düşüktür. Madencilik ve taşocakçılığı sektörü birinci ve dördüncü hanehalkı grupları arasında değerlendirildiğinde sınırlı da olsa artışlar gözlenirken, yüksek gelirli beşinci hanehalkı grubunda tüketim %1,29 azalmaktadır.

İnşaat sektörü, özellikle konut ve altyapı yatırımlarıyla doğrudan ilişkilidir. Veriler, birinci ve dördüncü hanehalkı gruplarında pozitif artışlar olduğunu, ancak beşinci hanehalkı grubunda %2,45 oranında azalma yaşandığını göstermektedir. Bu durum, yüksek gelirli grupların barınma ihtiyacının büyük ölçüde karşılandığını, düşük gelirli grupların ise temel barınma hakları için hâlâ mücadele ettiğini yansıtmaktadır. Bu fark, konut temelli dışlanmanın, sadece ekonomik değil mekânsal ve sosyal dışlanma biçimleriyle de iç içe geçtiğini göstermektedir.

Hizmetler sektörü, en yüksek mutlak tüketim düzeyine sahip sektör olup, birinci hanehalkı grubunda %6,26'lık artışa karşılık beşinci hanehalkı grubunda tüketimin %3,08 oranında düşmektedir. Yüksek gelirli grupların hizmet tüketiminde yaşadığı bu düşüş, pandemi sonrası dijitalleşme, esnek çalışma gibi eğilimlerin etkisiyle hizmet ihtiyacının dönüşümünü yansıtabilir. Buna karşın, düşük gelirli gruplar hizmetlere erişim konusunda ilerleme kaydetse de beşinci hanehalkı grubunun tüketim düzeyiyle kıyaslandığında bu artışın dışlayıcı yapısal farkları kapatamadığı görülmektedir.

En dikkat çekici bulgular, yüksek gelir grubunu temsil eden beşinci hanehalkı açısından ortaya çıkmaktadır. Bu hanehalkı, özellikle madencilik ve taşocakçılığı, emek yoğun ve sermaye yoğun sanayi, inşaat ve hizmetler sektörlerindeki tüketim düzeyleri düşüş eğilimi göstermektedir. Bununla birlikte, beşinci hanehalkının tarım sektöründeki tüketimi artmaya devam etmektedir; ancak bu artış oranları da düşük gelirli gruplara kıyasla daha sınırlı kalmaktadır. Düşük gelirli birinci hanehalkının

tüketim artış oranı (%13,25) yüksek gelirli gruba (%3,29) kıyasla daha fazladır. Ancak bu artış mutlak tüketim miktarındaki farkın yüksek olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Beşinci hanehalkı grubu hâlihazırda tarımsal ürünlerde daha yüksek düzeyde tüketime sahip olduğundan, artış oranı düşük dahi olsa beslenme kalitesi, gıda çeşitliliği ve erişim açısından önemli avantajlara sahiptir. Bu durum, gıdaya erişimin sadece niceliksel değil niteliksel boyutlarıyla da değerlendirildiğinde, düşük gelirli grupların gıda temelli sosyal dışlanma riski taşıdığını göstermektedir.

Bu veriler bütünsel olarak değerlendirildiğinde, farklı senaryolar altında tüketim davranışları üzerindeki etkilerinin sosyoekonomik düzeye göre farklılaştığı açıkça görülmektedir. Düşük ve orta gelirli hanehalkları genel olarak yapısal müdahalelere daha duyarlı ve daha pozitif tepki verirken, yüksek gelirli haneler belirli sektörlerde tüketimlerini rasyonel olarak azaltma yönünde davranış değişikliğine gitmektedir. Bu farklılık, politikaların dağılımsal etkilerine dikkat edilmesi gerektiğini ve “tek tip” politika tasarımlarının tüm toplumsal gruplar üzerinde homojen sonuçlar doğurmayacağını göstermektedir.

Sonuçlar, hanehalkının elde ettiği fayda bağlamında değerlendirildiğinde en düşük fayda düzeyine sahip birinci hanehalkının (UU_1) baz yılda 11.116 birim olan faydasının toplam sermaye miktarının %40 arttığı senaryoda 11.956 birime çıktığını, yani %7,56 oranında bir artış sağladığını göstermektedir. Aynı şekilde ikinci (UU_2), üçüncü (UU_3) ve dördüncü (UU_4) hanehalkının faydası sırasıyla %5,17, %4,25 ve %3,31 oranında artış yaşamıştır. Buna karşın, en yüksek gelir grubunu temsil ettiği varsayılan beşinci hanehalkının (UU_5) faydası %2,39 oranında azalmış ve 59.640 düzeyinden 58.215 düzeyine gerilemiştir. Bu durum, sermaye artışının toplumun alt ve orta kesimlerine görece olarak daha fazla yansıdığına işaret etmekte, ancak bu dağılımın mutlak eşitsizlikleri giderecek düzeyde olmadığı görülmektedir. Nitekim toplam sermayenin %40 arttığı senaryoda en düşük gelirli hanehalkının toplam faydası en çok artan hanehalkı olsa bile, beşinci hanehalkının (UU_5) faydası birinci hanehalkının (UU_1) yaklaşık beş katıdır. Bu durum, sermaye artışıyla sağlanan toplam fayda artışının toplumun geneline yayılsa da hâlihazırdaki gelir dağılımı eşitsizliğini köklü biçimde dönüştürmekten uzak kaldığını göstermektedir. Özellikle birinci ve ikinci düşük gelirli hanehalklarının başlangıçtaki dezavantajlı konumları göz önüne alındığında, yaşanan görece fayda artışları, sosyoekonomik konumlarını radikal

biçimde iyileştirmekten ziyade, mevcut dışlanma düzeylerini biraz hafifletmeye yöneliktir.

Sonuç olarak, toplam sermaye artışını içeren senaryolar kapsamında elde edilen fayda dağılımı, toplumsal refah düzeyinde mutlak bir artışa işaret etmekte ve bu artışın belirli ölçüde sosyal dışlanmayı azaltıcı etkiler yarattığını göstermektedir. Ancak, söz konusu artış her ne kadar en düşük gelire sahip %20'lik kesimin refahını yükseltip en yüksek gelire sahip %20'lik kesimin refahını azaltsa da hanehalkları arasında sağlanan fayda düzeyleri arasındaki mutlak fark hâlâ çok yüksektir. Bu bağlamda, sermaye artırımını gibi ekonomik büyüme stratejilerinin, eşitsizliğe duyarlı sosyal politika önlemleriyle desteklenmesi, sosyal dışlanmanın önlenmesi açısından kritik bir gerekliliktir.

Hanehalklarının toplam sermaye miktarının artırılmasıyla elde edilen karşı olgusal denge değerlerine karşın toplam emek miktarının arttığı karşı olgusal denge simülasyon sonuçları Tablo 23'te sunulmuştur.

Tablo 23, beş farklı hanehalkının altı sektördeki tüketim miktarlarını baz yıl ve artan toplam emek arzını temsil eden üç farklı senaryo üzerinden karşılaştırmalı olarak analiz etmektedir. Veriler, özellikle ilk dört hanehalkı için tüm sektörlerde tüketimin genel olarak azaldığını ya da sınırlı düzeyde arttığını ortaya koymaktadır. Örneğin, tarım sektöründeki tüketim birinci hanehalkı için baz yılda 4.542,84 birim iken, toplam emek miktarının %40 arttığı senaryoda %8.45 azalışla 4.159,02 birime gerilemiştir. Benzer şekilde hizmetler sektöründe tüketim 19.662,60 birimden 19.102,40 birime düşerek %2,85'lik bir azalma göstermiştir. Benzer şekilde ikinci hanehalkının tüketimleri de negatif etkilenmiştir. Emek yoğun sanayide tüketimleri toplam emek miktarının %40 arttığı senaryoda baz yıla göre yaklaşık %2,65 düşerek 13.694,18 birimden 13.331,35 birime gerilemiştir. Bunun yanında hizmetler sektöründeki tüketimleri hemen hemen sabit kalmakta (%0,1'in altında azalış), bu durum asgari düzeyde bir hizmet tüketimini korumak adına diğer sektörlerde kısıntıya gittiklerini işaret etmektedir. Bu strateji, düşük gelirli hanehalklarının tüketim kalıplarına ve tercih eğilimlerine ilişkin önemli bir gösterge niteliği taşımaktadır. Bu azalmalar, düşük gelirli hanelerin tüketim sepetlerini daraltmak zorunda kaldıklarını ve özellikle temel ihtiyaçlara erişimlerinde kısıtlamalar yaşadıklarını göstermektedir.

Tablo 23: Hanehalkı Tüketimi ve Faydasına İlişkin Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Emek)

Hanehalkı	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	%Değişim	%30	%Değişim	%40	%Değişim
$X_{1,1}^p$	4.542,84	4.317,27	-4,97	4.231,61	-6,85	4.159,02	-8,45
$X_{2,1}^p$	264,96	259,11	-2,20	257,20	-2,93	255,77	-3,47
$X_{3,1}^p$	9.734,33	9.466,15	-2,76	9.373,02	-3,71	9.299,46	-4,47
$X_{4,1}^p$	5.116,27	5.012,68	-2,02	4.979,89	-2,67	4.956,15	-3,13
$X_{5,1}^p$	231,76	226,87	-2,11	225,30	-2,79	224,16	-3,28
$X_{6,1}^p$	19.662,60	19.293,90	-1,88	19.181,13	-2,45	19.102,40	-2,85
$X_{1,2}^p$	6.226,58	5.979,12	-3,97	5.886,58	-5,46	5.808,97	-6,71
$X_{2,2}^p$	372,74	368,32	-1,18	367,23	-1,48	366,66	-1,63
$X_{3,2}^p$	13.694,18	13.455,79	-1,74	13.382,70	-2,27	13.331,35	-2,65
$X_{4,2}^p$	6.996,23	6.926,06	-1,00	6.911,38	-1,21	6.906,24	-1,29
$X_{5,2}^p$	311,00	307,62	-1,09	306,85	-1,33	306,52	-1,44
$X_{6,2}^p$	32.941,27	32.660,71	-0,85	32.614,31	-0,99	32.611,74	-1,00
$X_{1,3}^p$	7.116,77	6.859,31	-3,62	6.763,77	-4,96	6.684,07	-6,08
$X_{2,3}^p$	435,87	432,31	-0,82	431,70	-0,96	431,64	-0,97
$X_{3,3}^p$	16.013,64	15.793,32	-1,38	15.732,23	-1,76	15.694,12	-2,00
$X_{4,3}^p$	8.108,26	8.056,75	-0,64	8.052,31	-0,69	8.057,75	-0,62
$X_{5,3}^p$	354,94	352,38	-0,72	352,06	-0,81	352,18	-0,78
$X_{6,3}^p$	44.407,61	44.192,92	-0,48	44.199,53	-0,47	44.258,79	-0,34
$X_{1,4}^p$	8.001,51	7.740,90	-3,26	7.645,11	-4,45	7.565,75	-5,45
$X_{2,4}^p$	511,69	509,41	-0,45	509,49	-0,43	510,15	-0,30
$X_{3,4}^p$	18.799,24	18.609,99	-1,01	18.567,22	-1,23	18.548,52	-1,33
$X_{4,4}^p$	9.746,39	9.720,72	-0,26	9.730,67	-0,16	9.751,06	0,05
$X_{5,4}^p$	416,82	415,36	-0,35	415,63	-0,28	416,37	-0,11
$X_{6,4}^p$	61.494,25	61.426,02	-0,11	61.532,03	0,06	61.701,97	0,34
$X_{1,5}^p$	10.008,76	9.925,63	-0,83	9.903,62	-1,05	9.890,54	-1,18
$X_{2,5}^p$	671,55	685,31	2,05	692,48	3,12	699,72	4,19
$X_{3,5}^p$	24.672,17	25.036,35	1,48	25.235,72	2,28	25.441,08	3,12
$X_{4,5}^p$	14.258,31	14.577,42	2,24	14.742,43	3,40	14.908,55	4,56
$X_{5,5}^p$	603,72	616,70	2,15	623,45	3,27	630,27	4,40
$X_{6,5}^p$	109.063,52	111.674,82	2,39	113.018,11	3,63	114.367,64	4,86
UU_1	11.116,02	10.840,96	-2,47	10.748,26	-3,31	10.676,95	-3,95
UU_2	18.070,19	17.817,34	-1,40	17.748,23	-1,78	17.706,07	-2,02
UU_3	24.048,52	23.811,49	-0,99	23.761,49	-1,19	23.743,42	-1,27
UU_4	33.173,83	32.989,03	-0,56	32.980,19	-0,58	33.009,85	-0,49
UU_5	59.640,29	60.850,86	2,03	61.485,12	3,09	62.127,17	4,17
UU	146.048,86	146.309,69	0,18	146.723,30	0,46	147.263,47	0,83

Emek arzındaki artış, özellikle düşük gelirli hanehalklarının temel sektörlerdeki tüketim potansiyelini baskıladığını göstermektedir. Artan emek arzına rağmen düşük gelirli grupların satın alma güçlerinin azaldığını ve ekonomik büyümeden pay

alamadıklarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, emek arzı artışının yarattığı fiyat baskısı ve gelir etkisi, düşük gelirli gruplar üzerinde olumsuz bir dışsallık yaratmaktadır. Bu bağlamda, sosyal dışlanma riskinin en yüksek birinci hanehalkı daha sonra ise ikinci hanehalkı üzerinde olduğu söylenebilir.

Orta gelirli gruplar daha heterojen etkilerle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin üçüncü hanehalkının sermaye yoğun sanayi sektöründeki tüketimi toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda 8.108,26'dan 8.056,75'e düşerken, %40 arttığı senaryoda tekrar 8.057,75'e çıkarak yatay bir seyir izlemiştir. Bu artışın sınırlı kalması, bu sektörün daha yüksek maliyetli tüketim kalemlerinden oluştuğunu ve orta gelir grubunun bu kalemlere erişiminde sınırlı esneklik bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, orta gelirli grupların tüketim tercihlerini korumak için yeniden dengelenmeye gittiğini, fakat artan emek arzından sınırlı fayda sağladığını göstermektedir. Dördüncü hanehalkı üst-orta gelir grubunu temsil etmektedir ve bu grup bazı sektörlerde görece stabil ya da artan tüketim eğilimleri göstermiştir. Örneğin madencilik ve taşocakçılığı sektöründe, toplam emek miktarının %40 arttığı senaryoda sektörel tüketim görece sabit kalarak 511,69 birimden 510,15 birime gerilemiştir. Bu ise, sektörel talepte belirgin bir değişim yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, hizmetler sektöründe baz yıla kıyasla hafif bir artış gözlemlenmiş ve tüketim düzeyi 61.494,25'ten 61.701,97'ye yükselmiştir. Sınırlı artış, üst-orta gelir grubunun artan emek arzına bağlı olarak ortaya çıkan üretim artışlarından görece bir biçimde fayda sağladığını göstermektedir. Bu durum, ilgili gelir grubunun, emek arzındaki genişlemenin yol açtığı üretim hacmindeki büyüme ve potansiyel fiyat baskılarından olumlu etkilendiğine işaret etmektedir.

En yüksek gelirli grup ise neredeyse tüm sektörlerde tüketim düzeylerini artırmıştır. Emek yoğun sanayide tüketim %3,12 artarak 24.672,17'den 25.441,08'e, sermaye yoğun sanayide %4,56'lık artışla 14.258,31'den 14.908,55'e (%4,5 artış) ve hizmetlerde sektöründe ise %4,86 artarak 109.063,52'den 114.367,64 birime yükselmiştir. Özellikle bu grubun daha maliyetli sektörlerde tüketimlerini artırması artan emek arzından doğan gelir etkisinin üst gelir grupları için tüketim lehine yansıdığını ortaya koymaktadır. Bu durum, refah artışının asimetrik dağılımına işaret etmektedir. Bu bağlamda, emek arzının artışı, yüksek gelirli grupların sektörel tüketim seviyelerini desteklerken, düşük gelirli grupların harcamalarını daraltmış; bu ise gelir

dağılımında artan bir eşitsizliği ve tüketim bazlı sosyal dışlanma riskini gündeme getirmektedir.

Artan emek arzını temsil eden üç farklı senaryo, beş farklı gelir düzeyindeki hanehalklarının ($UU_1 - UU_5$) refah (fayda) düzeylerini farklı şekillerde etkilemiştir. Bu senaryoların toplam toplumsal fayda üzerinde pozitif etkiler yarattığı görülmekle birlikte, bu faydanın gelir grupları arasında dengesiz dağıldığı, özellikle düşük gelirli hanelerin bu büyümeden dışlandığı açıkça gözlemlenmektedir.

Baz yıl değerlerine göre birinci hanehalkının (UU_1) fayda düzeyi 11.116,02 iken, bu değer toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,47 azalarak 10.840,96'ya, %30 arttığı senaryoda %3,31 azalarak 10.748,26'ya ve %40 arttığı senaryoda %3,95 azalarak 10.676,95'e gerilemiştir. Benzer bir eğilim ikinci hanehalkı (UU_2) için de geçerlidir; bu grubun fayda düzeyi sırasıyla %1,40, %1,78 ve %2,02 oranlarında azalmıştır. Bu düşüşler, emek arzının artmasının düşük gelirli hanelerin ekonomik refahına olumsuz yansıdığını, ekonomik genişlemenin bu grupları dışlayıcı biçimde yapılandığını göstermektedir.

Üçüncü (UU_3) ve dördüncü (UU_4) hanehalkları gibi orta gelirli gruplarda azalış oranları görece daha düşüktür. Üçüncü hanehalkının faydası baz yılda 24.048,52 iken, toplam emek miktarının %40 arttığı senaryoda %1,27 oranında azalarak 23.743,42'ye gerilemiştir. Dördüncü hanehalkının faydasında ise toplam emek miktarının %40 arttığı senaryoda yalnızca %0,49'luk bir azalma yaşamıştır. Bu durum, orta gelirli hanelerin ekonomik değişimlerden daha az olumsuz etkilendiğini, ancak pozitif yönlü bir kazanım da elde edemediklerini göstermektedir. Dolayısıyla bu gruplar, yapısal olarak statik bir pozisyona sıkışmakta ve sosyal hareketlilik açısından sınırlı fırsatlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Gelir dağılımında en yüksek gelire sahip grup olan beşinci hanehalkı (UU_5), emek arzındaki artıştan olumlu etkilenmiştir. Bu grubun fayda düzeyi baz yıldaki 59640,29'dan toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda %2,03'lük bir artışla 60.850,86'ya, %30 arttığı senaryoda %3,09 artışla 61.485,12'ye ve %40 arttığı senaryoda %4,17 artışla 62.127,17'ye yükselmiştir. Bu veriler, sosyal dışlanma etkisinin artan emek arzı koşullarında daha da derinleştiğini, özellikle yüksek gelirli kesimlerin büyümeden faydalandığını ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle,

ekonomik kazançların yukarı yönlü birikimi, toplumsal refahı daha adaletsiz hale getirmektedir.

Toplam fayda açısından değerlendirildiğinde ise her üç senaryoda da artış gözlemlenmiştir: Baz yılda 146.048,86 birim olan toplam fayda, toplam emek miktarının %20 arttığı senaryoda 146.309,69'a, %30 arttığı senaryoda 146.723,30'a ve %40 arttığı senaryoda 147.263,47'ye yükselmiştir. Bu sonuçlar, makro düzeyde üretim ve tüketim olanaklarının arttığını gösterse de artışın dağılımı eşit değildir. Toplumsal düzeydeki büyüme, yüksek gelirli sınıf lehine yeniden dağıtılmış, bu ise artan eşitsizlik, sosyal dışlanma ve mutlak refah kaybı yaşayan düşük gelirli gruplar açısından yapısal bir risk alanı yaratmıştır. Yüksek gelirli haneler bu artıştan daha fazla yararlanırken, özellikle birinci ve ikinci hanehalkı gibi düşük gelirli grupların mutlak tüketim seviyelerinde gerileme yaşadığı açık biçimde gözlemlenmektedir. Düşük gelirli haneler için tüketim düzeylerindeki düşüş, görece yoksullaşma ve sosyal dışlanmanın arttığını göstermektedir. Artan emek arzının makro düzeyde toplam faydayı artırması olumlu bir gelişme olsa da bu büyümenin yeniden dağılım mekanizmaları yoluyla alt ve orta gelir gruplarına adil bir şekilde aktarılmaması hem gelir eşitsizliğini hem de sosyal dışlanma riskini derinleştirmektedir. Bu durum, ekonomik büyümenin otomatik olarak adil dağılımı sağlamadığını ve piyasaya dayalı mekanizmaların düşük gelirli grupları gözetmeksizin işlediğini ortaya koymaktadır. Ekonomik büyümenin adaletli bir refah rejimi üretme kapasitesini sorgulamaya açmakta, sosyal politikalara ve gelir transfer sistemlerine duyulan gereksinimi yeniden gündeme getirmektedir. Gelir grupları arasında derinleşen tüketim farklılıkları, sosyal politika müdahalelerinin gerekliliğini ortaya koymakta ve eşitsizlikle mücadele açısından yeniden dağıtım mekanizmalarının güçlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Tablo 22 ve 23'te sunulan tüketim ve fayda temelli refah düzeyleri, hanehalklarının refah durumlarını karşılaştırmak açısından anlamlı bilgiler sunmaktadır. Her ne kadar fayda düzeyleri aracılığıyla hangi denge durumunun diğerine kıyasla daha yüksek refah sağladığı yönünde sıralama yapılabilse de bu düzeyler arasındaki farkın nicel olarak ölçülmesi mümkün değildir. Nitekim fayda, sırasal (ordinal) bir kavram olduğundan, yalnızca daha iyi ya da daha kötü şeklinde bir karşılaştırmaya olanak tanımakta, mutlak farklılıkları yansıtmamaktadır. Ayrıca,

ekonomide birden fazla ve heterojen tercihlere sahip hanehalkı bulunduğunda, bireysel faydaların doğrudan karşılaştırılması ve toplulaştırılması mümkün değildir. Bu çerçevede, iki farklı denge durumunda bireylerin hangi durumda daha yüksek refah seviyesinde olduğu belirlenebilir; ancak iki durum arasındaki fayda farkı ölçülememekte ve toplam refahın ölçülebilmesi için fayda düzeyleri toplanamamaktadır. Sadece, başlangıç dengesine göre hiçbir hanehalkının daha kötü durumda olmadığı ve en azından bir tanesinin daha iyi olduğu durumda, sosyal refahın Pareto verimliliği açısından iyileştirildiği sonucuna varılabilmektedir.

Faydanın ölçülmesi probleminin çözülebilmesi için fayda düzeyini parasal olarak ifade edebilecek bir dönüşüme ihtiyaç duyulmaktadır. Bu dönüşümle, sosyal refah alanındaki değişimler nicel olarak değerlendirilmekte ve bir ekonominin genel refah düzeyinin ölçülebilmesi için her bir hanehalkının ayrı ayrı kayıp ve kazançları toplanabilmektedir. Karşı olgusal denge ile temel çalıştırma dengesindeki refah düzeylerinin karşılaştırılmasında, analitik tutarlılığın sağlanabilmesi için her iki denge durumu için de temel çalıştırma dengesine ait fiyat yapısının referans alınması gerekmektedir. Bu durumda, refah değişimini ölçmek amacıyla gelirden eşdeğer bir değişimi ifade eden Hicksian Eşdeğer Değişim (Equivalent Variation - *EV*) göstergesi kullanılmaktadır. Eşdeğer Değişim (*EV*), bireyin karşı olgusal dengeye temel denge fiyatları altında ulaşabilmesi için gelirinde gerçekleşmesi gereken değişimi yansıtarak, gelir etkisini dikkate alan teorik bir değerlendirme sunmaktadır. Tüketicinin şok sonrası refah düzeyine, başlangıç (şok öncesi) fiyat yapısı altında ulaşabilmesini mümkün kılacak gelir düzeyindeki artışı parasal olarak ölçen bir refah göstergesidir. Böylece, bireylerin maruz kaldığı politika şoklarının refah üzerindeki etkileri, parasal bir ölçekte ifade edilerek hem bireysel düzeyde hem de toplulaştırılmış biçimde analiz edilebilir hâle gelmektedir. Bir başka refah değişim ölçütü olarak Telafi Edici Değişim (Compensating Variation - *CV*) göstergesi kullanılmaktadır. Tüketicinin şok sonrası fiyat yapısı geçerliken, şok öncesinde sahip olduğu refah düzeyini sürdürebilmesi için gerekli olan gelir düzeyindeki artışı parasal olarak ifade eden bir refah ölçütüdür. Bu kapsamda toplam sermaye ve emek miktarının artırıldığı senaryolar altındaki *EV* ve *CV* sonuçları Tablo 24 ve 25'te verilmiştir.

HGD modelinden elde edilen eşdeğer değişim (*EV*) sonuçları, toplam sermaye ve toplam emek miktarındaki artışlara karşılık beş farklı gelir grubunun refah

düzeyinde meydana gelen değişimleri parasal terimlerle ortaya koymaktadır. Toplam sermaye artışı şoku altında (%20, %30, ve %40), ilk dört gelir grubuna ait hanehalklarının *EV* değerleri pozitif olup, bu grupların refah düzeyinde artış yaşandığını görülmektedir. Sermaye arzındaki artış, özellikle düşük ve orta gelirli gruplar lehine sonuçlar doğurmakta; örneğin, en düşük gelirli grup (*EV*₁) için eşdeğer değişim değeri %20'lik sermaye artışında 1.440,68 milyon dolar iken, bu değer %40'lık artışta 2.989,44 milyon dolara yükselmektedir. Sermaye artışı, emeğin göreceli fiyatını ve dolayısıyla düşük gelirli hanelerin gelirini artırdığını göstermektedir. Buna karşın, en yüksek gelirli grup olan beşinci hanehalkı (*EV*₅) için *EV* değerleri negatif olup, artan sermaye şoku düzeyiyle birlikte bu refah kaybı daha da derinleşmektedir. Toplam sermaye miktarının %20 artırıldığında -2.532,54 milyon dolar olan refah kaybı, %40'lık artışta -3807,52 milyon dolara çıkmaktadır.

Tablo 24: Hanehalkına İlişkin *EV* Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Verileri

Hanehalkı	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)		
	%20	%30	%40
<i>EV</i> ₁	1.440,68	2.205,45	2.989,44
<i>EV</i> ₂	1.445,12	2.264,38	3.128,28
<i>EV</i> ₃	1.456,97	2.321,99	3.250,97
<i>EV</i> ₄	1.395,77	2.290,18	3.277,78
<i>EV</i> ₅	-2.532,54	-3.294,77	-3.807,52
Hanehalkı	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)		
<i>EV</i> ₁	-978,71	-1.308,58	-1.562,30
<i>EV</i> ₂	-847,17	-1.078,69	-1.219,95
<i>EV</i> ₃	-753,39	-912,29	-969,73
<i>EV</i> ₄	-551,32	-577,69	-489,21
<i>EV</i> ₅	3.233,01	4.926,88	6.641,58

Emeğin göreceli fiyatındaki artışla birlikte sermaye getirisinin göreceli azalmasının, faktör gelirlerinde yeniden dağılıma yol açtığını ve bu yeniden dağılımın yüksek gelirli hanehalkını olumsuz etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla, sermaye artışına dayalı bir politika müdahalesi, düşük gelir gruplarının lehine refahı artırıcı, ancak yüksek gelir grubunun aleyhine yeniden dağıtımcı bir etki yaratmaktadır. Bu bulgu, sermaye miktarındaki artışın, gelir dağılımı üzerindeki düzeltici potansiyelini ve sosyal dışlanmayı azaltıcı rolünü vurgulamak açısından önemlidir. Nitekim, sermaye arzında meydana gelen artışla birlikte sermayenin getirisinin (*r*) düşmesi, neoklasik üretim teorisi ve faktör piyasası dengeleri çerçevesinde tutarlı bir şekilde açıklanabilir. Buna

göre, diğer üretim faktörlerinin (özellikle emek) sabit olduğu bir durumda sermaye stokundaki artış, sermayenin marjinal verimliliğinde bir azalmaya yol açmaktadır. Bu azalış, doğrudan sermayenin marjinal ürününe eşit olan reel getirisinin (r) gerilemesiyle sonuçlanır (Walmsley vd., 2015: 13). Böylece, sermaye bolluğu, sermaye sahiplerinin elde ettiği getiri oranlarının düşmesine⁴⁰ neden olmaktadır.

Toplam emek arzındaki artışın etkilerine bakıldığında, en düşükten en yükseğe doğru sıralanmış beş gelir grubundan ilk dört gruba ait EV değerleri tüm şok seviyelerinde (20%, 30%, 40%) negatif çıkmıştır. Bu bulgu, düşük ve orta gelirli hanehalklarının emek arzında meydana gelen artışa rağmen, sermaye getirisinde gözlemlenen görece yükseliş nedeniyle refah düzeylerinde bir azalma yaşandığını ortaya koymaktadır. Özellikle en alt gelir grubunu temsil eden EV_1 için, emek arzında gerçekleşen %20'lik artış senaryosunda refah kaybı -978,71 milyon dolar olarak hesaplanırken, %40'lık artış senaryosunda bu kayıp daha da derinleşerek -1.562,30 milyon dolara ulaşmaktadır. Benzer şekilde, ikinci ve üçüncü grupların da EV değerleri negatif seyrederken, refah kayıplarının şokun büyüklüğü ile birlikte derinleştiği gözlemlenmektedir. Bu sonuçlar, emek arzındaki artışın, emeğin marjinal getirisini düşürerek özellikle emek gelirine bağımlı kesimlerin satın alma gücünü ve dolayısıyla refah düzeyini azalttığını göstermektedir. Dördüncü grubun kayıpları ise daha sınırlı kalmakla birlikte negatif yönlüdür; bu da orta-üst gelir grubunun emek piyasasındaki baskıdan hafif düzeyde etkilendiğine işaret etmektedir. Buna karşılık, en yüksek gelir grubunu temsil eden beşinci hanehalkına ait EV_5 değeri pozitif çıkmakta ve artan şok düzeylerine paralel olarak belirgin biçimde yükselmektedir. %20'lik emek artışı durumunda 3.233,01 milyon dolar olan refah kazancı, %40'lık artışla 6.641,58 milyon dolara kadar ulaşmaktadır. Bu bulgu, yüksek gelirli grupların büyük ölçüde sermaye gelirine dayanması nedeniyle, artan emek arzının üretimi ve kârlılığı artırıcı etkilerinden fayda sağladıklarını göstermektedir. Artan emek arzı, sermayenin daha verimli kullanılmasına ve dolayısıyla sermaye getirisinin artmasına imkân tanıyarak yüksek gelirli hanehalklarının refah düzeylerini yükseltmiştir.

⁴⁰ HGD modellerinde firmaların üretim kararları, tam rekabet varsayımı altında kar maksimizasyonu ilkesi çerçevesinde şekillenir. Sermaye arzında meydana gelen artış, sabit emek arzı koşulu altında sermaye-emek oranını (K/L) yükseltmekte, üretim fonksiyonu bağlamında sermayenin marjinal ürünü ($\partial Y/\partial K$) düşürmektedir. Bu nedenle yeni denge noktasında sermayenin getirisi daha düşük bir seviyeye geriler. Bu ise sermayenin reel getirisinin düşmesini iktisaden açıklayıcı niteliktedir.

Tablo 25'teki HGD modeli kapsamında elde edilen telafi edici değişim (Compensating Variation - *CV*) sonuçları, toplam sermaye ve emek arzındaki artışlara karşılık olarak beş farklı gelir grubunun refah düzeylerinde meydana gelen parasal değişimleri yansıtmaktadır. *CV* göstergesi, her hanehalkının karşı olgusal dengede, şok sonrası fiyatlar altında başlangıç refah düzeyini koruyabilmesi için ihtiyaç duyduğu gelir değişimini ifade etmektedir.

Tablo 25: Hanehalkına İlişkin *CV* Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Verileri

Hanehalkı	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)		
	%20	%30	%40
<i>CV</i> ₁	1.256,42	1.812,15	2.325,10
<i>CV</i> ₂	1.261,11	1.862,29	2.435,96
<i>CV</i> ₃	1.272,12	1.911,10	2.533,90
<i>CV</i> ₄	1.219,44	1.886,61	2.557,72
<i>CV</i> ₅	-2.214,74	-2.717,91	-2.976,29
Hanehalkı	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)		
<i>CV</i> ₁	-1.110,95	-1.570,70	-1.974,95
<i>CV</i> ₂	-961,07	-1.293,66	-1.540,48
<i>CV</i> ₃	-854,27	-1.093,35	-1.223,43
<i>CV</i> ₄	-624,79	-691,76	-616,53
<i>CV</i> ₅	3.660,47	5.891,95	8.355,90

Toplam sermaye artışına ilişkin bulgular değerlendirildiğinde, ilk dört gelir grubunun *CV* değerleri pozitif olup bu grupların refah düzeylerinde artış meydana geldiği görülmektedir. Bu ise, sermaye arzındaki artışın emeğin getirisini artırdığını göstermektedir. Ayrıca, sermaye arzındaki artış düzeyi yükseldikçe (%20 → %40), pozitif *CV* değerleri de kademeli olarak artmakta; örneğin en düşük gelirli grup (*CV*₁) için telafi edici refah kazancı 1.256,42 milyon dolardan 2.325,10 milyon dolara yükselmektedir. Bu bulgu, sermaye artışının üretim faktörleri üzerindeki baskıyı azaltarak, düşük ve orta gelirli hanehalklarının gelirlerini ve dolayısıyla refah düzeylerini artırdığını göstermektedir. Öte yandan, en yüksek gelirli grup olan beşinci hanehalkı (*CV*₅) için hesaplanan *CV* değerleri negatif olup, bu grubun refah kaybı yaşadığını göstermektedir. Özellikle %40'luk sermaye artışı durumunda bu kayıp -2.976,29 milyon dolara kadar ulaşmaktadır. Bu durum, sermaye bolluğunun yüksek gelirli grupların sahip olduğu sermayenin getirisini görece azaltarak, bu grubu olumsuz etkilediğini göstermektedir. Sonuç olarak, toplam sermaye artışına dayalı politika şoku, *EV* sonuçlarına benzer birşekilde gelir dağılımını daha dengeli hâle getirme ve

düşük gelirli kesimlerin refah düzeyini artırma potansiyeline sahip bir müdahale olarak değerlendirilmektedir.

Buna karşılık, toplam emek arzındaki artış şokları (%20, %30, ve %40) altında elde edilen *CV* değerleri, düşük ve orta gelirli dört grup açısından negatif olup refah kaybına işaret etmektedir. Bu kayıplar, artan emek arzı karşısında ücretlerin baskılanmasıyla⁴¹ açıklanmaktadır. Örneğin, en düşük gelirli grup (*CV*₁), %20'lik emek artışı karşısında 1.110,95 milyon dolar, %40'lık artış karşındaysa 1.974,95 milyon dolar düzeyinde refah kaybı yaşamaktadır. Bu bulgu, emek arzındaki artışın özellikle emeğe dayalı gelir elde eden düşük gelirli hanehalklarının refahını azalttığını göstermektedir. Buna karşın, en yüksek gelir grubunu temsil eden *CV*₅ değeri ise pozitif ve giderek artan bir seyir izlemekte olup, %40'lık emek artışı durumunda refah kazancı 8.355,90 milyon dolara ulaşmaktadır. Bu durum, yüksek gelirli hanelerin sahip olduğu üretim faktörlerinin (özellikle sermaye) artan emek arzı karşısında getirisinin artmasıyla elde ettikleri kazançları ifade etmektedir. Sonuç olarak, emek arzındaki artış, düşük gelirli hanehalkları aleyhine ve yüksek gelirli kesim lehine işleyen yeniden dağıtımçı bir etki yaratmakta, bu yönüyle sosyal refah açısından eşitsizliği ve sosyal dışlanmayı artırıcı bir sonuç doğurmaktadır.

Bu çalışmada, her iki üretim faktörü ayrı ayrı artırılarak, ilgili faktör artışlarının sektörel üretim üzerindeki etkileri ile üretimdeki faktör yapısında meydana gelen yönsel değişimler analiz edilmiş; devamında, bu değişimlerin hanehalklarının elde ettiği fayda düzeyleri bağlamında sosyal dışlanma olgusu incelenmiştir. Sonuç olarak, çalışmada elde edilen bulgular yalnızca HGD modelinin teknik çıktıları olarak değil, aynı zamanda Türkiye'nin mevcut kurumsal yapılarının, piyasa işleyiş mekanizmalarının ve politika alanındaki eksikliklerinin ampirik bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Nitekim, sermaye stokundaki artışın, üretim yapısının faktör bileşimini sermaye kullanımının yoğunlaştığı bir doğrultuda yeniden şekillendirdiği gözlemlenmektedir. Bu yapısal kayma, özellikle düşük gelire sahip hanehalklarının gelir elde etme olanaklarını artırarak, aynı zamanda tüketim düzeylerinde ve refah göstergelerinde olumlu etkiler oluşturarak sosyal dışlanmayı azaltmaktadır. Diğer taraftan, toplam emek arzındaki artış, sektörlerdeki üretim bileşimlerini emek yoğun

⁴¹ Sermayenin getirisinin görece artışı

bir yapıya dönüştürmektedir. Ancak bu dönüşüm, düşük gelirli hanehalklarının fayda düzeylerini olumsuz etkileyerek sosyal dışlanma riskini artırmaktadır.

Toplam sermaye miktarındaki artış senaryosunda, üretim sürecinde kullanılan faktör fiyatları incelendiğinde, emeğin getirisinde görece bir artışın meydana geldiği gözlemlenmiştir. Bu durum, üretim faktörlerine sahiplik yapısıyla birlikte değerlendirildiğinde, iktisadi beklentilerle örtüşmektedir. Özellikle, en düşük gelirli hanehalklarının üretim sürecine ağırlıklı olarak emek arz ettiği; buna karşın, en yüksek gelirli hanehalklarının üretim sürecine büyük ölçüde sermaye katkısı sağladığı dikkate alındığında, toplam sermaye artışı sonucunda emeğin görece getirilerindeki artış, düşük gelirli kesimler lehine bir etki yaratmakta ve gelir dağılımında daha dengeli bir yapıya işaret etmektedir. Bu bulgu, faktör sahipliğine dayalı beklentiyle uyumlu olup, sermaye bolluğu altında emeğin marjinal verimliliğinin artmasına bağlı olarak gelir payında görece bir iyileşme yaşanabileceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu tezde üretim faktörlerinin eşitsizlik ve sosyal dışlanma yaratıcı etkisi karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, eşitsizliği ve sosyal dışlanmayı artıran temel üretim faktörünün sermayenin değil, toplam emek miktarını artırıcı şokların olduğu tespit edilmiştir. Sosyal dışlanmayı azaltmak için, sermaye stokunun genişletilmesiyle dışlanmış grupların gelirlerini artırarak tüketim düzeylerinin dışlanmamışlara yakınsaması daha etkili ve sürdürülebilir bir sosyal dışlanma azaltma mekanizması olarak öne çıkmaktadır.^{42, 43}

⁴² Model kapsamında oluşturulan SHM'deki kamunun sektörel tüketimini gösteren baz yıl değerleri ile toplam sermaye ve toplam emek miktarına verilen şoklar sonucunda oluşan karşı olgusal denge değerleri EK 5'te sunulmuştur.

⁴³ Çalışma için duyarlılık analiz sonuçları EK 6'da verilmiştir.

SONUÇ

Sosyal dışlanma kavramı, 1970'lerden itibaren yalnızca yoksullukla sınırlı olmayan, bireylerin ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamdan dışlanmasını ifade eden çok boyutlu bir yapıya kavuşmuştur. Dışlanmanın dinamik ve göreceli doğası, eğitimdeki eşitsizliklerden gelir dağılımına, teknolojik dönüşümlerden göç, yaş ve cinsiyet farklılıklarına kadar pek çok yapısal faktörden etkilenmektedir.

Sermaye birikimi ile gelir dağılımı arasındaki ilişki, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal dışlanma dinamiklerini şekillendiren toplumsal bir mesele olarak da değerlendirilmektedir. Teknolojik gelişmeler, küresel değer zincirlerinin yeniden yapılanması ve finansal serbestleşme gibi küresel ekonomik dinamikler, üretim süreçlerini dönüştürmüş ve sermaye hareketliliğini artırmıştır. Bu dönüşüm, bir yandan sermaye sahiplerinin kazançlarını önemli ölçüde artırırken, diğer yandan emeğin güvencesizliğini ve korunmasızlığını derinleştirmiştir. Ortaya çıkan yapısal değişim, ekonomik büyümenin getirdiği kazançların toplumsal gruplar arasında adil bir biçimde dağılmasını engelleyerek, sosyal dışlanma olgusunun ekonomik eşitsizlikle birlikte ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Sermaye birikimi, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yapısal dönüşümün bir bileşeni olarak değerlendirilmekte; düşük verimlilikli hizmetlerden yüksek verimlilikli hizmetlere geçiş süreçlerinde kritik rol oynamaktadır. Nitekim sermaye birikiminin görece yüksek, ancak emek maliyetlerinin nispeten düşük olması sebebiyle bu sorunlar daha belirgin hale gelmekte; sektörel ve hanehalkları bazında farklılaşan etkiler ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sermaye birikimi ve ekonomik büyüme süreçleri, dışlanmayı önleyici ya da derinleştirici etkiler yaratabilmektedir.

Bu çalışmada, Hazari ve Mohan'ın (2015) kuramsal yaklaşımı temel alınarak, Türkiye ekonomisine özgü verilerle oluşturulan Sosyal Hesaplar Matrisi kullanılmış ve Hesaplanabilir Genel Denge modeli aracılığıyla sermaye birikiminin hanehalklarının elde ettiği refah düzeyleri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Böylece, sermaye birikiminin sosyal dışlanma arasındaki ilişki ampirik olarak ortaya konmuştur. Ayrıca "Sermaye birikimi sosyal dışlanmaya neden olur mu?" sorusu çerçevesinde analitik bir değerlendirme yapılmıştır. Modelde uygulanan şokların sosyal dışlanma riski altındaki grupların refah düzeylerini olumsuz etkilemesi

durumunda, söz konusu grupların refahını iyileştirmeye yönelik politika önerilerine yer verilmiştir.

Bulgular sektörler arası karşılaştırmalar kapsamında incelendiğinde, sermaye kullanımının mutlak düzeyde daha yoğun olduğu sektörlerde⁴⁴ hem sermaye hem de emek istihdamının arttığı, bu artışın üretim düzeylerine de yansiyarak söz konusu sektörlerdeki çıktı miktarının⁴⁵ diğer sektörlerle kıyasla daha yüksek oranlarda arttığı görülmektedir. Bu sonuç, sektörel faktör yoğunluğu yapısıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, ekonomide hangi sektörlerin büyüyüp hangilerinin küçüleceğinin, büyük ölçüde hangi üretim faktörünü ne ölçüde kullandıklarına -yani faktör yoğunluklarına- bağlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla çalışmada gözlemlenen sektörel üretim değişimleri, üretim faktörlerinin arzındaki değişimlerin, faktör yoğunlukları aracılığıyla sektörel yapıyı nasıl dönüştürdüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.

Çalışmadan elde edilen bulguların günümüz iktisadi beklentilerle olan ilişkisini açıklayabilmek için, Türkiye'ye özgü yapısal dinamiklerin analize dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin üretim yapısı, işgücü piyasası koşulları ve kurumsal kapasitesi ile ne ölçüde örtüştüğü değerlendirilmelidir. Türkiye ekonomisine ilişkin SHM'den elde edilen verilere göre, toplam sermaye miktarı 477.520,87 birim, toplam emek miktarı ise 213.232,93 birim düzeyindedir. Türkiye mevcut yapısıyla üretimde, sermaye yoğun süreç izleyen ekonomi niteliği taşımaktadır. Sermaye stokundaki artışın, emeğin göreceli fiyatını yükselterek düşük gelirli hanehalklarının gelir düzeylerinde artışa yol açtığı gözlemlenmiştir. Bu durum, sermaye bolluğunun emeğin getirisini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Türkiye'de üretim ve fiyat yapısında ortaya çıkan değişimlerin, özellikle sermaye yoğun sektörlerdeki üretim artışının, mal fiyatlarını düşürerek düşük gelirli grupların tüketim imkânlarını genişletmesiyle de açıklanabilir. Bu bağlamda, sermaye birikiminden kaynaklanan refah kazancı, göreceli gelir artışının yanı sıra fiyat düzeyindeki düşüşler

⁴⁴ Hizmetler sektöründe kullanılan sermaye miktarı baz yılında 291.795,44 birim iken, tarım sektöründe 42.274,88; madencilik ve taşocakçılığı sektöründe 5.586,60; emek yoğun sanayi sektöründe 36.414,72; sermaye yoğun sanayi sektöründe 63.424,44; inşaat sektöründe 38.024,80 birimdir. Hizmetler sektörü hariç toplam beş sektörün kullandığı sermaye miktarı ise 185.725,44 birimdir.

⁴⁵ Özellikle sermaye miktarının en fazla olduğu sektör hizmetler (291.795,44 birim) sektörüdür. Toplam sermaye ve emek miktarının %20, %30 ve %40 arttırıldığı senaryolarda üretimin en fazla arttığı sektördür. Bu artış oranları sırasıyla %18,62; %27,42 ve %35,94 ve %8,42; %12,20 ve %15,75 olarak gerçekleşmiştir.

yoluyla düşük gelirli hanehalklarına yansımaktadır. En düşük gelire sahip %20'lik kesimden en yüksek gelire sahip %20'lik kesime doğru azalan orandaki sektörel tüketim ve refah artışı, sermaye artışına dayalı senaryonun kendi içerisinde tutarlı olduğunu göstermektedir. Toplam emek miktarına yönelik verilen şok sonrasında ise, sermaye yoğun üretim yapan Türkiye'de sermayenin getirisinde bir artış gözlenmiştir. Emek arzının arttığı ancak sermaye stokunun sabit kaldığı bir durumda, emek faktörünün marjinal verimliliği azalmaktadır. Sermayenin, üretim sürecinde görece kıt kalması her ilave işçinin katkısının azalmasına ve dolayısıyla ortalama üretkenliğin düşmesine yol açar. Bu bağlamda, üretim verimliliğinde meydana gelen düşüş birim maliyetleri yükseltir ve nihai ürün fiyatlarının artmasına neden olur. Ayrıca sermaye fiyatlarının yükselmesi, üretim maliyetlerini daha da yukarı çekmektedir. Dolayısıyla, emek arzındaki artış üretimi nicel olarak artırsa da verimlilik ve maliyet dinamikleri nedeniyle fiyatları artırmaktadır. Türkiye'de sermayenin büyük ölçüde üst gelir gruplarında yoğunlaşmış olması, sermayenin getirisindeki artışın bu kesimlerin lehine sonuç üretmesine neden olmuş; emeğe dayalı gelire sahip olan alt gelir grupları ise bu süreçte kayıplar yaşamıştır. Bu sonuçlar, sermaye birikiminin artırılmasının sosyal dışlanmayı azaltıcı yönde, emek arzının artırılmasının ise dışlanmayı pekiştirici yöndeki etkisini göstermektedir.

Çalışmanın ortaya koyduğu bulgular, Türkiye'de sosyal dışlanma dinamiklerinin iktisadi büyüme yapısıyla yakından ilişkili olduğunu da göstermektedir. Büyümenin emeğe mi? yoksa sermayeye mi? dayandığı, yalnızca makro düzeyde gelir artışını değil, bu artışın toplumsal kesimleri ne ölçüde etkilediğini de belirlemektedir. Bu çalışmanın sonuçları, sermaye yönelimli büyümenin daha kapsayıcı sonuçlar doğurabileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, yapısal dönüşüm politikaları yalnızca büyümenin hızına değil, bileşimine de odaklanmalıdır.

Sonuç olarak, sosyal dışlanma riskini azaltmada ya da yok etmede ekonomik, sosyal ve politik kurumların güçlü ve kalıcı sermaye birikimi için gerekli koşulları sağlaması önemlidir. Elde edilen bulgular, çalışmanın sonuçlarını sadece bir iktisadi simülasyonun çıktısı olarak değil, aynı zamanda Türkiye'deki mevcut gelir dağılımı, kurumsal yapı ve kalkınma politikalarının bir yansıması olarak da okumayı gerektirir. Bu nedenle, Türkiye bağlamında sadece üretim faktörlerinin miktarı değil, bu faktörlerin sektörel dağılımı, erişilebilirliği, ülkenin üretim yapısı gibi boyutlarının da

göz önünde bulundurulması gerekir. Sermaye artışının refahı artırıcı etkisini sürdürmesi için bu birikimin üretken sektörlerde kullanılması ve düşük gelirli grupların bu süreçte dışlanmamasını sağlayacak sosyal politikaların geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Türkiye'nin büyüme hedeflerini toplumsal kapsayıcılık ilkesiyle bütünleştirmesi, emek faktörünün ise yalnızca miktarını artırmak değil, niteliğini yükseltmek, örgütlü yapılarla desteklemek ve işgücü piyasasının kurumsal dayanıklılığını artırmak suretiyle gelir dağılımında daha adil sonuçlar doğurması sağlanabilir.

Bu alanda yapılacak olan sonraki çalışmalar, hanehalklarını sadece gelir dilimlerine göre ayırmanın dışında cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi veya demografik değişim ve iklim değişikliği gibi faktörleri modele dahil ederek sosyal dışlanmayı farklı boyutuyla ele alabilir. Bu tezde kullanılan HGD modelinin üretim faktörlerini yalnızca emek ve sermaye olarak iki temel bileşende ele alması, önemli bir başlangıç noktası sunmakla birlikte, daha ayrıntılı ve özgün katkılar sağlayabilecek çeşitli genişletme imkânları da barındırmaktadır. Emek faktörü düşük ve yüksek nitelikli işgücü, kayıtlı ve kayıtsız istihdama göre ayrıştırılarak farklı toplumsal grupların politika şoklarına verdiği tepkiler daha ayrıntılı biçimde analiz edilebilir. Benzer biçimde, sermaye faktörü de fiziksel, finansal ve beşerî sermaye gibi alt kategorilere ayrılarak sektörel farklılıklar ve yatırım davranışları modellenenebilir. Ayrıca, kamu transferleri, doğrudan vergilendirme rejimleri ve sosyal yardım mekanizmalarının yeniden dağıtıcı etkilerini içselleştiren modelleme çerçeveleri, refah değişimlerinin sosyal politika araçları aracılığıyla nasıl yönlendirilebileceğini ortaya koyma açısından literatüre anlamlı katkılar sunacaktır. Nitekim, sosyal harcamalar ile artan oranlı vergi sistemlerinin, ülkeler arası karşılaştırmalarda ve zaman içerisindeki eğilimlerde, ekonomik eşitliğin güçlendirilmesi ve yoksulluk ile sosyal dışlanmanın azaltılmasıyla pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir (Kenworthy, 2011). Ayrıca, bölgesel HGD modelleriyle Türkiye'deki mekânsal eşitsizlikler sosyal dışlanma kapsamında değerlendirilebilir. Son olarak, mikro veri setleriyle bütünleştirilmiş modellerin kullanılması ve çok ülkeyi kapsayan karşılaştırmalı analizlerin yapılması elde edilen bulguların geçerliliğini artıracaktır. Bu tür genişletilmiş analizler, yalnızca akademik literatürün gelişimine katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda karar alıcılar açısından da sosyal dışlanmayı azaltmaya yönelik daha hedefli ve kapsayıcı politika önerilerinin geliştirilmesine zemin oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

Abrahamson, P. (1995). "Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles?". *Družboslovne Razprave*, 11(19-20), 119-136.

Adaman, F., Keyder, Ç. (2006). "Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma", Avrupa Komisyonu. Türkiye Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

Adato., M, R. Carter., M., May, J. (2006). "Exploring Poverty Traps and Social Exclusion in South Africa Using Qualitative and Quantitative Data". *Journal of Development Studies*, 42(2), 226–247.

Akpiliç, F., Yurdakul, F. (2022). "Reel Döviz Kurunun Türkiye İmalat Sanayi İhracatı Üzerine Etkisi: Doğrusal Olmayan Panel ARDL Yaklaşımı". *Maliye Dergisi*, 182, 1-29.

Alcock, P. (1997). "The Politics of Poverty". Editör Campling, J. *Understanding Poverty*. London: Palgrave, 197-209.

Alemdar, T., Demirdöğen, A., Ören, M. N. (2012). "Kırsal Yoksulluk Ölçüm Sorunu ve Türkiye". 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 5-7 Eylül, Konya. <http://web.hitit.edu.tr/dosyalar/yayinlar/gungorkarakas@hititedutr110320175G2S4B5E.pdf>

Alesina, A., Rodrik, D. (1994). "Distributive Politics and Economic Growth". *The Quarterly Journal of Economics*, 109(2), 465-490.

An Urbanizing World: Global Report on Human Settlements, (1996). United Nations Centre for Human Settlements (HABITAT), Published by Oxford University Press, <https://digitallibrary.un.org/record/221234>

Armington, P.S. (1969) "The Geographic Pattern of Trade and The Effects of Price Changes", *IMF Staff Papers*, 16, 176-199.

Armington, P.S. (1970) "Adjustment of Trade Balances: Some Experiments With A Model of Trade Among Many Countries", *IMF Staff Papers*, 17, 488-523.

Arpacioğlu, Ö., Yıldırım, M. (2011). "Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi". *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 60-76.

Arrow, K. J. (1974). "General Economic Equilibrium: Purpose, Analytic Techniques, Collective Choice," *The American Economic Review*, 64(3), 253-272.

Aslan, G. (2020). "Türkiye’de Yoksulluk ve İşgücü Piyasası". *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 83-105.

Atkinson, A. B. (1998). *Social Exclusion, Poverty and Unemployment. Exclusion, Employment and Opportunity*, Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, CASE. Paper No: 4, London. <https://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cp/Paper4.pdf>

Atkinson, R., Davoudi, S. (2000). "The Concept of Social Exclusion in The European Union: Context, Development And Possibilities". *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 38(3), 427-448.

Awan, A. G. (2012). "Diverging Trends of Human Capital in BRIC Countries". *International Journal of Asian Social Science*, 2(12), 2195-2219.

Aytekin, İ. (2013). “Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme”, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(2), 123-134.

Bağımsız Sosyal Bilimciler (2012). “IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset”. İstanbul: Yordam.

Bak, C. K., Larsen, J. E. (2015). “Social Exclusion or Poverty Individualisation? An Empirical Test of Two Recent and Competing Poverty Theories”. European Journal of Social Work, 18(1), 17-35.

Ballard, C. L., Johnson, M. (2017). “Applied General Equilibrium Analysis: Birth, Growth, and Maturity”. History of Political Economy, 49, 78-102.

Bandara, J. S. (1991). “Computable General Equilibrium Models for Development Policy Analysis in LDCs”. Journal of Economic Surveys, 5(1), 3-69.

Bane, M. J., Ellwood, D. T. (1986). “Slipping into and out of Poverty: The Dynamics of Spells”. Journal of Human Resources, 21(1), 1-23.

Barro, R. J., Sala-i-Martin, X. (2004). Economic Growth. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology
<http://piketty.pse.ens.fr/files/BarroSalaIMartin2004Chap1-2.pdf>

Bask, M. (2010). “Increasing Inequality in Social Exclusion Occurrence: The Case of Sweden During 1979–2003”. Social Indicators Research. 97, 299–323

Başaran, A., Çetinkaya, M. (2013). “Türkiye’de Sübjektif Yoksulluk Profili: 2003-2008”. Sosyoekonomi, 19(19), 243-262.

Baud, I. S. A., Sridharan, N., Pfeffer, K. (2008). “Mapping Urban Poverty for Local Governance in an Indian Mega-City: The Case of Delhi”. Urban Studies, 45(7), 1385-1412.

Bayraktutan, Y., Akatay, M. (2012). “Kentsel Yoksulluk ve Mikro Finansman: Kocaeli Örneği”. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24, 1-34.

Bayram, N., Aytaç, M. Aytaç, S., Bilgen, N. (2011). “Measuring Social Exclusion: a Study from Turkey”. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2(3), 285-298

Beall, J., Piron, L. H. (2005). DFID Social Exclusion Review. London: Overseas Development Institute, 1-72.

Becker, G. S. (1962). “Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis”. Journal of Political Economy, 70(5-2), 9-49.

Becker, G. S. (1975). “Human Capital”. New York: Columbia University Press.

Becker, G. S. (1992). “Human Capital and the Economy”. Proceedings of the American Philosophical Society, 136(1), 85-92.

Belt, V., Richardson, R. (2006). “Social Labour, Employability and Social Exclusion: Pre-Employment Training for Call Centre Work”. Employability and Local Labour Markets, 64-77. Routledge.

Berghman J. (1995), “Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework”. Beyond the Threshold. Policy Press, 10-28.

Biçerli, M. K. (2016). Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Hayat Boyu Öğrenme. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Bhalla, A., Lapeyre, F. (1997). "Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework". Development and Change, 28(3), 413-433.

Boarini, R., d'Ercole, M. M. (2006). Measures of Material Deprivation in OECD Countries. 37, OECD Publishing

Borges, A. M. (1986). "Applied General Equilibrium Models: An Assessment of Their Usefulness for Policy Analysis". OECD Economic Studies, 7, 15.

Bossert, W., D'ambrosio, C., Peragine, V. (2007). "Deprivation and Social Exclusion". Economica, 74(296), 777-803.

Böhnke, P. (2001). "Nothing Left to Loose? Poverty and Social Exclusion in Comparison; Empirical Evidence on Germany". Social Science Research Center Berlin (WZB).

Böhnke, P. (2008). "Are the Poor Socially Integrated? The Link Between Poverty and Social Support in Different Welfare Regimes". Journal of European Social Policy, 18(2), 133-150.

Böhringer, C., Rutherford, T. F., Wiegard, W. (2003). "Computable General Equilibrium Analysis: Opening a Black Box. None. Discussion Paper 03-56. <https://madoc.bib.uni-mannheim.de/363/1/dp0356.pdf>

Bradshaw, J., ve Finch, N. (2003). "Overlaps in Dimensions of Poverty". Journal of Social Policy, 32(4), 513-525.

Bradshaw, T. K. (2007). "Theories of Poverty and Anti-Poverty Programs in Community Development". Community Development, 38(1), 7-25.

Brady, D. (2009). Rich Democracies, Poor People: How Politics Explain Poverty. New York: Oxford University.

Buffoni, L. (2009). Küreselleşmiş Koşullarda Yoksulluğu Yeniden Düşünmek. (Çeviren Günseli Altaylar), Sosyoloji, İstanbul: Say Yayınları.

Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. (2002). "Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure". Understanding Social Exclusion, 30-43.

Butler, J. (1990). Gender trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge Press. http://www.kyoolee.net/GENDER_TROUBLE_-_Preface_-_Butler.pdf

Callan, T., Nolan, B., Whelan, C. T. (1993). "Resources, Deprivation and the Measurement of Poverty". Journal of Social Policy, 22(2), 141-172.

Cameron, S., Davoudi, S. (1998); "Combating Social Exclusion: Looking in or Looking out?", Editör Ali Madanipour, Göran Cars, and Judith Allen. Social Exclusion in European Cities: Processes, Experiences, and Responses. Routledge [Social Exclusion in European Cities: Processes, Experiences, and Responses - Google Kitaplar](#)

Casas, P.R., M. Latta (2004), Working Poor in the European Union: A Comprehensive Report, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.

Castles, S., M. Miller (1998), The Age of Migration. London: Macmillan.
<https://migrationmatters.me/wp-content/uploads/2016/11/AgeOfMigrationChapter1and.pdf>

Chen, S., Ravallion, M. (2010). "The Developing World is Poorer Than We Thought, but no less Successful in the Fight Against Poverty". The Quarterly Journal of Economics, 125(4), 1577-1625.

Chiu, W. H. (1998). "Income Inequality, Human Capital Accumulation and Economic Performance". The Economic Journal, 108(446), 44-59.

Chou, K. L. (2018). "Social Exclusion in Old Age: A Validation Study in Hong Kong". Aging and Mental Health, 22(8), 1078-1085.

Cimpoeru, S. (2020). "What Triggers Poverty of Young Nationals and Young Migrants? A Comparative Macroeconomic Approach". Journal of Social and Economic Statistics, 9(2), 13-29.

Clark, P. B. (1975). Intersectoral Consistency and Macroeconomic Planning'in Blitzer. New York: Oxford University.

Clarke, G. R. (1995). "More Evidence on Income Distribution and Growth". Journal of Development Economics, 47(2), 403-427.

Commission of The European Communities (1992). [4819.pdf \(pitt.edu\)](#)

Cushing, P. (2003). Policy Approaches to Framing Social Inclusion and Social Exclusion: An Overview. Toronto: The Roeher Institute.

Çakır, Ö. (2002). "Sosyal Dışlanma", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(3), 83-104.

Çakır, Ö. (2008). "Türkiye'de Kadının Çalışma Yaşamından Dışlanması". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (31), 25-47.

Çalışkan, Ş. (2010). "Türkiye'de Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk". In Journal of Social Policy Conferences, 59(2), 89-132.

Çayır, K. (2012). "Yaşçılık/Yaşa Dayalı Ayrımcılık". Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi, 163-174.

Daly, M., Silver, H. (2008). "Social Exclusion and Social Capital: A Comparison and Critique". Theory and Society, 37, 537-566.

Das, M. B., Mehta, S. K. (2012). "Poverty and Social Exclusion in India". The World Bank Group, 1-4.

Davies, J. S. (2005). "The Social Exclusion Debate: Strategies, Controversies and Dilemmas". Policy Studies, 26(1), 3-27.

Davoudi, S., Atkinson, R. (1999). "Social Exclusion and the British Planning System". Planning Practice and Research, 14(2), 225-236.

Decaluwé, B., Martens, A. (1988). “CGE Modeling and Developing Economies: A Concise Empirical Survey of 73 Applications to 26 Countries”. *Journal of Policy Modeling*, 10(4), 529-568.

Dedeoğlu, S. (2011). “Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(01), 27-48.

De Haan, A. (2000). “Social Exclusion: Enriching the Understanding of Deprivation”. *Studies in Social and Political Thought*, 2(2), 22-40.

Demir, F., Gerşil, G. (2008). “Çalışma Hayatında Esneklik ve Türk Hukukunda Esnek Çalışma”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 68-89.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1976). “Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977”.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). “Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu”

Devlet Planlama Teşkilatı. (2007). “Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele. Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013, Yayın No. DPT 2742, ÖİK 691, Ankara. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dokuzuncu-Kalkinma-Plani-Gelir-Dagilimi-ve-Yoksullukla-Mucadele-OIK.pdf>

Dewatripont, M., Michel, G. (1987). “On Closure Rules, Homogeneity and Dynamics in Applied General Equilibrium Models”. *Journal of Development Economics*, 26(1), 65-76.

Dibben, P. (2001). “Transport and Social Exclusion in Rural Areas”. *Proceedings of UTSG 33rd Annual Conference*, 3–5 January 2001, St Anne’s College, Oxford.

Dixon, P. B., ve Parmenter, B. R. (1996). *Computable General Equilibrium Modelling for Policy Analysis and Forecasting*. *Handbook of Computational Economics*, 1, 3-85.

Dixon, P. (2006). *Evidence-Based Trade Policy Decision Making in Australia and the Development of Computable General Equilibrium Modelling*. Centre of Policy Studies (CoPS), Monash University.

Domar, E. D. (1946). “Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment”. *Econometrica, Journal of the Econometric Society*, 14(2), 137–147.

Dominelli, L. (1999). “Neo-Liberalism, Social Exclusion and Welfare Clients in a Global Economy”. *International Journal of Social Welfare*, 8(1), 14–22.

Domínguez, M., Montolio, D. (2021). “Bolstering Community Ties as a Mean of Reducing Crime”. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 191, 916-945.

Ehrlich, I., Lui, F. (1997). “The Problem of Population and Growth: A Review of the Literature from Malthus to Contemporary Models of Endogenous Population and Endogenous Growth”. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 21(1), 205–242.

Erdoğdu, S., Kutlu, D. (2014). “Dünyada ve Türkiye’de Çalışan Yoksulluğu: İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma Politikaları Bağlamında Bir Değerlendirme”. Çalışma ve Toplum, 2(41), 63–114.

Erten, H. (2009). “Türkiye İçin Sektörel Sosyal Hesaplar Matrisi Üretme Yöntemi ve İstihdam Üzerine Bir Hesaplanabilir Genel Denge Modeli Uygulaması”. DPT Uzmanlık Tezi, Ankara.

Es, M., Güloğlu, T. (2004). “Bilgi Toplumuna Geçişte Kentlileşme ve Kentsel Yoksulluk: İstanbul Örneği”. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1), 79–93.

Esping-Andersen, G. (1990). The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Princeton University. https://www.researchgate.net/profile/Gosta-Esping-Andersen/publication/243774920_The_Three_Worlds_Of_Welfare_Capitalism/links/54116b240cf2b4da1bec4309/The-Three-Worlds-Of-Welfare-Capitalism.pdf

European Commission. (1992). “Towards a Europe of Solidarity”. Brussels, Communication from the Commission 542. Brussels: European Commission. <https://aei.pitt.edu/4819/1/4819.pdf>

European Commission. (2001). “Draft Joint Report on Social Exclusion”. Brussels: European Commission.

European Commission. (2012). “Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion”. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

European Parliament. (2021). “Fighting poverty and social exclusion”. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662932/IPOL_STU\(2021\)662932_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662932/IPOL_STU(2021)662932_EN.pdf)

Evans, P., Deluca, M. (2001). “Social Exclusion and Children–Creating Identity Capital: Some Conceptual Issues and Practical Solutions”. 1-60. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=95a2a5e7a1da3904603584c2930699794cd5763b>

Fahmy, E. (2006). “Youth, Poverty and Social Exclusion”. Poverty and Social Exclusion in Britain, Policy Press. 347-374.

Faría, V. (1995). “Social Exclusion and Latin American Analyses of Poverty and Deprivation”. Editör Gerry Rodgers, Charles Gore ve Jose B.Figueiredo. Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses. Geneva, International Institute For Labor Studies (IILS), 1995, 117-128. [95B09_55_engl.pdf \(ilo.org\)](https://www.ilo.org/public/1995/01/95B09_55_engl.pdf)

Fields, G. S. (1989). “Changes in Poverty and Inequality in Developing Countries”. The World Bank Research Observer, 4(2), 167–185.

Flik, R. J., Van Praag, B. M. (1991). “Subjective Poverty Line Definitions”. De Economist, 139(3), 311–330.

Fullerton, D., Kodrzycki, Y., Shoven, J. B. (1982). “A Comparison of Methodologies in Empirical General Equilibrium Models of Taxation”. NBER Working Paper Series. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w0911/w0911.pdf

Galor, O., Zeira, J. (1993). “Income Distribution and Macroeconomics”. The Review of Economic Studies, 60(1), 35–52.

Galor, O., Weil, D. N. (2000). "Population, Technology, and Growth: From Malthusian Stagnation to the Demographic Transition and Beyond". *American Economic Review*, 90(4), 806–828.

Galor, O., Moav, O. (2004). "From Physical to Human Capital Accumulation: Inequality and the Process of Development". *The Review of Economic Studies*, 71(4), 1001–1026.

Galor, O. (2011). "Inequality, Human Capital Formation and the Process of Development". National Bureau of Economic Research Working Paper No. 17058.

García-Peñalosa, C., Turnovsky, S. J. (2015). "Income Inequality, Mobility, and the Accumulation of Capital". *Macroeconomic Dynamics*, 19(6), 1332–1357.

García, J. B., Giraldo, M. C. (2018). "Fiscal Policy and Inequality in CGE Model for Colombia", 1–35. GTAP Annual Conference on Global Economic Analysis

Geçgin, E. (2009). "Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 3–35.

Giannetti, M., Federici, D., Raitano, M. (2009). "Does Migration Help Reducing Inequality and Social Exclusion?". Working Paper del Dipartimento di Economia Pubblica, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", 1–21.

Ginsburgh, V., Keyzer, M. (1997). *The Structure of Applied General Equilibrium Models*. London: MIT Press.

Gordon, D. (1998). "Definitions of Concepts for the Perceptions of Poverty and Social Exclusion". *Perceptions of Poverty and Social Exclusion 1998. Report on Preparatory Research*, 5-15. <http://www.bristol.ac.uk/poverty/pse/99-Pilot/1999%20PSE%20Pilot%20Report.pdf#page=19>

Grais, W., De Melo, J., Urata, S. (1984). "A General Equilibrium Estimation of the Effects of Reductions in Tariffs and Quantitative Restrictions in Turkey in 1978". Development Research Department, Economics and Research Staff, World Bank.

Granovetter, M. (1985). "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510.

Gurung, Y. B. (2012). "Migration from Rural Nepal: A Social Exclusion Framework. HIMALAYA", *The Journal of the Association for Nepal and Himalayan Studies*, 31(1), 36–51.

Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*. (Çeviren Haldun Gülalp, Osman Akinhay ve Abdullah Yılmaz). İstanbul: Belge Yayınları.

Günçe, E. (1981). "Türkiye’de Planlamanın Dünü-Bugünü-Yarını". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 117–130.

Hagenaars, A. J., Van Praag, B. M. (1985). "A Synthesis of Poverty Line Definitions". *Review of Income and Wealth*, 31(2), 139–154.

Harberger, A. C. (1962). "The Incidence of the Corporation Income Tax". *Journal of Political Economy*, 70(3), 215–240.

Harrison, G. W., Jones, R., Kimbell, L. J., Wigle, R. (1993). "How Robust Is Applied General Equilibrium Analysis?". *Journal of Policy Modeling*, 15(1), 99–115.

Harrod, R. F. (1939). "An Essay in Dynamic Theory". *The Economic Journal*, 49(193), 14–33.

Hashem, M. (1995). "Patterns and processes of social exclusion in the Republic of Yemen". Editör Gerry Rodgers, Charles Gore ve Jose B.Figueiredo. *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva, International Institute For Labor Studies, 175-186. [95B09_55_engl.pdf \(ilo.org\)](#)

Haughton, J., Khandker, S. R. (2009). *Handbook on Poverty and Inequality*. World Bank, Washington, DC 20433. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/488081468157174849/pdf/483380PUB0Pove101OFFICIAL0USE0ONLY1.pdf>

Hazari, B., Mohan, V. (2015). "Social Exclusion, Capital Accumulation and Inequality". *International Review of Economics and Finance* 39. 371–375.

Hicks, J. R. (1960), "The Social Framework An Introduction to Economics", London: Oxford University Press,

Hodgson, G. M. (2004). "Malthus, Thomas Robert (1766-1834)". *The Biographical Dictionary of British Economists*, Bristol: Thoemmes Continuum. 2-8. https://www.researchgate.net/profile/Geoffrey-Hodgson/publication/267683249_MALTHUS_Thomas_Robert_1766-1834/links/556c16bb08aecd7773a248e/MALTHUS-Thomas-Robert-1766-1834.pdf

Hosoe, N., Gasawa, K., Hashimoto, H. (2010). *Textbook of General Equilibrium Modelling: Programming and Simulations*. Springer.

Hosoe, N., Gasawa, K., Hashimoto, H. (2021). *Hesaplanabilir Genel Denge Modellemesi: GAMS Uygulaması ve Simülasyonlar*. (Çeviren: Recep Tarı, Ferhat Pehlivanoglu, Muhammet Rıdvan İnce). Burasa: Ekin Yayınevi.

Hossain, B., Nagargoje, V. P., Sk, M. I. K., Das, J. (2022). "Social Exclusion and Mental Health Among Older Adults: Cross-Sectional Evidence from a Population-Based Survey in India". *Bmc Psychiatry*, 22(1), 409.

International Labour Office. (2020). *Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the Future of Jobs*. International Labour Office.

Isard, W., Azis, I. J., Drennan, M. P., Miller, R. E., Saltzman, S., Thorbecke, E. (2017). *Methods of Interregional and Regional Analysis*. Taylor & Francis. <http://www.iwanazis.com/files/documents/Book-with-Walter.pdf>

Jehoel-Gijsbers, G., Smits, W., Boelhouwer, J., Bierings, H. (2009). *Sociale Uitsluiting: Een Meetinstrument (Social exclusion: A measuring instrument)*. The Hague: Sociaal en Cultureel Planbureau https://repository.scp.nl/bitstream/handle/publications/817/http___www.scp.nl_8080_gvisapi_dsplug.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Johansen, L. (1960). *A Multi-Sectoral Study of Economic Growth*. Amsterdam: Nort-Holland.

JRF. (2000). *Poverty and Social Exclusion in Britain*. <https://eprints.whiterose.ac.uk/id/eprint/73358/1/>

Julkunen, I. (2002). "Social and Material Deprivation Among Unemployed Youth in Northern Europe". *Social Policy & Administration*, 36(3), 235–253.

Kabir, K., Dudu, H. (2020). Using Computable General Equilibrium Models to Analyze Economic Benefits of Gender-Inclusive Policies. World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/376081592985325949/pdf/Using-Computable-General-Equilibrium-Models-to-Analyze-Economic-Benefits-of-Gender-Inclusive-Policies.pdf>

Kapteyn, A., Kooreman, P., Willemse, R. (1988). "Some Methodological Issues in the Implementation of Subjective Poverty Definitions". *Journal of Human Resources*, 23(2), 222–242.

Karadeniz, O., Öztepe, N. D. (2013). "Türkiye'de Yaşlı Yoksulluğu", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3(38), 77-102.

Karataşoğlu, S., İslamoğlu, E. (2016). "Gelir Seviyesi ile Sosyal Dışlanma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 7(1), 12-41.

Karakaş, M. (2010). "Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma". *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences*, 12(2).

Kartal, N., Demirhan, Y. (2014). "Türkiye'de Kentsel Yoksulluğun Kırsal Nedenleri ve Çözüm Önerileri Üzerine". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), 135-154.

Kaynak, M. (2015). *Büyüme Teorileri Giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi, 3. Baskı.

Kenworthy, L. (2011). *Progress for the Poor*. Oxford University.

Kenyon, S., Lyons, G., Rafferty, J. (2002). "Transport and Social Exclusion: Investigating the Possibility of Promoting Inclusion Through Virtual Mobility". *Journal of Transport Geography*, 10(3), 207-219.

Kepek, Y. (2014). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 28. Baskı.

Keynes, J. M. (1964[1936]). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. London: Macmillan.

King, B. (1981). "What is A SAM? A Layman's Guide to Social Accounting Matrices", World Bank, Staff Working Paper No. 463, 1-64.

Klasen, S. (1999). "Social Exclusion, Children and Education: Conceptual and Measurement Issues". OECD.

Kneale, D. (2012). "Is Social Exclusion Still Important for Older People?". https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1491321/1/Kneale_Is_social_exclusion_still_important_for_older_people_ILCUKSept2012.pdf

Kravis, I. B. (1960). "International Differences in the Distribution of Income". *The Review of Economics and Statistics*, 42(4), 408-416.

Kule, H., Es, M. (2005). "Türkiye'de Kentsel Yoksulluk: Kocaeli Örneği". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 259-300.

Kummitha, R. K. R. (2015). "Social Exclusion: The European Concept for Indian Social Reality". *Social Change*, 45(1), 1–23.

Kurz, H. D. (2008). "Innovations and Profits: Schumpeter and the Classical Heritage". *Journal of Economic Behavior & Organization*, 67(1), 263–278.

Kurz, H. D., Salvadori, N. (2003). *Theories of Economic Growth: Old and New. The Theory of Economic Growth: A 'Classical' Perspective*, Cheltenham: Edward Elgar.

Kurz, H. D. (2010). "Technical Progress, Capital Accumulation and Income Distribution in Classical Economics: Adam Smith, David Ricardo and Karl Marx". *The European Journal of the History of Economic Thought*, 17(5), 1183–1222.

Kuznets, S. (1955). "Economic Growth and Income Inequality". *The American Economic Review*, 45(1), 1–28.

Labonté, R. N., Hadi, A., Kauffmann, X. E. (2012). "Indicators of Social Exclusion and Inclusion: A Critical and Comparative Analysis of the Literature". *Population Health Improvement Research Working Papers* 2(8).

Letiche, J. M. (1960). "Adam Smith and David Ricardo on Economic Growth". *The Punjab University Economist*, 1(2), 7–35.

Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd-Reichling, E., Patsios, D. (2007). *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*. Social Exclusion Unit, London.
<https://repository.uel.ac.uk/download/469129f180d3060ed6707d32474ae3d29ac0b9635ca19758f989a09936a3a319/1819926/multidimensional.pdf>

Levitas, R. (1998). "Social Exclusion in the New Breadline Britain Survey". *Perceptions of Poverty and Social Exclusion, Report on Preparatory Research*, 41-43.
<http://www.bristol.ac.uk/poverty/pse/99-Pilot/1999%20PSE%20Pilot%20Report.pdf#page=47>

Levitas, R. (2006). *The Concept and Measurement of Social Exclusion. Poverty and Social Exclusion in Britain*, Policy Press, 123-160.
https://www.poverty.ac.uk/sites/default/files/poverty-and-social-exclusion_chap5.pdf

Littman, R., Paluck, E. L. (2015). "The Cycle of Violence: Understanding Individual Participation in Collective Violence". *Political Psychology*, 36(1), 79-99.

Liu, J., T. C. Arndt and T. W. Hertel (2004). "Parameter Estimation and Measures of Fit in a Global, General Equilibrium Model", *Journal of Economic Integration*, 19(3), 626-649.

Liu, Y., Li, Y. (2017). "Revitalize the World's Countryside". *Nature*, 548(7667), 275-277.

Lok-Dessalien, R. (1999). *Review of Poverty Concepts and Indicators*. New York: UNDP. http://mirror.unpad.ac.id/orari/library/library-ref-ind/ref-ind-1/application/poverty-reduction/Poverty/Review_of_Poverty_Concepts.pdf

Lovering, J. (1998). "Globalization, Unemployment and 'Social Exclusion' in Europe: Three Perspectives on the Current Policy Debate". *International Planning Studies*, 3(1), 35-56.

Lucas Jr, R. E. (1988). "On the Mechanics of Economic Development". *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.

Lukasiewicz, K. (2017). "Exile to Poverty: Policies and Poverty Among Refugees in Poland". *International Migration*, 55(6), 56-72.

Maddison, A. (1994). Explaining the Economic Performance of Nations, 1820-1989. Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence, New York, 20-61.

Mankiw, N. G., Romer, D., Weil, D. N. (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth". The Quarterly Journal of Economics, 107(2), 407-437.

Mansur, A., Whalley, J. (1981). "Numerical Specification of Applied General Equilibrium Models: Estimation, Calibration, and Data". https://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=economicscsier_wp

Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (Çeviren: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü), İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları <https://ipfs-library.net/ipns/k51qzi5uqu5dilpz7m511k9sq15alyfmb27f35213nz99j2e7urb77adivvu/md/gordon-marshall-sosyoloji-sozlugu.pdf>

Marshall, T. H. (1950). Citizenship and Social Class. 11, New York: Cambridge. [The Welfare State Reader - Google Kitaplar](#) , [Marshall Citizenship \(narod.ru\)](#)

Massey, D. S. (1990). "Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration". Population Index, 56(1), 3–26.

McIntyre, D., Muirhead, D., Gilson, L. (2002). "Geographic Patterns of Deprivation in South Africa: Informing Health Equity Analyses and Public Resource Allocation Strategies". Health Policy and Planning, 17(1), 30–39.

McKay, A. (2002). "Defining and Measuring Inequality", Inequality Briefing, Briefing Paper, 1, 1-6. <https://cdn.odi.org/media/documents/3804.pdf>

Mead, L. M. (1991). The New Politics of the New Poverty. The Public Interest, 103, 3.

Millar, J. (2007). Social Exclusion and Social Policy Research: Defining Exclusion. Multidisciplinary Handbook of Social Exclusion Research, 1–15.

Mitchell, A. (2000). "Social Exclusion: An ILO Perspective". Relations Industrielles, 55(2), 357–359.

Moatsos, M., Lazopoulos, A. (2021). "Global Poverty: A First Estimation of Its Uncertainty". World Development Perspectives, 22, 100315, 1–16.

Modi, I. (2015). "Social Exclusion and Inequality: Challenges Before a Developing Society". Sociological Bulletin, 64(1), 3–14.

Nikolaos, C., Tsaliki, P. (2021). "The Dynamics of Capital Accumulation in Marx and Solow". Structural Change and Economic Dynamics, 57, 148-158.

Niumai, A. (2025). "Intersecting Inequalities: Unravelling Gender and Social Exclusion in Contemporary Society". Journal of Social and Economic Development, 1-8.

Nolan, B., Marx, I. (2009). Economic Inequality, Poverty, and Social Exclusion. Salverda, Nolan and Smeeding, Oxford Handbook of Economic Inequality, Oxford: Oxford University, 1-31.

Orhangazi, Ö. (2019). "Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri". Mülkiye Dergisi, 43(1), 111–137.

Orshansky, M. (1963). "Children of the Poor". Social Security Bulletin, 26(3), 3–13.

Öztürk, A. (1987). Ekonomik Planlama. Bursa: Örnek Kitabevi.

Özcan, A., Karakılıç, Y. (2007). "Kent Yoksulluğunun Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Hareketleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi". IV. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı: Küresel Yoksulluk, Çanakkale, ÇOMÜ Yayınları.

Özsoy, Ö., Gürlü, M. (2022). "Poverty and Social Exclusion of Older People in Ageing European Union and Turkey". Journal of Public Health, 30(8), 1969-1983.

Öztürk, Ş. (2008). "Kırsal Yoksulluk ve Neo-Liberal Ekonomi Politikaları". Journal of International Social Research, 1(5), 605–634.

Paskov, M., Dewilde, C. (2012). "Income Inequality and Solidarity in Europe". Research in Social Stratification and Mobility, 30(4), 415-432.

Peçe, M. A., Ceyhan, M. S., Akpolat, A. (2016). "Türkiye’de Gelir Dağılımının Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz". International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS), 2(1), 135–148.

Percy-Smith, J. (2000). Policy Responses to Social Exclusion: Towards Inclusion?. McGraw-Hill Education (UK) [Policy Responses To Social Exclusion: Towards Inclusion? - Percy-Smith, Janie - Google Kitaplar](#)

Piketty, T., Yang, L. Zucman, G. (2019). "Capital Accumulation, Private Property, and Rising Inequality in China, 1978–2015". American Economic Review, 109(7), 2469-2496.

Pirani, E. (2013). "Evaluating Contemporary Social Exclusion in Europe: A Hierarchical Latent Class Approach". Quality & Quantity, 47(2), 923–941.

Pose, A. R., & Tselios, V. (2010). "Inequalities in Income and Education and Regional Economic Growth in Western Europe". The Annals of Regional Science, 44(2), 349–375.

Power, A., Wilson, W. J. (2000). "Social Exclusion and the Future of Cities". LSE STICERD Research Paper No. CASE035.

Powell, A., Lawson, T. (1986). A Decade of Applied General Equilibrium Modeling for Policy Work. AgEcon Search.

Purdie-Vaughns, V., Eibach, R. P. (2008). "Intersectional Invisibility: The Distinctive Advantages and Disadvantages of Multiple Subordinate-Group Identities". Sex Roles, 59, 377-391.

Qadri, F. S., Waheed, A. (2011). "Human Capital and Economic Growth: Time Series Evidence from Pakistan". MPRA Paper No. 30654 https://mpra.ub.uni-muenchen.de/30654/1/MPRA_paper_30654.pdf

Roblek, V., Kejžar, A. (2025). "A Comprehensive Examination of Indicators for Evaluating Poverty and Social Exclusion". <https://assets-eu.researchsquare.com/files/rs-6056035/v1/2649b6a3-2231-4c8b-b21f-fce01f333177.pdf?c=1741258111>

Rotta, T. N., Kumar, R. (2024). “Was Marx Right? Development and Exploitation in 43 Countries, 2000–2014”. *Structural Change and Economic Dynamics*, 69, 213-223.

Round, J. (2003). “Social Accounting Matrices and SAM-Based Multiplier Analysis”. In *The Impact of Economic Policies on Poverty and Income Distribution: Evaluation Techniques and Tools*, 14, 261–276. <https://www.pep-net.org/sites/pep-net.org/files/typo3doc/pdf/chapter14.pdf>

Reinert, K. A., Roland-Holst, D. W. (1997). “Social Accounting Matrices”. J. F. Francois, K. A. Reinert. *Applied Methods for Trade Policy Analysis*, 94–121. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139174824.006>

Roberts, K. (2005). *Youth Unemployment and Social Exclusion*. Pole, C., Pilcher, J., Williams, J. *Young People in Transition*. Palgrave Macmillan, London.

Robinson, S. (1989). “Multisectoral Models”. Editör H. Chenery & T. N. Srinivasan. *Handbook of Development Economics*, Science Publishers, 885–947.

Romer, P. M. (1986). “Increasing Returns and Long-Run Growth”. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002–1037.

Rondon Garcia, L. M., Romero, D. M. (2016). “Impact of Social Exclusion in Transsexual People in Spain from an Intersectional and Gender Perspective”. *SAGE Open*, 6(3), 1-9.

Room, G. (1995). *Beyond the Threshold: The measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press. [Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion - Google Kitaplar](#)

Rosen, S. (1989). *Human Capital*. Social Economics, London: Palgrave Macmillan UK. 136-155.

Saint Paul, G., Verdier, T. (1996). “Inequality, Redistribution and Growth: A Challenge to the Conventional Political Economy Approach”. *European Economic Review*, 3(40), 719-728.

Saith, R. (2001). “Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries”. Oxford: Queen Elizabeth House Working Paper Number 72, 1-17. [Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries - CORE Reader](#)

Sala-i-Martin, X. (1992). “Transfers”. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 4186 https://www.nber.org/system/files/working_papers/w4186/w4186.pdf

Santos, V. F., Vieira, W. C. Reis, B. S. (2009). “Effects of Alternative Policies on Income Redistribution: Evidence from Brazil”. *Development Policy Review*, 27 (5), 601-616.

Sapancalı, F. (2003). *Sosyal Dışlanma*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Sapancalı, F. (2005). “Avrupa Birliği’nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri”. *Çalışma ve Toplum*, 3(6), 50-106.

Sarker, A. E., Rahman, M. H. (2007). “The Emerging Perspective of Governance and Poverty Alleviation: A Case of Bangladesh”. *Public Organization Review*, 7, 93-112.

Saunders, C. T. (1964). "A Programme for Growth". Volume 1: A Computable Model of Economic Growth Volume 2: A Social Accounting Matrix for 1960. Input-Output Relationships 1954–1966 Economic Growth and Manpower. The Economic Journal, 74(295).
https://www.jstor.org/stable/pdf/2228301.pdf?casa_token=BsPszwMO8pcAAAAA:wvrhhRHZK4rQAE25XCtnvHvbHoF52IsZHkoAR1qW5Vy1Z0T_bxg0GdnGUiVTtTVqotBGTqo-zIpwKONbAVb_Kw8qS6kWOR5ZkSop_ZL5c7Dn77hjlpA

Saunders, P., Naidoo, Y., Griffiths, M. (2008). "Towards New Indicators of Disadvantage: Deprivation and Social Exclusion in Australia". Australian Journal of Social Issues. 43(2).175-194

Saygılı, Ş., Cihan, C., Yurtoğlu, H. (2001). "Productivity and Growth in OECD Countries: an Assessment of the Determinants of Productivity". Yapı Kredi Economic Review, 12(2), 49-66.

Saygılı, Ş., Cihan, C., Yurtoğlu, H. (2005). "Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Büyüme ve Verimlilik: 1972-2003". Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, DPT Yayın No: 2686, Ankara.

Saygılı, H., Saygılı, M. (2011). "Structural Changes in Exports of an Emerging Economy: Case of Turkey". Structural Change and Economic Dynamics, 22(4), 342-360.

Scarf, H. (1967). "The Approximation of Fixed Points of a Continuous Mapping". SIAM Journal On Applied Mathematics, 15(5), 1328–1343.

Scharf, T., Phillipson, C., Kingston, P., Smith, A. E. (2001). "Social Exclusion and Older People: Exploring the Connections". Education and Ageing, 16(3), 303-320.

Schultz, T. W. (1961). "Investment in Human Capital". The American Economic Review, 51(1), 1–17.

Segal, E. A. (1991). "The Juvenilization of Poverty in The 1980s". Social Work, 36(5), 454–457.

Sen, A. (1976). "Poverty: an Ordinal Approach to Measurement". Econometrica: Journal of the Econometric Society, 44(2), 219–231.

Sen, A. (1993). Capability and Well-Being. M. Nussbaum & A. Sen. The Quality Of Life, 270–293, Oxford University Press.

Sen, A. (2000). "Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny". Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank.

Shaw, G. K. (1992). "Policy Implications of Endogenous Growth Theory". The Economic Journal, 102(412), 611–621.

Shoven, J. B., Whalley, J. (1984). "Applied General-Equilibrium Models of Taxation and International Trade: An Introduction and Survey". Journal of Economic Literature, 22(3), 1007–1051.

Shoven, J. B., Whalley, J. (1992). Applying General Equilibrium. Cambridge University Press. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:cup:cbooks:9780521266550>

Silver, H. (1994). "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms". International Labour Review, 133, 531–578.

Silver, H. (2007a). "The Process of Social Exclusion: The Dynamics of an Evolving Concept". Chronic Poverty Research Centre Working Paper, 95, 1–22.

Silver, H. (2007b). "Social Exclusion: Comparative Analysis of Europe and Middle East Youth". Middle East Youth Initiative Working Paper, 1, 1–48.

Smith, A. (1853). *The Theory of Moral Sentiments*. Editör Dugald Stewart, HG Bohn.

Smith, A. (1937). *The Wealth of Nations*. Editör Edwin Canan, New York: Modern Library.

Snowdon, B. Vane, H. R. (2005). *Modern Macroeconomics: Its Origins, Development and Current State*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Solow, R. M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth". *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.

Spivak, G. C. (1988). *Can the Subaltern Speak?*. Editör Nelson C, Grossberg L. *Marxism and the Interpretation of Culture*, Macmillan Education: Basingstoke, 66–111.

Stern, R. M., J. Francis, B. Schumacher (1976). *Price Elasticities in International Trade: An Annotated Bibliography*. London: Macmillan. Springer

Stimson, R., Stough, R., Nijkamp, P. (2011). *Endogenous Regional Development*. In *Endogenous Regional Development*. Edward Elgar Publishing.

Sundrum, R. M. (1992). *Income Distribution in Less Developed Countries*. London and New York: Routledge.

Swan, T. W. (1956). "Economic Growth and Capital Accumulation". *Economic Record*, 32(2), 334-361.

Şenses, F. (2003). "Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk", İstanbul: İletişim Yayınları. [3-Fikret Şenses - Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk.pdf \(manas.edu.kg\)](http://3-Fikret_Senses_-_Küreselleşmenin_Öteki_Yüzü_Yoksulluk.pdf)

Şişman, Y. (2014). "Engelliler Açısından Eşitlik, Ayrımcılık ve Eğitim Hakkı", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 32, 57-85.

Taban, S., Kar, M. (2014). *Kalkınma Ekonomisi*, Bursa: Ekin Yayınevi.

Taylor, L., Lysy, F. J. (1979). "Vanishing Income Redistributions: Keynesian Clues about Model Surprises in the Short Run". *Journal of Development Economics*, 6(1), 11-29.

Taylor, L. (1990). *Socially Relevant Policy Analysis: Structuralist Computable General Equilibrium Models for the Developing World*. MIT press.

Taymaz, E., Voyvoda, E. (2023). "Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret, Cari Denge ve Yapısal Dönüşüm". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 50, 29–54.

Tchernina, N. (1995). *Patterns and Processes of Social Exclusion in Russia*. G. Rodgers, C. Gore & J. B. Figueiredo. *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, 131–145, Geneva: International Institute for Labor Studies (IILS). [95B09 55 engl.pdf \(ilo.org\)](http://95B09_55_engl.pdf)

Teraji, S. (2011). "An Economic Analysis of Social Exclusion and Inequality". *The Journal of Socio-Economics*, 40(3), 217-223.

Testi, A., Ivaldi, E., Busi, A. (2004). "An Index of Material Deprivation for Geographical Areas". https://www.researchgate.net/publication/254292302_Genoa_index_of_deprivation_GDI_An_index_of_material_deprivation_for_geographical_areas

Thanawala, K. (1994). "Schumpeter's Theory of Economic Development and Development Economics". *Review of Social Economy*, 52(4), 353–363.

Theyson, K. C., Heller, L. R. (2015). "Development and Income Inequality: A New Specification of the Kuznets Hypothesis". *The Journal of Developing Areas*, 49(3), 103–118.

Thissen, M. (1998). "A Classification of Empirical CGE Modelling". Working Paper No. 99C01. SOM Research Report, University of Groningen, The Netherlands.

Thorbecke, E. (2013). *Multidimensional Poverty: Conceptual and Measurement Issues*. Editör Nanak Kakwani, Jacques Silber. *The Many Dimensions of Poverty*. Palgrave Macmillan, 3–19.

Thornton, A. (2005). "Robert Malthus, the Developmental Paradigm, Reading History Sideways, and Family Myths". Working Paper, Population Studies Center, The University of Michigan, 1–32.

Tickamyer, A. R. (2006). "Rural Poverty". Editör Paul Cloke, Terry Marsden, Patrick Mooney. *Handbook of Rural Studies*., 411–426.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu-TİSK, (1994). "Çalışma Hayatında Esneklik". No.10.

Todaro, M. P., Smith, S. C. (2012). *Economic Development*. London: Pearson Education Limited. https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/F5v9e6_Economic%20Development-2020.pdf

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living*. Univ of California Press.

Townsend, P. (1987). "Deprivation". *Journal of Social Policy*, 16(2), 125-146.

TÜİK (2023). *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması*.

Tümtaş, M. S., Ergun, C. (2016). "Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1347-1359.

TÜSİAD (2000). "Türkiye'de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk-Avrupa Birliği ile Karşılaştırma", Yayın No. TÜSİAD-T/2000-12/295)

UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (1998). "Income Distribution, Capital Accumulation, and Growth". *Challenge*, 41(2), 61-80.

UNDP (United Nations Development Programme) (1997). *Human Development Report 1997*, <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1997encompletenostatspdf.pdf>

UNDP (United Nations Development Programme) (2010). Human Development Report 2010, The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development, 20th Anniversary Edition, <https://hdr.undp.org/system/files/documents/human-development-report-2010-complete-english.human-development-report-2010-complete-english>

UNDP (United Nations Development Programme) (2013). Humanity Divided: Confronting Inequality in Developing Countries, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/HumanityDivided_Full-Report.pdf

UNDP (United Nations Development Programme) (2022). Human Development Report 2021/2022, https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf

Uyanık, Y. (2008). “Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları”. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(2), 209–224.

Van Kempen, E. T. (1994). “The Dual City and the Poor: Social Polarisation, Social Segregation and Life Chances”. Urban Studies, 31(7), 995–1015.

Van Kooten, G. (1999). Social Exclusion and the Flexibility of Labour: A Theoretical Exploration. Social Exclusion in Europe, London, 47–66.

Verulava, T. (2019). “Health Capital, Primary Health Care and Economic Growth”. Eastern Journal of Medicine, 24(1), 57–62.

Viet, C. N. (2008). “Do Foreign Remittances Matter to Poverty and Inequality? Evidence from Vietnam”. Economics Bulletin, 15(1), 1–11.

Vrooman, J. C., Hoff, S. J. (2013). “The Disadvantaged Among the Dutch: A Survey Approach to the Multidimensional Measurement of Social Exclusion”. Social Indicators Research, 113, 1261–1287.

Walker, A., Walker, C. (1997). Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s. London: Child Poverty Action Group.

Walker, C. C., Druckman, A., Jackson, T. (2021). “Welfare Systems without Economic Growth: A Review of the Challenges and Next Steps for the Field”. Ecological Economics, 186, 107066. 1-12.

Walmsley, T., Lakatos, C., Minor, P. (2015). “Capital and Labor Substitution in Computable General Equilibrium Models”. Working Paper No. 003, ImpactECON.

Walsh, K., Scharf, T., Keating, N. (2017). “Social Exclusion of Older Persons: A Scoping Review and Conceptual Framework”. European Journal of Ageing, 14, 81-98.

Walsh, K., Scharf, T., Van Regenmortel, S., ve Wanka, A. (2021). The Intersection of Ageing and Social Exclusion”, Social Exclusion in Later Life Interdisciplinary and Policy Perspectives, Kieran Walsh, Thomas Scharf, Sofie Van Regenmortel, Anna Wanka.

Wang, L. (2011). “Social Exclusion and Inequality in Higher Education in China: A Capability Perspective”. International Journal of Educational Development, 31(3), 277-286.

Waters, J. L. (2006). "Emergent Geographies of International Education and Social Exclusion". *Antipode*, 38(5), 1046-1068.

Weil, D. (2012). *Economic Growth*. International Edition: Routledge.

Wilson, W. J., Aponte, R. (1985). "Urban Poverty". *Annual Review of Sociology*, 11(1), 231-258.

Wolfel, R. L. (2005). "Migration in the New World Order: Structuration Theory and Its Contribution to Explanations of Migration". *Geography Online*, 5(2), 1–28.

World Bank, (1990). *World Development Report 1990 : Poverty*.
<https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/8a00844a-9661-539f-9662-cee8b4ffd046/content>

World Bank, (2000). "World Development Report 2000/2001 Attacking Poverty"
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/230351468332946759/pdf/World-development-report-2000-2001-attacking-poverty.pdf>

Wu, W., Li, Y., & Liu, Y. (2022). "What Constrains Impoverished Rural Regions: A Case Study of Henan Province in Central China". *Habitat International*, 119, 102477.

Xie, H., Zhang, J., Shao, J. (2023). "Difference in the Influence of Internet Use on the Relative Poverty Among Farmers with Different Income Structures". *Economic Analysis and Policy*, 78, 561–570.

Yagi, K. (2021). "Marx's Theory of Capital in the History of Economics: Marx's Concept of Capital, Classical School, Austrian School, and Growth Theory". *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 18(2), 465-489.

Yang, X., Zhang, D. (2003). "Economic Development, International Trade and Income Distribution". *Journal of Economics*, 78(2), 163–190.

Yazıcı, M. (2012). "Turkish Agricultural Import and Export Demand Functions: Estimates from Bounds Testing Approach". *Economic Research–Ekonomika Istraživanja*, 25(4), 1005–1016.

Yeldan, A. E. (2017). "Bir Ülkenin Ticaret Stratejisi Aynı Zamanda Sanayileşme Stratejisidir." Editör Murat Koyuncu, Hakan Mıhçı, Alp Erinç Yeldan. *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 115–156.

Yılmaz, Ö., Akıncı, M. (2012). *İktisadi Büyüme ve Makroekonomik Belirleyiciler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Yüksel Arabacı, R. (2017). "Yoksulluğun Kavramsal Çerçevesi". Editör Mustafa Çağlar Özdemir, Emel İslamoğlu. *Gelir Dağılımı ve Yoksulluk Kavram-Teori-Uygulama*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
[https://dep.manas.edu.kg/img/files/11/8-Özdemir%20C.%20\(ed.\)%20Gelir%20Dagilimi%20ve%20Yoksulluk%202017.pdf](https://dep.manas.edu.kg/img/files/11/8-Özdemir%20C.%20(ed.)%20Gelir%20Dagilimi%20ve%20Yoksulluk%202017.pdf)

Young, A. (2013). "Inequality, the Urban-Rural Gap, and Migration". *The Quarterly Journal of Economics*, 128(4), 1727-1785.

EKLER

EK 1: Sektörlere Göre 1972-2003 Yılları Arası Sabit Sermaye Stoku

Yıllar	Tarım	Sanayi	Madencilik	İmalat	Enerji	Hizmetler	Ulaştırma	Turizm*	Konut	Eğitim*	Sağlık*	Diğ. Hiz.*	Toplam
1972	27881,8	124463,3	9545,4	96501,4	18416,5	192201,8	38019,8	1530,2	112374,5	9438,4	2875,7	27963,1	344546,8
1973	29617,6	137700,8	10162,2	108195,9	19342,7	206441,2	41622,8	1787,2	121655,6	10013,7	3092,6	28269,3	373759,5
1974	31391,3	152458,0	10877,8	120700,7	20879,5	220161,7	46556,4	1992,6	128590,8	10666,7	3384,2	28970,9	404011,0
1975	34016,1	172997,0	11860,4	138152,9	22983,7	237012,0	52849,0	2195,5	136608,2	11492,7	3745,5	30121,2	444025,2
1976	38326,4	197455,6	13508,6	157506,5	26440,5	258436,0	60558,7	2422,9	147078,0	12438,2	4223,2	31715,1	494218,1
1977	42581,7	222189,1	15242,4	176725,9	30220,8	280337,9	68839,7	2665,9	157320,2	13123,7	4599,1	33789,2	545108,7
1978	45090,8	242780,8	17029,2	191775,8	33975,8	301017,1	75164,3	2905,6	169109,6	13636,8	5005,2	35195,4	588888,7
1979	46175,8	260744,8	18752,3	202994,3	38998,2	321010,4	80603,7	3108,7	182033,3	13864,8	5290,5	36109,4	627930,9
1980	47162,4	275543,2	20145,0	212128,5	43269,7	335486,7	84183,3	3260,0	191747,0	14069,5	5530,2	36696,7	658192,2
1981	48988,0	289314,4	22290,2	219073,2	47951,0	345739,8	88158,3	3419,2	196632,9	14308,3	5849,8	37371,3	684042,2
1982	50649,1	300272,9	23821,8	223535,4	52915,6	355990,1	92407,0	3555,0	201384,9	14517,8	6119,0	38006,4	706912,1
1983	52366,0	309310,4	25449,3	226006,3	57854,8	367118,9	97287,3	3725,3	206227,3	14757,8	6316,3	38805,0	728795,3
1984	53909,7	316190,5	26873,7	227390,8	61925,9	379781,3	102492,0	4096,6	211172,6	14851,0	6464,9	40149,1	749881,5
1985	54790,2	324305,3	29028,4	228927,7	66349,2	398484,9	110362,5	4773,8	218662,5	15325,0	6688,8	42672,4	777580,4
1986	55535,9	332187,6	30223,4	230320,3	71643,8	424106,8	118872,6	6153,8	229697,8	15856,9	7016,5	46509,2	811830,2
1987	57158,9	335958,0	30481,7	229356,6	76119,6	458509,2	128241,5	7902,4	247608,8	16727,9	7478,6	50549,9	851626,1
1988	57870,6	338738,0	30564,8	227613,7	80559,6	494122,6	133967,7	10144,2	270889,1	17541,3	7834,3	53746,0	890731,2
1989	58265,9	340897,4	30266,7	224656,7	85974,0	531166,0	139601,2	13041,7	295054,7	18617,6	8420,1	56430,7	930329,3
1990	59217,1	347365,4	29971,9	227879,8	89513,7	572602,0	148805,4	16216,4	318284,9	20061,1	9408,6	59825,5	979184,4
1991	60228,3	351997,2	29596,2	230616,3	91784,7	614367,0	158409,0	19276,5	340772,8	21656,5	10596,5	63655,6	1026592,5
1992	60717,4	355415,9	29133,1	233262,7	93020,2	660764,6	170721,0	21704,5	364364,6	23764,8	12073,0	68136,7	1076898,0
1993	62274,5	362618,8	28542,5	240455,0	93621,3	723350,6	192672,8	23830,7	393213,5	26491,5	14015,7	73126,4	1148243,8
1994	62014,4	365120,6	27806,1	245113,1	92201,5	773292,6	200230,9	25488,5	427995,0	27475,9	15752,7	76349,7	1200427,6
1995	63384,4	370681,5	26984,1	252975,3	90722,0	825016,8	209670,8	27440,2	462110,5	28523,8	17328,9	79942,6	1259082,6
1996	65845,3	380300,8	26135,5	263195,4	90969,8	882601,1	223861,0	29205,8	494461,5	30693,4	19671,5	84707,8	1328747,2
1997	69264,5	393015,0	25514,4	273143,5	94357,2	950728,8	246882,7	31190,3	523351,7	34556,7	23835,9	90911,3	1413008,3
1998	72204,2	405295,2	25106,9	281713,0	98475,3	1011761,2	266993,9	34105,4	546652,3	37814,0	28471,4	97724,2	1489260,6
1999	71940,4	409925,1	24698,5	284032,8	101193,8	1044390,4	281278,5	37646,8	548137,0	42028,0	31751,9	103548,2	1526255,9
2000	73889,4	421721,0	24013,3	293061,1	104646,6	1100975,1	307814,1	41206,5	557056,5	47280,4	36374,4	111243,2	1596585,5
2001	73759,9	422852,9	23347,8	292269,9	107235,1	1126074,6	316105,6	44080,2	558335,9	51030,8	39911,1	116611,0	1622687,4
2002	73258,7	424516,2	22561,4	291909,9	110044,8	1143893,4	323286,7	47029,5	554748,7	54150,5	43109,9	121568,2	1641668,3
2003	71966,4	426239,2	22255,1	295293,9	108690,2	1164331,3	333760,3	51625,0	549259,9	57137,1	46523,6	126025,3	1662536,8

Kaynak: Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005).

EK 2: Sektörlere Göre 1972-2003 Yılları Arası Sabit Sermaye Stokundaki Değişme (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Madencilik	İmalat	Enerji	Hizmetler	Ulaştırma	Turizm*	Konut	Eğitim*	Sağlık*	Diğ. Hiz.*	Toplam
1973	6,23	10,64	6,46	12,12	5,03	7,41	9,48	16,79	8,26	6,09	7,54	1,09	8,48
1974	5,99	10,72	7,04	11,56	7,95	6,65	11,85	11,49	5,70	6,52	9,43	2,48	8,09
1975	8,36	13,47	9,03	14,46	10,08	7,65	13,52	10,18	6,23	7,74	10,67	3,97	9,90
1976	12,67	14,14	13,90	14,01	15,04	9,04	14,59	10,36	7,66	8,23	12,76	5,29	11,30
1977	11,10	12,53	12,83	12,20	14,30	8,47	13,67	10,03	6,96	5,51	8,90	6,54	10,30
1978	5,89	9,27	11,72	8,52	12,43	7,38	9,19	8,99	7,49	3,91	8,83	4,16	8,03
1979	2,41	7,40	10,12	5,85	14,78	6,64	7,24	6,99	7,64	1,67	5,70	2,60	6,63
1980	2,14	5,68	7,43	4,50	10,95	4,51	4,44	4,87	5,34	1,48	4,53	1,63	4,82
1981	3,87	5,00	10,65	3,27	10,82	3,06	4,72	4,88	2,55	1,70	5,78	1,84	3,93
1982	3,39	3,79	6,87	2,04	10,35	2,96	4,82	3,97	2,42	1,46	4,60	1,70	3,34
1983	3,39	3,01	6,83	1,11	9,33	3,13	5,28	4,79	2,40	1,65	3,22	2,10	3,10
1984	2,95	2,22	5,60	0,61	7,04	3,45	5,35	9,97	2,67	0,63	2,35	3,46	2,89
1985	1,63	2,57	8,02	0,68	7,14	4,92	7,68	16,53	3,28	3,19	3,46	6,28	3,69
1986	1,36	2,43	4,12	0,61	7,98	6,43	7,71	28,91	5,05	3,47	4,90	8,99	4,40
1987	2,92	1,14	0,85	-0,42	6,25	8,11	7,88	28,42	7,80	5,49	6,59	8,69	4,90
1988	1,25	0,83	0,27	-0,76	5,83	7,77	4,47	28,37	9,40	4,86	4,76	6,32	4,59
1989	0,68	0,64	-0,98	-1,30	6,72	7,50	4,21	28,56	8,92	6,14	7,48	5,00	4,45
1990	1,63	1,90	-0,97	1,43	4,12	7,80	6,59	24,34	7,87	7,75	11,74	6,02	5,25
1991	1,71	1,33	-1,25	1,20	2,54	7,29	6,45	18,87	7,07	7,95	12,63	6,40	4,84
1992	0,81	0,97	-1,56	1,15	1,35	7,55	7,77	12,60	6,92	9,74	13,93	7,04	4,90
1993	2,56	2,03	-2,03	3,08	0,65	9,47	12,86	9,80	7,92	11,47	16,09	7,32	6,63
1994	-0,42	0,69	-2,58	1,94	-1,52	6,90	3,92	6,96	8,85	3,72	12,39	4,41	4,54
1995	2,21	1,52	-2,96	3,21	-1,60	6,69	4,71	7,66	7,97	3,81	10,01	4,71	4,89
1996	3,88	2,60	-3,14	4,04	0,27	6,98	6,77	6,43	7,00	7,61	13,52	5,96	5,53
1997	5,19	3,34	-2,38	3,78	3,72	7,72	10,28	6,79	5,84	12,59	21,17	7,32	6,34
1998	4,24	3,12	-1,60	3,14	4,36	6,42	8,15	9,35	4,45	9,43	19,45	7,49	5,40
1999	-0,37	1,14	-1,63	0,82	2,76	3,22	5,35	10,38	0,27	11,14	11,52	5,96	2,48
2000	2,71	2,88	-2,77	3,18	3,41	5,42	9,43	9,46	1,63	12,50	14,56	7,43	4,61
2001	-0,18	0,27	-2,77	-0,27	2,47	2,28	2,69	6,97	0,23	7,93	9,72	4,83	1,63
2002	-0,68	0,39	-3,37	-0,12	2,62	1,58	2,27	6,69	-0,64	6,11	8,01	4,25	1,17
2003	-1,76	0,41	-1,36	1,16	-1,23	1,79	3,24	9,77	-0,99	5,52	7,92	3,67	1,27
OYD**	3,11	4,05	2,77	3,67	5,89	5,98	7,26	12,02	5,25	5,98	9,40	4,98	5,21

Kaynak: Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005).

EK 3: Sektörlerin Dönemler İtibarıyla Sabit Sermaye Stoku Artış Oranları

	1972-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2003
Toplam	8,29	9,22	3,61	4,41	5,23	4,92	2,16
Tarım	6,11	8,02	3,15	1,57	1,25	3,01	0,01
Sanayi	10,68	11,33	3,93	1,52	1,38	2,34	0,98
Madencilik	6,75	11,51	7,46	2,41	-1,68	-2,34	-2,57
İmalat Sanayii	11,84	10,96	2,30	-0,24	1,76	2,99	0,98
Elektrik, Gaz ve Su	6,48	13,31	9,69	6,78	1,41	1,88	1,80
Hizmetler	7,03	7,83	3,42	6,94	7,80	6,19	2,76
Ulaştırma - Haberleşme	10,66	11,60	4,92	6,38	7,48	7,03	4,37
Turizm*	14,11	9,30	5,67	26,06	14,34	8,11	8,21
Konut	6,97	7,20	3,07	6,86	7,72	5,07	0,05
Eğitim*	6,31	5,38	1,38	4,62	8,09	8,87	7,98
Sağlık*	8,48	9,35	4,09	5,43	13,35	15,05	10,02
Diğer Hizmetler*	1,79	4,50	2,14	7,05	6,23	6,28	5,03

Kaynak: Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005).

EK 4: Sosyal Hesaplar Matrisi (Milyar Dolar)

	Tarım	Madencilik ve Taşocakçılığı	Emek Yoğun Sanayi	Sermaye Yoğun Sanayi	İnşaat	Hizmetler	Sermaye	Emek	Dolaylı Vergi	HH ₁	HH ₂	HH ₃	HH ₄	HH ₅	Devlet	Yatırım	İhracat	Toplam
Tarım	24,18	0,27	28,47	0,71	0,16	4,06	-	-	-	4,54	6,23	7,12	8,00	10,01	0,41	5,59	6,45	106,2
Madencilik ve Taşocakçılığı	0,19	0,51	0,35	18,22	1,20	8,17	-	-	-	0,26	0,37	0,44	0,51	0,67	0,02	0,36	2,80	34,1
Emek Yoğun Sanayi	3,87	0,25	37,87	6,92	2,87	18,38	-	-	-	9,73	13,69	16,01	18,80	24,67	2,86	0,40	38,02	194,4
Sermaye Yoğun Sanayi	8,59	2,39	10,86	82,89	42,45	51,20	-	-	-	5,12	7,00	8,11	9,75	14,26	4,13	65,54	93,76	406,0
İnşaat	0,32	0,10	0,54	1,51	24,33	10,95	-	-	-	0,23	0,31	0,35	0,42	0,60	0,07	115,98	1,45	157,2
Hizmetler	12,48	2,19	34,00	56,59	22,81	220,33	-	-	-	19,66	32,94	44,41	61,49	109,06	106,77	41,24	74,83	838,8
Sermaye	42,27	5,59	36,41	63,42	38,02	291,80	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	477,5
Emek	2,23	2,22	17,09	29,77	16,85	145,07	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	213,2
Dolaylı Vergi	4,63	1,29	9,85	14,33	8,28	42,25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	80,6
HH₁	-	-	-	-	-	-	39,63	33,05	-	-	-	-	-	-	-	-	-	72,7
HH₂	-	-	-	-	-	-	51,57	33,80	-	-	-	-	-	-	-	-	-	85,4
HH₃	-	-	-	-	-	-	63,51	38,06	-	-	-	-	-	-	-	-	-	101,6
HH₄	-	-	-	-	-	-	81,18	44,35	-	-	-	-	-	-	-	-	-	125,5
HH₅	-	-	-	-	-	-	241,63	63,97	-	-	-	-	-	-	-	-	-	305,6
Devlet	-	-	-	-	-	-	-	-	80,63	4,63	5,44	6,48	8,00	19,49	-	-	-	124,7
Tasarruf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28,50	19,38	18,66	18,56	126,83	10,41	-	6,78	229,1
İthalat	7,42	19,27	18,92	131,67	0,18	46,63	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	224,1
Toplam	106,2	34,1	194,4	406,0	157,2	838,8	477,5	213,2	80,6	72,7	85,4	101,6	125,5	305,6	124,7	229,1	224,1	-

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

EK 5: Kamu Tüketimi Harcamalarına İlişkin Baz Yıl ve Karşı Olgusal Denge Akış Verileri (Toplam Sermaye ve Emek)

Kamu Harcamaları	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Sermaye)					
		%20	Değişim	%30	Değişim	%40	Değişim
X_1^g	412,62	478,27	15,91	510,42	23,70	542,16	31,39
X_2^g	24,01	27,15	13,10	28,67	19,40	30,15	25,57
X_3^g	2860,29	3227,86	12,85	3405,30	19,05	3579,02	25,13
X_4^g	4125,40	4637,96	12,42	4884,67	18,40	5125,76	24,25
X_5^g	66,36	74,54	12,34	78,49	18,28	82,34	24,09
X_6^g	106774,42	119521,80	11,94	125653,99	17,68	131644,78	23,29
Kamu Harcamaları	Baz Yıl	Karşı Olgusal Denge Değerleri (Toplam Emek)					
		%20	Değişim	%30	Değişim	%40	Değişim
X_1^g	412,62	422,41	2,37	426,84	3,44	430,99	4,45
X_2^g	24,01	25,29	5,35	25,88	7,80	26,44	10,13
X_3^g	2860,29	2996,28	4,75	3058,53	6,93	3117,56	8,99
X_4^g	4125,40	4354,00	5,54	4459,26	8,09	4559,44	10,52
X_5^g	66,36	69,97	5,45	71,64	7,96	73,22	10,35
X_6^g	106774,42	112863,15	5,70	115672,60	8,33	118349,97	10,84

EK 6: Dünya İhracat Fiyatlarının ve Dünya İthalat Fiyatlarının %20 Artırıldığı Durumda Sektörel Duyarlılık Analiz Sonuçları

Dönüşüm Esnekliği							
İhracat	Baz Yıl	Başlangıç	%Değişim	Düşük	%Değişim	Yüksek	%Değişim
1. Sektör	6.447,36	8.112,41	25,83	6.303,43	-2,23	10.125,22	57,04
2. Sektör	2.804,82	4.132,24	47,33	3.566,74	27,16	4.695,02	67,39
3. Sektör	38.016,21	44.661,05	17,48	40.080,60	5,43	49.278,93	29,63
4. Sektör	93.763,36	105.993,17	13,04	100.239,95	6,91	111.668,68	19,10
5. Sektör	1.445,49	1.587,87	9,85	1.184,77	-18,04	2.056,45	42,27
6. Sektör	74.829,06	79.798,00	6,64	68.412,59	-8,57	91.400,08	22,15
İkame Esnekliği							
İthalat	Baz Yıl	Başlangıç	%Değişim	Düşük	%Değişim	Yüksek	%Değişim
1. Sektör	7.423,00	5.502,74	-25,87	8.516,75	14,73	3.190,44	-57,02
2. Sektör	19.268,30	17.054,93	-11,49	16.848,40	-12,56	17.295,86	-10,24
3. Sektör	18.917,90	17.399,46	-8,03	23.257,20	22,94	12.078,63	-36,15
4. Sektör	131.667,80	118.887,53	-9,71	122.076,98	-7,28	115.186,29	-12,52
5. Sektör	177,40	153,32	-13,57	484,76	173,26	38,43	-78,34
6. Sektör	46.628,80	40.137,42	-13,92	59.577,38	27,77	24.711,91	-47,00

ÖZGEÇMİŞ

İlköğrenimini 2007 yılında, lise eğitimini ise 2011 yılında Ankara’da tamamladı. 2012 yılında Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’nde lisans eğitimine başladı ve 2016 yılında mezun oldu. Lisans eğitimi devam ederken, 2013–2015 yılları arasında Anadolu Üniversitesi İşletme Yönetimi ön lisans programını başarıyla tamamladı. 2017 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İktisat Anabilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine başladı. 2018 yılında Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü’ne araştırma görevlisi olarak atandı. 2019–2021 yılları arasında Anadolu Üniversitesi Web Tasarımı ve Kodlama ön lisans programını tamamladı. 2020 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Doktora Programı’na başladı ve bu programdan 2025 yılı Haziran ayında mezun oldu. Hâlen Kocaeli Üniversitesi İktisat Bölümü’nde araştırma görevlisi olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedir.